

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

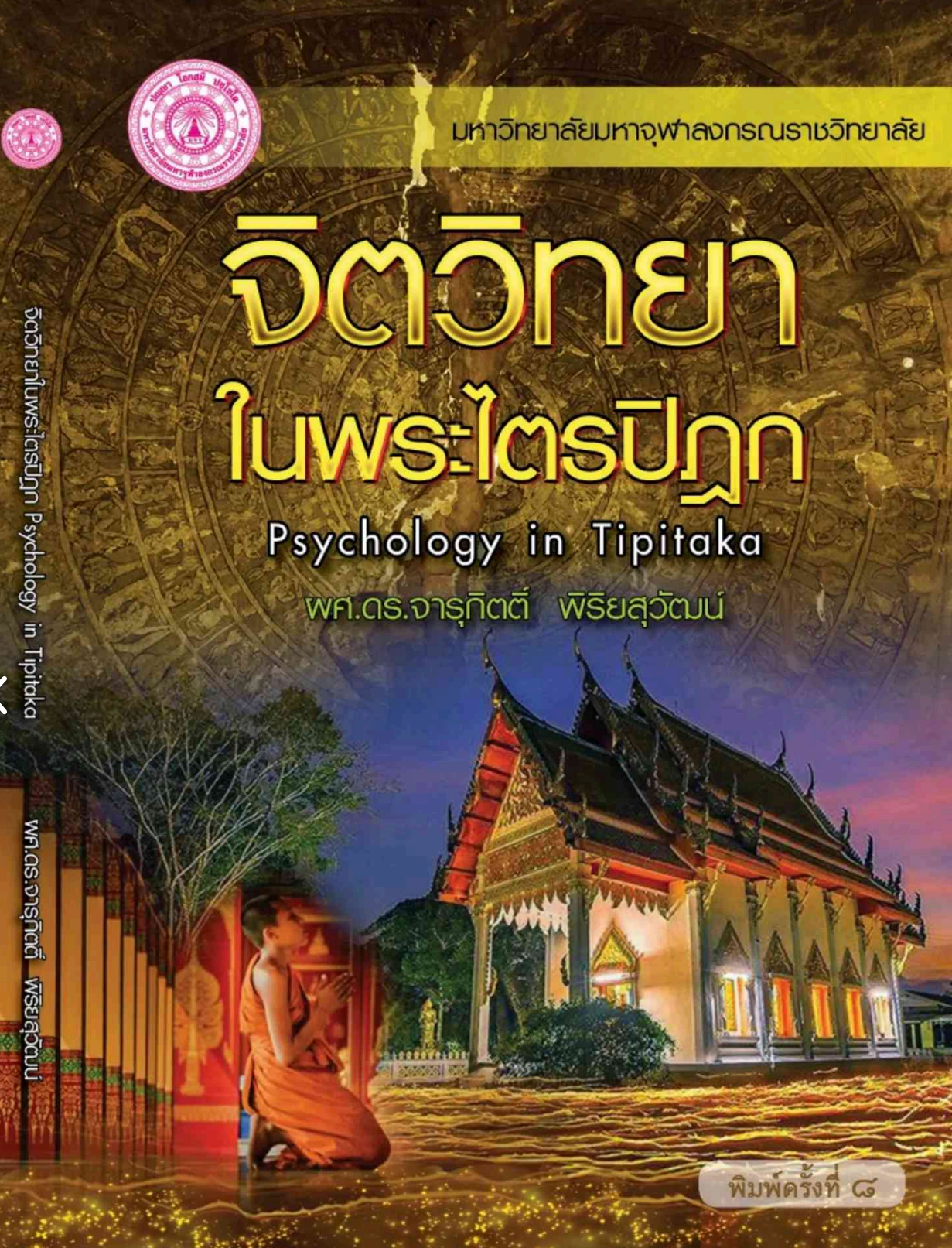
จิตวิทยา ในพระไตรปิฎก

Psychology in Tipitaka

พศ.ดร.จารุกิตติ พิริยสุวัฒน์

จิตวิทยาในพระไตรปิฎก Psychology in Tipitaka

พศ.ดร.จารุกิตติ พิริยสุวัฒน์

พิมพ์ครั้งที่ ๘

จิตวิทยาในพระไตรปิฎก

Psychology in Tipitaka

ผศ.ดร.จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์

หนังสือ

จิตวิทยาในพระไตรปิฎก

Psychology in Tipitaka

รวบรวมและเรียบเรียงโดย

- : ผศ.ดร.จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์
- : อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิตและพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา
- : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

ที่ปรึกษา

- : พระธรรมวัชรบัณฑิต, ศ.ดร. อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- : พระเทพพรเมธี, รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- : พระราชปริยัติมุนี, รศ.ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- : พระราชพัฒนวัชรบัณฑิต, รศ.ดร. รองอธิการบดี วิทยาเขตขอนแก่น
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- : พระมหาวิเชียร ธมมวชิโร, ดร. รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
วิทยาเขตศรีล้านช้าง

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ

- : พระมหาสุภาวิญญ์ ปภัสสรโร,รศ. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์เลย
- : รศ.ดร.สุขพัฒน์ อนนท์จารย์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
วิทยาเขตศรีล้านช้าง
- : ผศ.ดร.สุชาติ บุขัยชญาณนท์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี

ISBN

: ๙๗๘-๖๑๖-๔๖๘-๕๖๓-๕

พิสูจน์อักษร

: นายเอกลักษณ์ คงทิพย์

ออกแบบปก

: นายอดิพนธ์ ศรีสุนทร์

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : พฤษภาคม/๒๕๖๑ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ตุลาคม/๒๕๖๑ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓ : เมษายน/๒๕๖๒ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๔ : กันยายน/๒๕๖๒ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๕ : มีนาคม/๒๕๖๓ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๖ : สิงหาคม/๒๕๖๓ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๗ : มีนาคม/๒๕๖๔ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๘ : ตุลาคม/๒๕๖๖ จำนวน ๒๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์บ้านนาอ้อ ตำบลศรีสองรัก อำเภอเมือง จังหวัดเลย ๔๒๑๐๐ : ราคา ๓๕๐ บาท

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์เลย ๑๓๙ หมู่ ๕ ตำบลศรีสองรัก อำเภอเมือง จังหวัดเลย ๔๒๑๐๐ โทร. ๐๔๒๐-๓๙๕-๖๓๐

๐๘๕ - ๔๑๙-๓๕๙๕. Mail: Jirakitpon@hotmail.com ลิขสิทธิ์หนังสือเล่มนี้เป็นของ ผศ.ดร.จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์

คำนำ

ตำรา “จิตวิทยาในพระไตรปิฎก” เล่มนี้ เสนอความรู้พื้นฐานทางด้านจิตวิทยาตะวันตกและหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เนื้อหาของตำราได้พัฒนามาจากเอกสารประกอบการสอนรายวิชาจิตวิทยาในพระไตรปิฎก ระดับปริญญาตรี ชั้นปีที่ ๔ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้รวบรวมได้รับผิดชอบ ช่วงเวลาหนึ่งและได้ปรับปรุงเนื้อหาให้เหมาะสมกับผู้อ่าน พร้อมตระหนักถึงความสำคัญในการศึกษาความสำคัญด้านพัฒนาจิตและด้านปัญญา เพื่อให้เกิดเจตคติที่ดีต่อสังคม รวบรวมเนื้อหาสาระให้กระชับ

ทางด้านการลำดับบท ผู้รวบรวมได้ลำดับให้ผู้อ่านเรียนรู้พื้นฐานด้านจิตวิทยาและหลักคำสอนพระพุทธศาสนา เพื่อที่ผู้อ่านเข้าใจหลักคำสอนพระพุทธศาสนาเพื่อนำไปเป็นแนวทางปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

ตำราเล่มนี้ มิได้จำกัดเฉพาะเจาะจงสำหรับนิสิตนักศึกษาในระดับปริญญาตรีเท่านั้น บุคคลทั่วไปที่สนใจในหลักคำสอนพระพุทธศาสนาและจิตวิทยา สามารถพิจารณาพร้อมนำไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อสันติสุขในสังคม

ผู้รวบรวมตำราเล่มนี้พยายามสร้างสรรค์และปรับปรุงเนื้อหาสาระทางด้านวิชาการเพื่อประโยชน์สำหรับท่านผู้อ่านและน้อมระลึกถึง มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อันเป็นที่ศรัทธาที่ให้โอกาสเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันทางการศึกษาเพื่อบริการวิชาการอันเป็นที่ยอมรับแก่บุคคลทั่วไป หากตำราเล่มนี้เป็นประโยชน์กว้างขวางต่อวงการวิชาการผู้รวบรวมตำราขอนอบน้อมตอบแทนคุณครูอาจารย์และบุพการี ผู้มีส่วนที่ให้ความรู้ ความรักและความเมตตา การอบรมสั่งสอน พร้อมทั้งกัลยาณมิตรทุกๆ ที่มีส่วนสนับสนุน

ผศ.ดร.จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

คณะพุทธศาสตร์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

ตุลาคม ๒๕๖๖

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	ข
สารบัญแผนภาพ	จ
สารบัญตาราง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ จิตวิทยา	๑
องค์ประกอบพื้นฐานของ จิตวิทยา	๙
ทฤษฎีสติปัญญา	๑๑
ทฤษฎีทางอารมณ์	๑๙
สรุปท้ายบท	๒๕
คำถามท้ายบท	๒๗
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๒๘
บทที่ ๒ จิตวิทยาตะวันตก	๓๐
สาขาของจิตวิทยา	๓๓
ความสำคัญของการศึกษาจิตวิทยา	๔๔
สรุปท้ายบท	๔๗
คำถามท้ายบท	๕๐
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๕๑
บทที่ ๓ พุทธจิตวิทยา	๕๒
ความแตกต่างระหว่างพุทธจิตวิทยากับจิตวิทยาทั่วไป	๕๒
ประเภทของพุทธจิตวิทยา	๕๔
ประโยชน์ในการศึกษาพุทธจิตวิทยา	๖๓
สรุปท้ายบท	๖๔
คำถามท้ายบท	๖๕
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๖๖
บทที่ ๔ จิตวิทยากับศาสนาและพระพุทธศาสนา	๖๙
แนวคิดและทฤษฎีทางจิตวิทยาศาสนา	๗๐
เปรียบเทียบกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา	๗๔
สรุปท้ายบท	๘๕
คำถามท้ายบท	๘๖
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๘๗

สารบัญ

	หน้า
บทที่ ๕ จิตและเจตสิกจำแนกตามอิทธิธรรม	๘๙
จิตและประเภทของจิต	๙๐
ประเภทแห่งฌาน ๕	๑๐๖
เจตสิกและประเภทของเจตสิก	๑๒๐
สรุปท้ายบท	๑๓๕
คำถามท้ายบท	๑๓๖
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๓๗
บทที่ ๖ จริต	๑๔๐
ประเภทและลักษณะของจริต	๑๔๐
ลักษณะของจริต	๑๔๑
เหตุที่มีจริตต่างกัน	๑๔๒
สรุปท้ายบท	๑๕๓
คำถามท้ายบท	๑๕๘
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๕๙
บทที่ ๗ การพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดปัญญาและสันติสุข	๑๖๑
การพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดปัญญาและสันติสุข ด้วยวิธีสมถะและวิปัสสนา	๑๖๑
ความแตกต่างระหว่างสมถะกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๑๗๙
สรุปท้ายบท	๑๘๑
คำถามท้ายบท	๑๘๔
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๘๕
บทที่ ๘ ปัญญา	๑๘๖
การจำแนกปัญญา	๑๘๘
รูปปรมาตต์	๑๘๙
มหกุตรูป ๔	๑๙๓
ปสาทรูป ๕	๑๙๗
วิสัยรูป	๒๐๐

สารบัญ

	หน้า
ภาพรูป ๒	๒๐๓
ทฤษฎีรูป ๑	๒๐๓
สรุปท้ายบท	๒๒๓
สรุปองค์ความรู้	๒๒๔
คำถามท้ายบท	๒๒๖
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๒๒๗
บรรณานุกรม	๒๒๙
ภาคผนวก	๒๓๖
ประวัติและผลงาน	๒๔๘

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่		หน้า
๒.๑	แสดงลำดับชั้นความต้องการของมนุษย์ ตามทฤษฎีของ มาสโลว์ (Maslow's Hierachy of Needs)	๓๒
๕.๑	จิตและประเภทของจิต	๙๙

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
๓.๑	ความแตกต่างระหว่างพุทธจิตวิทยากับจิตวิทยาทั่วไป	๕๕
๓.๒	ความแตกต่างระหว่างพุทธจิตวิทยา กับจิตวิทยาทั่วไป (สรุปท้ายบท)	๖๕
๕.๑	จิตและประเภทของจิต	๙๙
๖.๑	สาเหตุที่มีจิตต่างกัน	๑๔๔
๖.๒	สรุปจิต	๑๕๒
๗.๑	ความแตกต่างระหว่างสมถะกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๑๘๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

หนังสือเล่มนี้ได้ใช้ “พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. มหามกุฏราชวิทยาลัย. และ “พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม” กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔. ได้ใช้ชื่อย่อ ดังต่อไปนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก ภิกขุวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคบาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสกบาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐบาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

๒. การระบุเลขหมายพระไตรปิฎก

ในหนังสือเล่มนี้ได้ใช้ “พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙” เป็นหลักการอ้างอิง พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย จะระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๓๑๓/๒๙๕. หมายความว่า ระบุถึงพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ฉบับภาษาไทย พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๓๑๓ หน้า ๒๙๕ เป็นต้น

บทที่ ๑

จิตวิทยา (Psychology)

จิตวิทยา หรือ Psychology มาจากรากศัพท์ในภาษากรีก คำแรก คือ คำว่า Psych หมายถึง วิญญาณ (Soul) กับ คำว่า Logos หมายถึง วิทยาการ หรือการศึกษา (Study) ดังนั้นหากให้ความหมายตามนิยามดั้งเดิม จิตวิทยา หมายถึง การศึกษาเกี่ยวกับจิตหรือวิญญาณ (Study of mind หรือ Study of soul) ต่อมามีการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ในเชิงวิทยาศาสตร์กันมากขึ้น โดยมุ่งศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมการกระทำ หรือกระบวนการคิดพร้อมๆ กับการศึกษาเรื่องสติปัญญา ความคิด ความเข้าใจ การใช้เหตุผล รวมทั้งเรื่องของตน (Self) และเรื่องราวของบุคคลที่แสดงพฤติกรรมที่มุ่งเน้นเรื่องการปรับตัวของบุคคล โดยนำการสังเกตและการทดลองมาเกี่ยวข้องเพื่อรวบรวมความรู้มาใช้ในการศึกษาอย่างเป็นระบบเป็นการศึกษาที่เน้นเฉพาะพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์เท่านั้น

มีผู้ให้คำจำกัดความจิตวิทยาที่น่าสนใจ ดังนี้^๑

John B. Watson กล่าวว่า จิตวิทยาเป็นวิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรม

Crow & Crow เห็นจิตวิทยาเป็นวิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์

Good คิดว่า จิตวิทยาเป็นวิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับการปรับตัวของอินทรีย์หรือสิ่งมีชีวิตเพื่อให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม

Hilgard กล่าวว่า จิตวิทยา หมายถึง ศาสตร์ที่ศึกษาถึงพฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์อื่นๆ

William James ให้ทัศนะว่าจิตวิทยาเป็นวิชาที่ว่าด้วยกิริยาอาการมนุษย์

สรุปว่า จิตวิทยาได้เปลี่ยนเป็นศาสตร์ที่ หมายถึง การศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรม (Behavior) ของมนุษย์ (Psychology is the science of behavior)^๒

^๑ กัญญา สุวรรณแสง, จิตวิทยาทั่วไป. (พิมพ์ครั้งที่ ๔). (กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น. ๒๕๔๒). หน้า ๑๑.

ความสำคัญของจิตวิทยา

จิตวิทยามีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตอย่างกว้างขวาง ผู้ศึกษาจิตวิทยาสามารถได้รับประโยชน์ดังต่อไปนี้^๓

๑. ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ เช่น ความต้องการ การแก้ปัญหา การปรับตัว อารมณ์และความรู้สึกในสถานการณ์ต่างๆ
๒. ช่วยในการแก้ปัญหาทางจิต รู้จักวิธีรักษาสุขภาพจิตได้ดี สามารถเอาชนะปมด้อยต่างๆ รู้วิธีแก้ปัญหาและปรับตัวอย่างเหมาะสม จัดความขัดแย้งในใจได้และความวิตกกังวลได้
๓. สามารถเข้าใจ ตัดสินใจและมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลในสังคม
๔. ช่วยในการวางแผนการใช้ชีวิตได้อย่างเหมาะสม

ประวัติความเป็นมาของจิตวิทยา

จิตวิทยาเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยกรีกและโรมันโบราณที่พยายามค้นหาความหมายของจิต ซึ่งในระยะแรกจะคิดถึงหัวใจและสมอง ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งของความคิด ต่อมาในยุคศตวรรษที่ ๑๙ การศึกษา จิตวิทยาแยกออกเป็น ๒ แนวทาง คือแนวทางปรัชญาและแนววิทยาศาสตร์กายภาพและชีวภาพ ผู้นำแนวคิดทางปรัชญา คือ จอห์น ล็อก (John Lock) เป็นนักปรัชญาชาวอังกฤษ ได้รับฉายาว่าเป็น บิดาแห่ง จิตวิทยาแผนใหม่ ซึ่งให้ความสนใจ และศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติของการคิดที่มีความสัมพันธ์กับจิต และความรู้อันทั้งหมดของบุคคลเกิดจากการที่ประสาทสัมผัสปะทะกับโลกกายภาพ เขาเชื่อว่าจิตเปรียบเหมือนกระดาษที่ว่างเปล่า แต่เมื่อบุคคลมีประสบการณ์ที่ได้รับจากประสาทสัมผัสทำให้เกิดรอยขีดเขียน ดังนั้น สิ่งแวดล้อมจึงมีอิทธิพลต่อจิตมาก เขาอธิบายว่าจิตของมนุษย์เกิดจากการสะสมประสบการณ์ต่างๆ ที่ได้เรียนรู้และถูกเชื่อมโยงต่อกัน

ต่อมาเมื่อวิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากขึ้น การค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ประสบความสำเร็จเป็นอย่างมากขณะที่การอธิบายเรื่องจิตวิญญาณเป็นเรื่องยากไม่สามารถอธิบายได้อย่าง

^๓ วิทยากร เชียงกุล, อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง. (กรุงเทพมหานคร: สายธาร. ๒๕๕๒).

หน้า ๑๙๑.

^๓ จิราภา เต็งไธรัตน์, นพมาศ อึ้งพระ (ธีเรวิน), รังรี นพเกตุ, รัตนา ศิริพานิช, วารุณี ภูวสรกุล, ศรีเรือน แก้วกั้วาล และคนอื่นๆ, จิตวิทยาทั่วไป. (พิมพ์ครั้งที่ ๕). (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๕๐). หน้า ๗-๙.

ชัดเจน การศึกษาจิตวิทยาจึงถูกนำไปใช้ในการทดลอง การสังเกต การพิจารณาในเวลาต่อมา บุคคลที่เข้ามาศึกษาจิตวิทยาในเวลาต่อมานอกจาก John Lock แล้วมีดังนี้^๔

Cassman ได้เขียนหนังสือชื่อ Aythropologica อธิบายเกี่ยวกับความรู้เรื่องจิตของมนุษย์ในปี ๑๕๙๐ ทำให้วิชา Psychology เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย

Ernest Hinrich Weber (๑๗๙๕-๑๘๗๘) ผู้ค้นพบพื้นฐานร่วมระหว่างความรู้สึกทางสรีระกับจิตวิทยาฟิสิกส์ เขาศึกษาเกี่ยวกับสัมผัส และความรู้สึกทางกล้ามเนื้อ ซึ่งถือว่าเป็นการเริ่มต้นหาความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งเร้ากับการตอบสนอง โดยวิธีการหาความแตกต่างของการรับความรู้สึกของผู้ถูกทดลอง

Charles Darwins (๑๘๐๙-๑๘๘๒) ผู้ตั้งทฤษฎีวิวัฒนาการในปี ๑๘๕๙ เขาเชื่อว่าต้นกำเนิดสิ่งมีชีวิตมีวิวัฒนาการมาจากสัตว์ชั้นต่ำ ทฤษฎีนี้ทำให้ความเชื่อที่ว่าจิตหรือวิญญาณเป็นต้นกำเนิดชีวิตหายไป และเหตุนี้ทำให้เกิดจิตวิทยาสาขาจิตวิทยาเปรียบเทียบ (Comparative Psychology) ขึ้น

Sir Francis Galton (๑๘๒๒-๑๙๑๑) ให้ความสนใจในเรื่องพันธุกรรมศาสตร์ ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งเชื่อว่าเป็นต้นเหตุของความแตกต่างระหว่างบุคคล ถือเป็นผู้เริ่มจิตวิทยาการทดลองเป็นคนแรกในประเทศอังกฤษ ส่วนวิธีการศึกษาที่นำมาใช้คือการทำ Case Study รวมทั้งสร้างแบบทดสอบและใช้วิธีการทางสถิติอย่างง่าย

William James (๑๘๓๒-๑๙๑๐) นักจิตวิทยาและนักสรีระวิทยาชาวเยอรมันเป็นผู้ทำให้วิชาจิตวิทยาแยกออกมาจากวิชาปรัชญาและได้รับการยอมรับว่าจิตวิทยาเป็นวิทยาศาสตร์ที่สมบูรณ์ จึงได้ชื่อว่าเป็นบิดาแห่งจิตวิทยาเชิงวิทยาศาสตร์ หรือบิดาแห่งจิตวิทยาการทดลอง เขาเป็นผู้เริ่มตั้งห้องทดลองขึ้นเป็นครั้งแรกซึ่งได้เปิดห้องปฏิบัติการวิจัยทางจิตวิทยา Leopzig การศึกษาของ Wundt มุ่งค้นคว้าธรรมชาติของจิตสำนึก (Consciousness) ของบุคคล ได้ทำการทดลองเกี่ยวกับความรู้สึกจากประสาทสัมผัส โดยเน้นที่จักขุสัมผัสและทดลองเกี่ยวกับความใส่ใจ จินตนาการ การคิดหาเหตุผล นับเป็นการเริ่มต้นศึกษาจิตวิทยาตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์

William James (๑๘๔๒-๑๙๑๑) นักจิตวิทยาชาวอเมริกันได้พิมพ์หนังสือเกี่ยวกับจิตวิทยาขึ้นเป็นครั้งแรกในปี ๑๘๙๐ ชื่อว่า Principle of Psychology ซึ่งเป็นตำราที่ยอมรับกันอย่าง

^๔ เตโช สวานานนท์, ปทานุกรมจิตวิทยา. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.๒๕๒๐). หน้า ๒๕.

แพร่หลาย เขาสนใจศึกษาจิตวิทยาทุกสาขาแล้วนำมาสังเคราะห์เป็นแนวคิดใหม่ผลงานที่ปรากฏได้แก่ ทฤษฎีอารมณ์ การถ่ายทอดการเรียนรู้และแนวคิดเกี่ยวกับสัญชาตญาณ จิตสำนึกและจิตไร้สำนึก

G.Stanley Hall (๑๘๔๖-๑๙๓๙) นักจิตวิทยาชาวอเมริกันได้ตั้งห้องปฏิบัติการตามแบบ Wundt ที่มหาวิทยาลัย John Hopkins เมื่อปี ๑๘๘๓ มุ่งเน้นศึกษาพัฒนาการเด็กและวัยรุ่น เขาออกวารสารทางจิตวิทยาขึ้นเป็นฉบับแรกชื่อว่า American Journal of Psychology ในปี ๑๘๘๗

John B.Watson (๑๘๗๘-๑๙๕๘) นักจิตวิทยาชาวอเมริกันเป็นอาจารย์สอน สะท้อนให้เห็นจิตของบุคคล เนื่องจากจิตเป็นสิ่งที่มองไม่เห็นและไม่มีตัวตน ไม่สามารถสังเกตหรือใช้เครื่องมือวัดได้ ดังนั้น เมื่อต้องการศึกษาเรื่องจิตก็ควรศึกษาเรื่องของพฤติกรรม ด้วยเหตุนี้เขาจึงได้รับการยกย่องให้เป็นบิดาแห่งจิตวิทยายุคใหม่

จิตวิทยา คือ วิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมหรือกิริยา อากาารของมนุษย์รวมถึงความพยายามที่จะศึกษาว่ามีอะไรบ้าง หรือตัวแปรใดบ้างในสถานการณ์ใดที่เกี่ยวข้องกับการทำให้เกิด พฤติกรรมต่างๆของบุคคล ข้อมูลดังกล่าวจะทำให้สามารถคาดคะเนหรือพยากรณ์ได้ช่วยลดพฤติกรรมเบี่ยงเบน อันอาจจะ ก่อให้เกิดปัญหาในอนาคต โดยใช้แนวทางหรือวิธีการทาง วิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือช่วยในการช่วยวิเคราะห์

มีนักจิตวิทยาหลายท่านที่ได้รับการยอมรับและใช้ ทฤษฎีของเขามาจนปัจจุบัน จากคำนิยามทั้งหมด จะพบว่ามีความสำคัญอยู่ ๓ คำคือ พฤติกรรม (Behaviour) กระบวนการทาง ปัญญา (Metal Processes) และการศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์ (Scientific Study) นิยามของคำสำคัญทั้ง สามคำ ได้ถูกนำเสนอไว้ดังต่อไปนี้ “พฤติกรรม” หมายถึง การกระทำ หรือปฏิกิริยาตอบสนองของร่างกายที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองต่อสิ่งเร้าซึ่งพฤติกรรมสามารถสังเกตได้โดยตรงหรือจากการสังเกตทางอ้อมโดยใช้เครื่องมือช่วย เช่น แบบทดสอบ แบบวัดทางจิตวิทยา เป็นต้น พฤติกรรม สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) พฤติกรรมภายนอก (Overt Behavior) เป็นพฤติกรรมที่บุคคลอื่นสามารถสังเกตได้อาจจะโดยตรง หรือผ่านการใช้เครื่องมือช่วยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๑.๑) พฤติกรรมโมลาร์ (Molar Behavior) หมายถึง พฤติกรรมที่สามารถสังเกตได้โดยตรงผ่านประสาทสัมผัสต่างๆ เช่น การพูด การเล่นดนตรี การเล่นกีฬา การเดิน เป็นต้น

๑.๒) พฤติกรรมชนิดโมเลกุล (Molecular Behavior) หมายถึง พฤติกรรมที่ไม่สามารถสังเกตได้ ด้วยประสาทสัมผัสโดยตรง ต้องอาศัยเครื่องมือต่างๆ ในการสังเกต เช่น อัตราการเต้นของหัวใจ การทำงานของคลื่นสมองการไหลเวียนของโลหิต เป็นต้น

๒) พฤติกรรมภายใน (Covert Behavior) หรือ กระบวนการทางจิต เป็นพฤติกรรมที่สังเกตเห็น ไม่ได้ หรือสังเกตได้ยาก นักจิตวิทยามักอาศัยการอ้างอิงจากการสังเกตพฤติกรรมภายนอก (ส่วนใหญ่ สังเกตผ่านการพูดหรือผ่านการทำแบบวัดและแบบทดสอบ) พฤติกรรมประเภทนี้เช่น การนึกคิด (Thoughts) การรู้สึก (Feelings) อารมณ์ (Emotions) และแรงจูงใจ (Motives) ดังนั้น สิ่งที่นักจิตวิทยาสนใจศึกษา คือ พฤติกรรมและกระบวนการทางจิต ซึ่งครอบคลุม ความรู้สึกและการกระทำของบุคคล "จิตวิทยา" เป็น การศึกษาทางวิทยาศาสตร์ (Scientific Study) หรือหลักการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific Method) นั่นคือ นักจิตวิทยา ศึกษาพฤติกรรม และกระบวนการทางจิตด้วยกระบวนการที่มีระบบ โดย ระบุปัญหาหรือคำถามให้ชัดเจนและเฉพาะเจาะจง กำหนดสมมติฐาน เก็บข้อมูลโดยการสังเกตและการทดลองและวิเคราะห์ข้อมูล การรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วยหลักการ ๒ ประการ คือ ๑) ปราศจากความลำเอียง (Unbiased) ๒) ความเป็นปรนัย (Objective) นั่นคือ หากมีการสังเกตซ้ำก็จะได้ผล

การศึกษาพฤติกรรมและกระบวนการทางปัญญา ของมนุษย์ด้วยหลักการทาง วิทยาศาสตร์นี้ เพื่อสามารถเข้าใจ อธิบาย ทำนายและควบคุมพฤติกรรม เช่น เข้าใจและอธิบายได้ว่าเพราะเหตุใดเด็กอนุบาลจึงชอบซักถาม อ้างอิงจากจิตวิทยาพัฒนาการและทำนายต่อไปได้ว่า หากแม่ดูลูกทุกครั้งที่ตั้งคำถาม ลูกมีแนวโน้มที่จะหยุดถาม อาจกลายเป็นคนไม่กล้าที่ตั้งคำถาม แต่เชื่อคนง่าย ในอนาคตเพื่อควบคุมไม่ให้เกิดปรากฏการณ์นั้นแม่จะไม่ดูลูกเมื่อตั้งคำถาม แต่จะสนับสุนด้วย คำชม ตอบคำถาม ด้วยเหตุและผล เป็นต้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง คุณแม่พาลูกสาวอายุ ๓ ขวบไปซื้อของ ในห้างสรรพสินค้า ลูกสาวเห็นตุ๊กตาตัวหนึ่งจึงขอคุณแม่ให้ ซื้อให้ เมื่อคุณแม่ปฏิเสธปฏิกิริยาของลูกสาวคือ ร้องไห้แงแงเมื่อคุณแม่ยังยืนกรานคำตอบเดิม ลูกสาวจะมี ปฏิกิริยาที่รุนแรงขึ้น เช่น ร้องไห้เสียงดังขึ้น นอนลงกับพื้นและดิ้น คุณแม่ที่เข้าใจในจิตวิทยา สามารถเข้าใจอธิบายพฤติกรรมของลูกสาวได้ และพยากรณ์ได้ว่าหากคุณแม่ยอมทำตามการร้องขอของลูกสาวครั้งนี้ต่อไปลูกสาวต้องการอะไร ก็จะมีแนวโน้มสูงที่จะแสดงพฤติกรรมเช่นเดิม หากคุณแม่ยังยืนกรานคำตอบเดิมคือไม่ซื้อให้และเดินออกนอกสายตาของลูกสาว (แต่ลูกสาวยังอยู่ในสายตาของคุณแม่) ลูกสาวเป็นเด็กอายุ ๓ ขวบมีแนวโน้มสูงที่จะหยุดร้องไห้และเดินตามหาคุณแม่ (เพราะคุณแม่เข้าใจพฤติกรรมหรือธรรมชาติของเด็กอายุ ๓ ขวบ) ผลที่เกิดขึ้นคือ ครั้ง

ต่อไปที่ลูกสาวต้องการอะไร มีแนวโน้มที่จะแสดงพฤติกรรมเช่นเดิมน้อยมาก หรือไม่แสดงพฤติกรรมดังกล่าว อีกเลย (เพราะคุณแม่ได้พยากรณ์และดำเนินการควบคุมพฤติกรรมของลูกสาว)

สรุป จิตวิทยา หมายถึง “การศึกษาพฤติกรรมและกระบวนการรู้คิดด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (The study of behavior and cognitive processes with scientific method)” มีเป้าหมายเพื่อเข้าใจ ปรากฏการณ์ (พฤติกรรมที่แสดงออก) อธิบาย ทำนายหรือพยากรณ์และควบคุมพฤติกรรมได้

จิตวิทยา จึงเป็นศาสตร์ที่ศึกษาค้นคว้าเพื่อนำข้อมูลต่างๆ ความรู้ที่ได้จากแนวคิดทฤษฎี และการทดลอง นำมาเสนอเพื่ออธิบายและควบคุมพฤติกรรม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์

ความหมายของจิตวิทยาได้มีนักจิตวิทยาได้ให้ความหมายหลายท่านพอสรุปได้ดังนี้

จิตวิทยา มาจากคำในภาษาอังกฤษว่า Psychology ซึ่งมีรากศัพท์มาจากภาษากรีก ๒ คำ คือ Psyche หมายถึง จิตวิญญาณ (Mind, Soul) กับคำว่า Logos หมายถึง ศาสตร์ วิชา วิทยาการ (Science, Study)^๕

จิตวิทยา หมายถึง วิชาว่าด้วยจิต วิทยาศาสตร์แขนงหนึ่งว่าด้วยปรากฏการณ์พฤติกรรมและกระบวนการของจิต^๖

จิตวิทยาเป็นวิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยพฤติกรรม โดยเน้นพฤติกรรมทางจิตของบุคคลทั่วไป^๗

จิตวิทยา คือ การศึกษาพฤติกรรมกระบวนการทางจิตเชิงปรนัย เป็นศาสตร์ที่มีขอบเขตกว้างขวาง เป็นองค์ความรู้ทั้งเชิงศิลปะศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ครอบคลุมทุกด้านเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ทั้งทางกาย สังคม อารมณ์ จิตใจ ความคิดสติปัญญา จุดมุ่งหมายสำคัญของการศึกษาสาขานี้ คือ เพื่อที่จะเข้าใจ อธิบาย ทำนาย พัฒนาและควบคุมพฤติกรรมด้านต่างๆ^๘

^๕ กัญญา สุวรรณแสง, อ่างแล้ว, ๒๕๔๒, หน้า ๑๑.

^๖ พจนานุกรมฉบับ, **ราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชันส์, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑๒.

^๗ ปราณี งามสุด, **จิตวิทยาทั่วไป**. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สถาบันราชภัฏธนบุรี, ๒๕๔๒), หน้า ๒

^๘ จิราภา เต็งไทรรัตน์, นพมาศ อึ้งพระ (ธีระเวคิน), รังรี นพเกตุ, รัตนา ศิริพานิช, วารุณี ภูวสุกุล, ศรีเรือน แก้วกัจจาล และคนอื่นๆ, **จิตวิทยาทั่วไป**. (พิมพ์ครั้งที่ ๕). (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๙.

จิตวิทยาเป็นวิชาที่มุ่งศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์ โดยใช้ระเบียบวิธีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์^๙

จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาค้นคว้าเพื่อนำข้อมูลต่างๆ ความรู้ที่ได้จากแนวคิดทฤษฎีและการทดลองนำมาเสนอเพื่ออธิบายและควบคุมพฤติกรรมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์^{๑๐}

จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมและกระบวนการทางจิตซึ่งหมายถึง ทั้งพฤติกรรมภายนอก พฤติกรรมภายใน โดยที่บุคคลอาจจะไม่รู้ตัวเลยก็ได้^{๑๑}

จิตวิทยา คือ การศึกษาเรื่องของจิตใจ พฤติกรรมและสภาพแวดล้อมของคนและสัตว์โดยวิธีการทดลอง สังเกต สํารวจอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ มักเน้นการศึกษาแต่ละคนหรือกลุ่มเล็กๆ มากกว่า แบ่งเป็นแขนงต่าง เช่น จิตวิทยาการทดลอง (Experimental psychology) เน้นวิธีการศึกษากระบวนการทางจิตและพฤติกรรมอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ จิตวิทยาสังคม จิตวิทยาการศึกษา จิตวิทยาอาชีพ จิตวิทยาคลินิก^{๑๒}

ดังนั้นจึงพอจะเข้าใจได้ว่า จิตวิทยา คือ

๑) ศาสตร์สาขาหนึ่งที่ศึกษาพฤติกรรม การกระทำ หรือกระบวนการทางจิตใจ

๒) ศาสตร์ที่ว่าด้วยพฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทั้งหมดของชีวิต รวมถึงระบบของร่างกายที่เกี่ยวกับพฤติกรรม การทำงานของประสาทสัมผัสและการเคลื่อนไหว ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม พัฒนาการ ปัจจัยทางพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม กระบวนการทางปัญญาที่อยู่ในจิตสำนึกและจิตใต้สำนึกสุขภาพจิตและความผิดปกติทางจิต พลวัตของพฤติกรรม การสังเกต การทดสอบและการทดลอง การประยุกต์ความรู้ทางจิตวิทยา เช่น การจ้างงาน การจัดการศึกษา เรื่องเกี่ยวกับจิตบำบัดและพฤติกรรมของผู้บริโภค^{๑๓}

^๙ เดิมศักดิ์ ควณิช, **จิตวิทยาทั่วไป**. (กรุงเทพมหานคร: ซีเอ็ดยูเคชั่น. ๒๕๔๖). หน้า ๑๒

^{๑๐} สุปราณี สนธิรัตน์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, คณะสังคมศาสตร์, ภาควิชาจิตวิทยา. ๒๕๓๓), หน้า ๑.

^{๑๑} วิไลวรรณ ศรีสงคราม และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. (กรุงเทพมหานคร: ทริปปิ้ล กรุ๊ป. ๒๕๔๙), หน้า ๒.

^{๑๒} วิทยากร เชียงกุล, **อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง**. (กรุงเทพมหานคร: สายธาร. ๒๕๕๒), หน้า ๑๙๑.

^{๑๓} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๒๓-๓๒๔.

จิตวิทยา เป็นวิชาที่ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวิญญาณหรือจิตใจของสิ่งมีชีวิต (กระบวนการของจิต) สมอง หรือกระบวนการความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์ ด้วยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ซึ่งครอบคลุมถึงอารมณ์ การนึกคิด รับรู้พฤติกรรมและปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์^{๘๔}

จิตวิทยา คือ ศาสตร์แขนงหนึ่งซึ่งศึกษาถึงเรื่องราวของพฤติกรรมของมนุษย์ เนื้อหาวิชาของจิตวิทยานั้นผิดแผกแตกต่างกันไปตามแต่แขนงวิชาของจิตวิทยา จิตวิทยาบางแขนงเน้นศึกษาในเรื่องหนึ่ง ส่วนจิตวิทยาแขนงหนึ่งอาจเน้นไปศึกษาอีกเรื่องหนึ่งก็ได้ จิตวิทยาอาจหมายถึง วิชาการที่ศึกษาถึงกระบวนการของจิตใจ หรือศึกษาถึงกระบวนการของตัวตน หรือการกระทำก็ได้ จิตวิทยาแตกแยกออกไปเป็นหลายพวกหลายสกุล การจัดจำแนกสกุลจิตวิทยาอาจทำได้หลายทัศนะ แต่ละทัศนะก็มีหลักยึดในการจัดจำแนกแตกต่างกัน เช่น การจำแนกสกุลจิตวิทยาโดยถือเอาระบบและระเบียบวิธีการศึกษาเป็นเกณฑ์ การจำแนกสกุลจิตวิทยาโดยถือเอาลักษณะธรรมชาติของข้อมูลทางจิตวิทยาเป็นหลักและการจำแนกสกุลจิตวิทยาโดยถือเอาอินทรีย์ที่มุ่งศึกษาเป็นเกณฑ์^{๘๕}

จิตวิทยา เป็นศาสตร์ที่ศึกษาเรื่อง พฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมซึ่งสามารถวัดได้ด้วยหลักวิทยาศาสตร์ และการรวบรวมข้อมูลอย่างมีหลักเกณฑ์เป็นระเบียบ ระบบ สมัยโบราณ จิตวิทยา หมายถึง การศึกษาเกี่ยวกับจิตเนื่องจากเห็นว่า จิตของมนุษย์เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมแตกต่างกันและต่างไปจากสัตว์หรือชีวิตอื่นๆ ต่อมาภายหลังจากการพัฒนา และความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะความรู้ทางสรีรวิทยา แนวการศึกษาทางจิตวิทยาจึงเปลี่ยนมาที่การกระทำของบุคคลและธรรมชาติของมนุษย์^{๘๖}

สรุป ความหมายของจิตวิทยา คือ วิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรม หรือกิริยาอาการของมนุษย์ รวมถึงความพยายามที่จะศึกษาว่ามีอะไรบ้างหรือตัวแปรใดบ้าง ในสถานการณ์ใดที่เกี่ยวข้องกับการทำให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ ซึ่งข้อมูลดังกล่าวจะทำให้สามารถคาดคะเน หรือพยากรณ์ได้โดยใช้แนวทางหรือวิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือช่วยในการวิเคราะห์

^{๘๔} สงกรานต์ ก่อธรรมนิเวศน์, การนึกคิด รับรู้พฤติกรรมและปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๐.

^{๘๕} เตโช สวานานนท์, อ้างแล้ว, ๒๕๒๐, หน้า ๒๐๓.

^{๘๖} ทรงพล ภูมิพัฒน์, จิตวิทยาทั่วไป. (นนทบุรี : เอสทีการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔.

องค์ประกอบพื้นฐานของ จิตวิทยา

การเกิดพฤติกรรมของมนุษย์นั้นเป็นผลมาจากการผสมผสานขององค์ประกอบต่างๆ ในตัวมนุษย์ แล้วจึงถูกกล่อมเกลียด้วยสิ่งแวดล้อมในบั้นนี้จะกล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ที่เป็นองค์ประกอบภายในตัวมนุษย์เอง ได้แก่ การรับรู้ สติปัญญา การคิด เจตคติ และอารมณ์การรับรู้ (Perception)

ความหมายของการรับรู้

การรับรู้ หมายถึง การแปลความหมายจากการสัมผัส การรับรู้จึงต้องกระบวนการสัมผัส โดยเริ่มตั้งแต่การมีสิ่งเร้ามากระทบกับอวัยวะรับสัมผัสทั้งห้าและส่งประสาทไปยังสมองเพื่อการแปลความ

องค์ประกอบของการรับรู้

- ๑) สิ่งเร้า ได้แก่ วัตถุ แสง เสียง กลิ่น รสต่าง
- ๒) อวัยวะรับสัมผัส ได้แก่ หู ตา จมูก ลิ้น ผิวหนัง ถ้าไม่สมบูรณ์จะทำให้สูญเสียการรับรู้ได้
- ๓) ประสาทในการรับสัมผัส เพื่อเป็นตัวกลางส่งกระแสประสาทจากอวัยวะรับสัมผัสไปยังสมองส่วนกลางเพื่อการแปลความต่อไป
- ๔) ประสบการณ์เดิม การรู้จัก การจำได้ ทำให้การรับรู้ได้ดีขึ้น
- ๕) ค่านิยม ทศคติ เช่น การวาดรูปเหรียญ เด็กยากจนวาดเหรียญใหญ่กว่าเด็กมีเงิน ระบุว่าเหรียญมีค่ามาก
- ๖) ความใส่ใจ ความตั้งใจ ข้อมูลที่ส่งกระทบกับอวัยวะรับสัมผัสอาจสูญหายได้ถ้าไม่มีความตั้งใจ สนใจรับรู้
- ๗) สภาพจิตใจอารมณ์ เช่น การคาดหวัง ความดีใจ เสียใจ
- ๘) ความสามารถทางสติปัญญา ทำให้รับรู้ได้เร็ว รวมทั้งความสามารถในการประมวลความรู้เพื่อแปลความได้เร็วขึ้น

การจัดระบบการรับรู้ (Perceptual organization) มนุษย์เมื่อพบสิ่งเร้าไม่ได้รับรู้ตามที่สิ่งเร้าปรากฏแต่นำมาจัดระบบตามหลักดังนี้

๑) หลักแห่งความคล้ายคลึง (Principle of similarity) ความว่าสิ่งเร้าใดที่มีความคล้ายกันจะรับรู้ว่าเป็นพวกเดียวกัน

๒) หลักแห่งความใกล้ชิด (Principle of proximity) หมายถึง สิ่งเร้าที่มีความใกล้กันจะรับรู้ว่าเป็นพวกเดียวกัน

๓) หลักแห่งความสมบูรณ์ (Principle of closure) เป็นการรับรู้สิ่งที่ไม่สมบูรณ์ให้สมบูรณ์ขึ้นสติปัญญา (Intelligence)

McNemar ได้สรุปความหมายของสติปัญญา ที่นักจิตวิทยากลุ่มต่างๆ ได้กล่าวไว้ ว่าแบ่งได้เป็น ๔ กลุ่มดังนี้

กลุ่มที่ ๑ ให้ความหมายของสติปัญญาในแง่ของ ความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม (Adaptation) ผู้ที่มีสติปัญญาสูง จะปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ดีกว่าผู้ที่มีสติปัญญาต่ำ

กลุ่มที่ ๒ ให้ความหมายของสติปัญญาว่า เป็นความสามารถในการแก้ปัญหา (Problem solving) ผู้ที่มีสติปัญญาสูง จะแก้ปัญหาได้ดีกว่าผู้ที่มีสติปัญญาต่ำ

กลุ่มที่ ๓ ให้ความหมายของสติปัญญาว่าเป็นเรื่องของความสามารถในการคิดแบบนามธรรม (Abstract thinking) ผู้ที่มีสติปัญญาสูง จะคิดแบบนามธรรมได้ดีกว่าผู้ที่มีสติปัญญาต่ำ

กลุ่มที่ ๔ ให้ความหมายของสติปัญญาว่าเป็นความสามารถในการเรียนรู้ (Learning) ผู้ที่มีสติปัญญาสูงจะเรียนรู้ได้เร็วกว่าผู้ที่มีสติปัญญาต่ำ

การทำความเข้าใจว่าสติปัญญา คืออะไรนั้นหากได้นำแง่มุมที่นักจิตวิทยาทั้งหลายได้ให้ไว้มาผสมผสานกัน จะทำให้เข้าใจความหมายของ สติปัญญาได้กว้างและชัดเจนขึ้น

จากข้อความที่กล่าวข้างต้นทั้งหมด อาจสรุปเกี่ยวกับสติปัญญาได้ว่า สติปัญญาเป็นความสามารถภายในตัวบุคคลที่จะทราบได้จากพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออก ระดับของสติปัญญาสังเกตได้จากการแสดงออกที่มีความคล่องแคล่ว รวดเร็ว ความถูกต้อง ความสามารถในการคิด การแก้ปัญหาและการปรับตัว การใช้แบบทดสอบวัดสติปัญญาจะทำให้ทราบระดับสติปัญญาชัดเจนขึ้น

ทฤษฎีสติปัญญา

การศึกษาและสรุปเป็นทฤษฎีเกี่ยวกับ สติปัญญาหลายทฤษฎีแต่ละทฤษฎีก็พยายามอธิบาย สติปัญญาว่ามีองค์ประกอบใดบ้าง Spearman ผู้ตั้งทฤษฎี ๒ องค์ประกอบซึ่งสรุปว่า สติปัญญา ประกอบด้วย ๒ องค์ประกอบ ได้แก่

๑) องค์ประกอบทั่วไป (General factor หรือ g factor) คือ ความสามารถพื้นฐานในการกระทำต่างๆ ที่ทุกคนต้องมี

๒) องค์ประกอบเฉพาะ (Specific factor หรือ s factor) คือ ความสามารถเฉพาะที่แต่ละคนมีแตกต่างกันออกไป หรือที่เรียกกันว่าความถนัดหรือพรสวรรค์

Thurstone เจ้าของทฤษฎีหลายองค์ประกอบ แยกองค์ประกอบของสติปัญญามนุษย์ ออกเป็น ๗ ด้าน ได้แก่^{๑๗}

๑. ด้านความเข้าใจในภาษา (Verbal comprehension)
๒. ด้านความคล่องแคล่วในการใช้ถ้อยคำ (Word fluency)
๓. ด้านตัวเลข การคิดคำนวณทางคณิตศาสตร์ (Number)
๔. ด้านมิติสัมพันธ์ การรับรู้รูปทรง ระยะ พื้นที่ ทิศทาง (Spatial)
๕. ด้านความจำ (Memory)
๖. ด้านความรวดเร็วในการรับรู้ (Perceptual speed)
๗. ด้านการให้เหตุผล (Reasoning)

^{๑๗} ปราณี สนธิรัตน์และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, คณะสังคมศาสตร์, ภาควิชาจิตวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๗). หน้า ๑๔-๑๗.

Gardner, อ้างจาก Feldman, เสนอทฤษฎีพหุปัญญา (Multiple intelligences) ซึ่งสรุปว่าสติปัญญาประกอบไปด้วยความสามารถที่แสดงออกในรูปของทักษะ ๗ ด้าน ได้แก่^{๑๘}

๑. สติปัญญาด้านดนตรี (Musical intelligence) ได้แก่ทักษะในงานที่เกี่ยวกับดนตรี ผู้มีสติปัญญาด้านดนตรีสูงจะมีความสามารถในด้านนี้ติดตัวมาตั้งแต่กำเนิด เช่นการรับรู้เสียงดนตรี การเรียนรู้ได้อย่างรวดเร็วในการเล่นดนตรี

๒. สติปัญญาด้านการเคลื่อนไหวร่างกาย (Bodily kinesthetic intelligence) เป็นทักษะในการใช้ร่างกายทุกส่วน หรือบางส่วนในการเคลื่อนไหว แสดงออกได้อย่างคล่องแคล่ว กลมกลืนเช่นในการลีลาศ เล่นกีฬา การฟ้อนรำ การแสดงละคร

๓. สติปัญญาด้านการใช้เหตุผลเชิงคณิตศาสตร์ (Logical-mathematical intelligence) เป็นทักษะในการคิด การคำนวณ การแก้ปัญหาในเชิงคณิตศาสตร์

๔. สติปัญญาด้านภาษา (Linguistic intelligence) เป็นทักษะในการใช้ภาษา การเรียงร้อยถ้อยคำในการพูด การเขียน และการสื่อความต่างๆ

๕. สติปัญญา ด้านมิติสัมพันธ์ (Spatial intelligence) เป็นทักษะที่เกี่ยวกับมุมมองการจัดรูปแบบ การกำหนดระยะ การเว้นช่วงระยะ การจัดลำดับ การใช้พื้นที่และการเก็บรายละเอียดต่างๆ ของสิ่งที่เห็น

๖. สติปัญญา ด้านสัมพันธ์ภาพกับผู้อื่น (Interpersonal intelligence) เป็นทักษะการติดต่อกับ(บุคคลอื่นๆ)ความไวในการรับรู้อารมณ์ ความรู้สึกและความต้องการของบุคคลที่ติดต่อกับ

๗. สติปัญญาด้านการเข้าใจตนเอง (Intrapersonal intelligence) เป็นทักษะในการรับรู้และเข้าใจลักษณะต่างๆ ภายในตนเอง สามารถประเมินอารมณ์และความรู้สึกของตนเองได้ โดยสรุปแล้วทฤษฎีทางสติปัญญาแต่ละทฤษฎี ก็พยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าบุคคลแต่ละบุคคลมีความสามารถที่แตกต่างกัน มีความแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับว่า มีสติปัญญาด้านใดสูง

^{๑๘} Gardner, D. G.; & Pierce, J. L., *Self-Esteem and Self-Efficacy within The Organizational Context*. (Group and Organizational Management. 1998), pp 274-272.

สิ่งที่มีอิทธิพลต่อสติปัญญา

ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับ โดยทั่วไปว่าสิ่งที่มีอิทธิพลต่อสติปัญญา ได้แก่ พันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมซึ่งร่วมกันมีบทบาทต่อระดับของสติปัญญามนุษย์

พันธุกรรม เป็นการถ่ายทอดลักษณะทางสายพันธุ์จากบรรพบุรุษไปยังลูกหลานซึ่งพิจารณาได้ในเรื่องต่อไปนี้ คือ ระดับสติปัญญา เพศ วัย และเชื้อชาติ

สิ่งแวดล้อม สิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อสติปัญญานั้น เริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิ จนถึงการเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่ สิ่งแวดล้อมที่สำคัญได้แก่สิ่งต่อไปนี้ คือ ความพร้อมในการตั้งครรภ์ อาหาร โรคภัยไข้เจ็บ การประสบอุบัติเหตุ การอบรมและการจัดสิ่งแวดล้อม

การพัฒนาสติปัญญา

เนื่องจากสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสติปัญญา มีอยู่ ๒ ปัจจัยที่สำคัญ ได้แก่ พันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม ดังนั้น ในการพัฒนาสติปัญญา จึงควรพิจารณาที่ปัจจัยทั้ง ๒ นี้

๑. ในเรื่องของพันธุกรรม เท่าที่จะทำได้ คือ การเลือกคู่ครอง นอกจากพิจารณาความเหมาะสมในด้านต่างๆ แล้วระดับสติปัญญาของคู่ครอง ควรเป็นสิ่งที่ควรพิจารณา รวมไปถึงความพร้อมในการมีบุตร

๒. ในด้านสิ่งแวดล้อมที่ช่วยในการพัฒนาสติปัญญา ควรจะเริ่มตั้งแต่การดูแลลูกตั้งแต่อยู่ในครรภ์ การให้อาหาร ยา การอบรมเลี้ยงดู การให้การศึกษาและจัดสิ่งแวดล้อมและประสบการณ์ต่างๆที่เหมาะสมกับตัวเด็กเพื่อให้ได้ฝึกการคิด การแก้ปัญหาและได้ปฏิบัติด้วยตนเอง เป็นการเรียนรู้และการใช้สติปัญญา

การคิด (Thinking)

การคิด เป็นกระบวนการทำงานของสมองในการสร้างสัญลักษณ์ หรือภาพ ให้ปรากฏในสมอง ความสามารถในการคิดนั้น มีความสัมพันธ์กับระดับสติปัญญาลักษณะพื้นฐานของการคิด การคิด แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ ดังนี้

๑. ความคิดรวบยอด (Concept)

๒. จินตนาการ (Imagination)

ความคิดรวบยอด

เป็นลำดับขั้นที่เกิดจากการทำงานของสมอง ในการจัดกลุ่ม หรือ การสรุปรวม ที่จะทำความเข้าใจในสิ่งของ บุคคล เรื่องราว ประสบการณ์ ต่างๆ ที่ได้รับรู้ หรือต่อความคิดเห็น เพื่อให้เกิดความชัดเจน ว่าคืออะไร เช่น การรับรู้ มะม่วง ชมพู ส้ม มังคุด ว่าเป็นผลไม้ รับรู้ สุนัข แมว หมู เป็ด ไก่ ว่าเป็นสัตว์เลี้ยง

จินตนาการ

เป็นการสร้างภาพขึ้นในสมอง ตามความนึกคิดของตนเองเป็นผลมาจากการสะสมการรับรู้จากประสบการณ์ที่ผ่านมา ผสมกับ ความต้องการ ความสนใจ ความคาดหวัง อารมณ์และความรู้สึกของบุคคล การจินตนาการในสิ่งเดียวกันของบุคคลแต่ละคน จะแตกต่างกันออกไป

ลักษณะพื้นฐานของการคิดที่กล่าวถึงข้างต้น ทำให้เกิดการคิด ๒ รูปแบบได้แก่

๑. การคิดอย่างมีเป้าหมาย
๒. การคิดอย่างไม่มีเป้าหมาย

การคิดอย่างมีเป้าหมาย เป็นกระบวนการคิดที่มีขั้นตอน มีทิศทางเพื่อบังคับไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ การคิดอย่างมีเป้าหมาย ที่มีความสำคัญต่อพฤติกรรมมนุษย์ ได้แก่

๑. การคิดหาเหตุผล (Reasoning) เป็นการสรุปความคิดจากข้อมูลที่มีอยู่ โดยสามารถอธิบายได้ด้วยหลักของเหตุผล ซึ่งอาจคิดจากหลักการไปสู่รายละเอียดหรือข้อเท็จจริงย่อยๆ (คิดแบบนิรนัย) หรือคิดจากข้อเท็จจริงย่อยๆ ไปสู่หลักการ (คิดแบบอุปนัย)

๒. การตัดสินใจ (Decision Making) เป็นการเลือกทางปฏิบัติในกรณีที่มีตัวเลือกมากกว่า ๑ ทางเลือก

๓. การคิดแก้ปัญหา (Problem solving) เป็นการหาวิธีจัดการกับความยุ่งยากที่เกิดขึ้น

๔. การคิดสร้างสรรค์ (Creativity) เป็นการหาวิธีการ แนวทาง รูปแบบ สิ่งแปลกใหม่ ที่มีประโยชน์

๕. การคิดวิเคราะห์วิจารณ์ (Critical thinking) เป็นการคิดถึงความสมเหตุสมผล ความเป็นไปได้ ความสอดคล้องต้องกัน โดยการพิจารณาไตร่ตรองถึงผลดีผลเสียอย่างรอบครอบแล้ว การคิดอย่าง

ไม่มีเป้าหมายเป็นการคิดที่เป็นไปตามจินตนาการ ความรู้สึก ความคาดหวังและอารมณ์ขาดขั้นตอนที่ชัดเจน

เจตคติ (Attitude)

ความหมายของเจตคติ เจตคติเป็นสภาพความพร้อมของความคิด ความรู้สึกและแนวโน้มพฤติกรรมของบุคคลอื่นเป็นผลมาจากประสบการณ์ สถานะนี้ เป็นแรงที่จะกำหนดทิศทางของพฤติกรรมของบุคคล ต่อเหตุการณ์ สิ่งของ หรือบุคคลที่เกี่ยวข้อง

องค์ประกอบของเจตคติ

เจตคติของบุคคล ประกอบด้วย ๓ องค์ประกอบ สำคัญ ซึ่ง Feldman^{๑๙} ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของเจตคติไว้เป็นรูปแบบ ABC (ABC Model) ดังนี้

A. องค์ประกอบด้านความรู้สึก (Affective component –A) เป็นความรู้สึกชอบ ไม่ชอบ พอใจ ไม่พอใจ ที่บุคคลมีต่อบุคคล สิ่งของ หรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่รับรู้

B. องค์ประกอบด้านพฤติกรรม (Behavioral component-B) เป็นการเตรียมพร้อมของบุคคลที่จะแสดง หรือไม่แสดงพฤติกรรม ต่อบุคคล สิ่งของ หรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่รับรู้

C. องค์ประกอบด้านความคิด (Cognitive component –C) เป็นความรู้ หรือความคิดของบุคคลที่มีต่อบุคคล สิ่งของหรือสถานการณ์ต่างๆ ที่รับรู้ว่าเป็นสิ่งที่ดี ไม่ดี ถูกต้อง ไม่ถูกต้อง เหมาะสม ไม่เหมาะสม ให้คุณ ให้โทษ

องค์ประกอบทั้ง ๓ ประการนี้ จะมีความสัมพันธ์สอดคล้องกัน หากองค์ประกอบด้านใดด้านหนึ่งเปลี่ยนแปลงไปเจตคติของบุคคลนั้นก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วย

ลักษณะของเจตคติ

เจตคติของบุคคลมิได้มีมาแต่กำเนิด เจตคติ มีกระบวนการพื้นฐานมาจากการเรียนรู้ จากประสบการณ์ที่ได้รับ^{๒๐} การเกิดเจตคติต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งของบุคคลนั้น เกิดได้จากหลายวิธี^{๒๑} เช่น เกิดจาก

^{๑๙} Feldman, Richard M, *Applied probability & stochastic processes*. (Boston : PWS Pub. Company, 1996).

^{๒๐} Baron Robert A., *Psychological : The Essential Science*. (Boston : Renslaer Polytechnic. 1966). pp 529.

การเลียนแบบบุคคลที่เขาศรัทธา นิยมชมชอบ สืบเนื่องจากการกระทำของบุคคลอื่นและดูผลว่าจะเกิดอะไรขึ้น จากประสบการณ์ที่นำความพอใจ หรือไม่พอใจมาให้ จากการได้รับข้อมูล ความรู้จากแหล่งต่างๆ จากกลุ่มเพื่อน จากการรับฟังความคิดเห็นของบุคคลอื่น เป็นต้น เจตคติสามารถเปลี่ยนแปลงและพัฒนาให้เกิดขึ้นใหม่ได้แต่ต้องอาศัยระยะเวลา และกระบวนการหลายอย่าง

ลักษณะของเจตคติ สรุปได้ดังนี้

๑. เจตคติไม่ใช่พฤติกรรม แต่เป็นสภาวะของจิตใจซึ่งเป็นแนวโน้มของการแสดงพฤติกรรมว่าจะเป็นเชิงบวก หรือเชิงลบ

๒. เจตคติเกิดจากการเรียนรู้ จากสิ่งแวดล้อมและประสบการณ์ เมื่อบุคคลเรียนรู้ว่าสิ่งใดทำให้เกิดความพึงพอใจ เกิดผลดี ก็เกิดเจตคติเชิงบวก หากเป็นไปในทางตรงข้ามมักจะเกิดเจตคติเชิงลบต่อสิ่งนั้น

๓. เจตคติเกิดจากการเรียนรู้ ความรู้สึกที่รุนแรง หรือที่สะสมมาเป็นเวลานาน หรือประสบการณ์ที่ทำให้เกิดความคิด ความรู้สึกที่เป็นไปในทิศทางเดียวกันซ้ำๆ จะทำให้เกิดเจตคติได้เร็วและมั่นคง

๔. เจตคติเป็นสิ่งที่ซับซ้อน บุคคลแต่ละคน จะมีเจตคติต่อสิ่งเดียวกันแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภูมิหลังของบุคคล ประสบการณ์ การรับรู้และการเรียนรู้ของแต่ละคนต่อสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น

๕. เจตคติอาจใช้ในการคาดคะเนพฤติกรรมของบุคคลโดยทั่วไปได้ แม้จะไม่ทุกกรณีก็ตาม เพราะโดยทั่วไปแล้วบุคคลที่มีเจตคติดีต่อสิ่งใดก็จะแสดงพฤติกรรมที่ดีต่อสิ่งนั้น เช่น ผู้มีเจตคติดีต่อกีฬา ก็จะแสดงพฤติกรรมที่ดีในเรื่องที่เกี่ยวกับกีฬา เช่น ดูกีฬา ติดตามข่าวเกี่ยวกับกีฬา เป็นต้น

๖. ถึงแม้เจตคติจะมีความคงทน และแน่นอนพอสมควร แต่เจตคติก็สามารถเปลี่ยนแปลงได้ ถ้ามีการวางเงื่อนไข หรือจัดสภาพสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมกับบุคคล และดำเนินการอย่างต่อเนื่องกัน ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงเจตคติ

ปัจจัยที่พื้นฐานจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของเจตคติ ที่ควรคำนึงถึงก็คือ แหล่งที่มาของข่าวสารข้อมูล เนื้อหาของข้อมูล วิธีการสื่อสารและกลุ่มหรือบุคคลเป้าหมายที่จะให้เกิดการ

^{๒๓} ประภาเพ็ญ สุวรรณ, *ทัศนคติการวัด การเปลี่ยนแปลงและพฤติกรรมอนามัย*. (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนา. ๒๕๒๐), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

เปลี่ยนแปลงเจตคติ Hovland, Janis, & Kelly ^{๒๒} ได้เสนอผลการศึกษาที่พบว่าปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเจตคติดังต่อไปนี้

๑. ผู้เชี่ยวชาญ จะมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงเจตคติของบุคคล มากกว่าผู้ไม่เชี่ยวชาญ เพราะบุคคลทั่วไปย่อมจะศรัทธาและให้ความเชื่อถือในผู้เชี่ยวชาญมากกว่าอยู่แล้ว

๒. ข้อมูลข่าวสารที่เป็นกลาง จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเจตคติของบุคคล มากกว่าข้อมูลข่าวสารที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่ามีเจตนาที่ให้ผู้รับคล้อยตามและบ่อยครั้งที่ข้อมูลข่าวสารประเภทหลังนี้ ได้รับการต่อต้านแทนที่จะได้รับการคล้อยตาม

๓. แหล่งข้อมูลที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จัก อยู่ในความสนใจและได้รับความนิยมชมชอบ มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงเจตคติ มากกว่าแหล่งข้อมูล ที่ธรรมดาทั่วไป

๔. บุคคลที่มีอัตมโนทัศน์ (Self-Concept) ต่ำ จะถูกชักจูงให้เปลี่ยนแปลงเจตคติได้ง่ายกว่า บุคคลที่มีอัตมโนทัศน์สูง

๕. กับบุคคลที่รู้ข้อมูลด้านเดียว การสื่อสารที่ให้ข้อมูลข่าวสารทั้ง ๒ ด้าน คือทั้งด้านดีและด้านไม่ดี จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเจตคติได้ดีกว่า ส่วนบุคคลที่รู้ข้อมูลทั้ง ๒ ด้าน การสื่อสารที่ให้ข้อมูลด้านเดียว จะให้ผลในการเปลี่ยนแปลงเจตคติได้ดีกว่า

๖. วิธีการสื่อสารด้วยการพูดที่คล่อง ชัดเจนและเป็นธรรมชาติ จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเจตคติ มากกว่าการพูดซ้ำๆ และไม่ต่อเนื่องเพราะการพูดแสดงถึงการมีความสามารถและความน่าเชื่อถือ ^{๒๓}

อารมณ์ (Emotion)

นายแพทย์เท็ดคักกี้ เดซง ^{๒๔} กล่าวถึงอารมณ์ว่าเป็นสภาวะทางจิตใจที่มีผลมาจากตอบสนองต่อสิ่งกระตุ้น ทั้งที่มาจากภายใน ได้แก่ ความไม่สบาย ความเจ็บปวดและอาจมาจากสิ่งเร้าภายนอก เช่น บุคคล อุณหภูมิ ดินฟ้าอากาศ อารมณ์อาจมีความหมายได้หลายแง่ ทั้งแง่ดี แง่ไม่ดี

^{๒๒} Baron Robert A. *Psychological : The Essential Science*. (Boston : Renslaer Polytechnic. 1989), pp 529-530.

^{๒๓} Miller, J.G. ; & Miller, J.L. *A living Systems Analysis of Organizational Pathology*. (Behavioral Science.1991), pp.239-252.

อารี เพชรสุด^{๒๕} ให้ความหมายไว้ว่า อารมณ์ คือ ภาวะที่อินทรีย์ (Organism) ถูกเข้า ให้เกิดการตอบสนอง หรือที่เรียกว่า ผลกระทบจากสิ่งเร้า ไม่ว่าผลกระทบนั้นจะหนักหรือ เบา ก็ตามจะทำให้เกิดปฏิกิริยาขึ้นได้และมีการแสดงออกได้เป็น ๓ แบบ คือ

๑. แบบที่เกิดทันทีทันใด (Emotional experience) เช่น รู้สึกโกรธ กลัวดีใจ

๒. พฤติกรรมที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากอารมณ์ (Emotional behavior) เช่น กล่าวคำสบถสาบานเมื่อรู้สึกโกรธ กระโดดโลดเต้นเมื่อรู้สึกดีใจ

๓. เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกาย (Physical change) เช่น หน้าแดง มือสั่น ปากสั่น อารมณ์กับความรู้สึกเป็น สิ่งที่อยู่เกี่ยวเนื่องกันและยากที่จะแยกแยะว่าอันไหนเป็นความรู้สึก (Feeling) อันไหนเป็นอารมณ์ (Emotion) เพราะเป็นภาวะที่อยู่เกี่ยวเนื่องกัน จากความรู้สึกที่ธรรมดาไปจนถึงความรู้สึกที่ธรรมดาไปจนถึงความรู้สึกที่รุนแรง

Feldman^{๒๖} กล่าวว่า อารมณ์ เป็นความรู้สึกต่างๆ (Feeling) เช่น สุข เศร้า เสียใจ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วมีผลต่อ กระบวนการทางสรีระและทางความคิด ซึ่งร่วมกันทั้งหมดมีผลต่อการแสดงพฤติกรรม

Baron^{๒๗} สรุปไว้ว่า อารมณ์เป็นปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นจากกรเปลี่ยนแปลงกายภาพ ระดับของกรคิดแบบอัตโนมัติและพฤติกรรมที่แสดงออก

อาจกล่าวสรุปได้ว่า อารมณ์เป็นความรู้สึกชนิดต่างๆ ที่บุคคลมีต่อสิ่งเร้า ความรู้สึกเหล่านี้อาจรุนแรง หรือเบาบางกว่าปกติและอาจเกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพร่วมไปด้วย

๒๔ ทอดศักดิ์ เดชคง, ความฉลาดทางอารมณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: พิษณุศรีพรินต์ติ้ง. ๒๕๔๒), หน้า ๒๐.

๒๕ อารี เพชรสุด, มนุษย์สัมพันธ์ในการทำงาน. (กรุงเทพมหานคร: เนติกุลการพิมพ์, ๒๕๓๐). หน้า ๒๑๐.

๒๖ Feldman, Daniel C. and Arnold, Hugh J. Management Individual and Group Behavior in Organizations. (Tokyo : McGraw-Hill. 1994), pp. 320.

๒๗ Baron Robert A. Psychological: The Essential Science. (Boston : Allyn and Bacon. 1981), pp 355.

ทฤษฎีทางอารมณ์

ทฤษฎีของ James-Lange -Theory เป็นทฤษฎีที่ William James นักจิตวิทยาชาวอเมริกัน และ Carl G.Lange แพทย์ชาวเดนมาร์ก ทั้ง ๒ มีแนวคิดที่ตรงกันว่า อารมณ์เป็นผลที่เกิดเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางร่างกาย ในขณะที่ระบบประสาทรับการสัมผัสจากสิ่งเร้าและสั่งการไปยังกล้ามเนื้อให้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อสิ่งเร้าอย่างทันทีทันใด แล้วจึงเกิดอารมณ์ เช่น เราารู้สึกว่ามีสิ่งเปียกๆ เหนียวๆ หล่นใส่แขนเราสัลดทันที เมื่อเรารู้ภายหลังว่าสิ่งนั้น คือ อะไรเราจึงเกิดอารมณ์ต่างๆ ตามมา อาจกลัวถ้าเป็นงู อาจเกลียดถ้าเป็นตุ๊กแก อาจขะเขย่งถ้าเป็นน้ำมูก หือขบขันถ้าเป็นยางที่ทำให้เป็นรูปสัตว์เลื้อยคลานต่างๆ

ทฤษฎีของ Cannon – Bard Thry ผู้ตั้งทฤษฎีนี้คือ Walter B. Cannon และ Bard ซึ่งเป็นศิษย์ของ Cannon เขาได้อธิบายการเกิดอารมณ์ว่า เมื่ออินทรีย์หรือร่างกายรับสัมผัสจากสิ่งเร้าภายนอกแล้ว จะรายงานมายังสมองส่วนกลาง (Thalamus) แล้วส่งต่อไปยังสมองส่วนกลางภายใน (Hypothalamus) ซึ่งเป็นแหล่งที่เกิดจากอารมณ์ จากนั้นเป็นการสั่งการให้กล้ามเนื้อตอบสนองต่อสิ่งเร้า ทฤษฎีนี้บางที่เรียกว่า Canon’s Thalamic Theory^{๒๙} ทฤษฎีของ Schachter - Singer บางที่เรียกว่า “ทฤษฎีการที่แสดงถึงการรู้การเข้าใจ” (Cognitive labeling theory) ซึ่งเสนอโดย Schachter และ Singer เป็นทฤษฎีที่เน้นใน ๒ องค์ประกอบที่สำคัญ^{๓๐} คือ การรู้การเข้าใจและสถานการณ์ในสังคม ที่มีบทบาทต่อการกำหนดสภาวะอารมณ์ คือ การที่บุคคลจะมีอารมณ์แบบใดขึ้นอยู่กับ การรู้และเข้าใจสิ่งแวดล้อมทางสังคมและการเลือกตอบสนองของบุคคล ทฤษฎีนี้มีการเปรียบเทียบมนุษย์เหมือนตู้เพลง การหยอดเหรียญลงไป เท่ากับเป็นการถูกกระตุ้นจากสิ่งเร้าภายนอกเข้าไปปลุกระบบที่ทำให้เกิดอารมณ์แต่จะเป็นเพลงแบบใดนั้นขึ้นอยู่กับผู้ที่เลือกเพลงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทฤษฎีอารมณ์ตู้เพลง” (Jukebox Theory of Emotion)

^{๒๙} Shaver, P. R., & Klinnert, M. Schachter’s theories of affiliation and emotion: Implications of developmental research. In L. Wheeler (Ed.), Review of personality and social psychology (Vol. 3), pp. 37-72.

^{๓๐} Baron Robert A. pp 355.

หน้าที่ของอารมณ์

การที่มนุษย์มีอารมณ์ต่างๆ ที่ทำให้ชีวิตไม่จืดชืด มีสีสันที่น่าสนใจขึ้น นักจิตวิทยาพยายามแสดงให้เห็นถึงหน้าที่สำคัญของอารมณ์ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ซึ่งมีเนื้อหาสำคัญดังนี้^{๓๐}

๑) เตรียมพร้อมในการกระทำต่างๆ ของเรา (Preparing) อารมณ์ ทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างสถานการณ์จากสิ่งแวดล้อมภายนอก กับแสดงพฤติกรรมตอบสนองของบุคคล เชื่อ เห็นสุนัขคำรามและวิ่งเข้าใส่เรา การเกิดอารมณ์ (กลัว) จะประสานกับการกระตุ้นระบบของร่างกายให้เกิดพฤติกรรมวิ่งหนีอย่างรวดเร็ว

๒) ตกแต่งพฤติกรรมของเรา (Shaping) อารมณ์ทำหน้าที่ในการเรียนรู้ข้อมูลต่างๆ ที่จะช่วยกล่อมเกลาพฤติกรรมการตอบสนองของเราให้มีความเหมาะสมการแสดงพฤติกรรมของบุคคลในขณะที่มีอารมณ์ไม่ตี จะสอนให้บุคคลรู้ว่า ในคราวต่อไปควรจะแสดงออกเช่นไร จึงจะเหมาะสมกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

๓) ช่วยให้เรา มีพฤติกรรมด้านสังคมที่เป็นระบบระเบียบขึ้น (Helping) ประสบการณ์ทางอารมณ์ ที่เราได้รับจากการพบกับบุคคลต่างๆ จะสังเกตได้จากกรสื่อสารกันทั้งจากการพูดและจากการแสดงสีหน้าท่าทางที่บุคคลแสดงโต้ตอบเราจะช่วยให้เราเข้าใจว่าในคราวต่อไปเราควรแสดงพฤติกรรมการโต้ตอบทางสังคมอย่างไรจึงจะยุติและเป็นที่ยอมรับ

การพัฒนาความเฉลียวฉลาดทางอารมณ์ ซาโลเวย์ กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของความเฉลียวฉลาดทางอารมณ์ไว้ ด้านได้แก่

๑. การรู้จักอารมณ์ตนเอง (Know one's emotion)
๒. การจัดการ (บริหาร) อารมณ์ตนเอง (Managing emotion)
๓. การสร้างการจูงใจให้ตนเอง (Motivating oneself)
๔. การหยั่งรู้อารมณ์ของผู้อื่น (Recognizing emotions in others)
๕. การรักษาความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

^{๓๐} Goleman, D, *Emotional Intelligence: why it can matter more than IQ.* (New York: Bantam Book. 1995), pp 321-322.

ในการพัฒนาความเฉลียวฉลาดทางอารมณ์ จะต้องพัฒนาในแต่ละองค์ประกอบต่อไปนี้คือ^{๓๑}

๑) การรู้จักอารมณ์ของตนเอง (Know one's emotion) เป็นการรู้ว่าอารมณ์ของตนเองเป็นเช่นไร ทั้งตามปกติและรู้ถึงลักษณะและการแสดงออกของอารมณ์ที่ไม่ปกติ (อารมณ์ชั่ววูบ) รวมถึงผลย้อนกลับของอารมณ์ต่างๆ ของตนเองแนวทางในการพัฒนาการรู้จักอารมณ์ตนเองทำได้นี้ คือ

๑.๑. ใช้เวลาแก่ตนเองในการทบทวนอารมณ์ของตน พิจารณาว่าเราเป็นคนที่มึลักษณะอารมณ์เช่นไรมักจะคล้อยตามอารมณ์ตนเอง คล้อยตามอารมณ์ผู้อื่น หรือคล้อยตามสิ่งแวดล้อมภายนอก

- ทบทวนลักษณะการแสดงอารมณ์ เราได้แสดงอาการใดออกไป
- ทบทวนผลย้อนกลับจากการแสดงอารมณ์ของเรา
- รู้สึกอย่างไรกับผลย้อนกลับ (พอใจ, ไม่พอใจ)
- คิดอย่างไรกับผลย้อนกลับ (เหมาะสม, ไม่เหมาะสม)
- ถ้ารู้สึกว่ามีไม่พอใจ คิดว่าไม่เหมาะสม หาวิธีการที่ดีกว่าสำหรับใช้ในคราวต่อไป
- ถ้ารู้สึกว่ามีพอใจ เหมาะสมแล้ว ต้องแน่ใจว่าไม่มีการเข้าข้างตัวเอง หรือหลอกตัวเอง แล้วใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อไป

๑.๒. ฝึกการรู้ตัวบ่อยๆ มีสติกับการรู้ตัว

- ขณะนี้เรากำลังรู้สึกอย่างไรกับตัวเองหรือกับสิ่งที่เกิดขึ้นรอบๆตัวเรา
- รู้สึกสบายใจ, ไม่สบายใจ
- คิดอย่างไรกับความรูสึกนั้น
- ความคิด/ความรู้สึกมีผลอย่างไร กับการแสดงออกของตนเอง

๒) การจัดการ (บริหาร) อารมณ์ของตนเอง (Managing emotions) เป็นความสามารถในการควบคุมอารมณ์และแสดงออกได้อย่างเหมาะสม กับบุคคลสถานที่ เวลาและเหตุการณ์ ทั้งอารมณ์ดี

^{๓๑} นันทนา วงษ์อินทร์, ความฉลาดทางอารมณ์. (วารสารแนะแนวและจิตวิทยาการศึกษา, ๒(๓), ๒๕๔๒), หน้า ๒๐ - ๒๔.

และอารมณ์ไม่ดี ให้เกิดความสมดุล ในการจัดการกับ อารมณ์ของตนเองนี้จะทำได้ดีเพียงใดนั้นสืบเนื่องมาจากการรู้จักอารมณ์ของตนเอง

การฝึกการจัดการอารมณ์ของตนเอง

๒.๑. ทบทวนว่าจะมีบางที่เราทำลงไปเพื่อตอบสนองอารมณ์ที่เกิดขึ้นคุณคิดว่าผลที่เกิดขึ้นตามมาเป็นเช่นไร

๒.๒. เตรียมการในการแสดงอารมณ์ ตั้งใจไว้เกี่ยวกับการแสดงอารมณ์ในคราวต่อไป ฝึกการสั่งตัวเองว่าทำอะไร จะไม่ทำอะไร

๒.๓. ฝึกการรับรู้สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว หรือที่เราต้องเกี่ยวข้อง ในด้านดี มอง-ฟัง สิ่งดี-สร้างอารมณ์แจ่มใสเกิดความสบายใจ

๒.๔. ฝึกการสร้างความรู้สึกที่ดีต่อตนเอง/ผู้อื่น/สิ่งอื่นที่อยู่รอบตัว ซึ่งเป็นผลต่อเนื่องมาจากข้อ ๓ ทำให้เกิดความคิดที่ดี การกระทำที่ดี ทำให้เกิดผลย้อนกลับที่ดีต่อทั้งตนเองและผู้อื่น

๒.๕. ฝึกการมองหาประโยชน์/โอกาสจากอุปสรรค/ปัญหาที่เกิดขึ้นโดยการเปลี่ยนมุมมอง-มองหาแง่ดี -โดยคิดว่าเป็นสิ่งท้าทาย ให้เราได้แสดงความสามารถ ทุกอย่างที่เกิดขึ้นแล้วกับเรามีทางเลือกมากกว่า ๑ ทางจงเลือกทางที่เป็นประโยชน์ที่สุดหรือมีโทษน้อยที่สุด

๒.๖. ฝึกการผ่อนคลายความเครียดที่เกิดจากอาการไม่ดี โดยเลือกวิธีที่เหมาะสมกับตนเอง เพราะถ้ามีความเครียดมาก จะไม่มีพลังพอที่จะให้หลุดพ้นการครอบงำอารมณ์ เมื่อควบคุมอารมณ์ได้แล้วก็จะได้หาทางระบายอารมณ์ในทางที่เหมาะสมต่อไป

๓) การสร้างแรงจูงใจให้ตนเอง (Motivating oneself) เป็นการมองโลกในแง่ดีของสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับตนเองและสร้างความเชื่อมั่นว่า เราสามารถอยู่กับสิ่งนั้นได้ เราสามารถทำได้ เราสามารถผ่านพ้นไปได้ด้วยดี ทั้งนี้เพื่อให้เกิดกำลังใจที่จะสร้างสรรค์สิ่งดี มุ่งไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ ผู้ที่มีความสามารถและทักษะในด้านนี้มีแนวโน้มว่าจะเป็นผู้ปฏิบัติงาน หรือสิ่งต่างๆ ที่ต้องทำในชีวิตได้อย่างมีคุณค่าแนวทางในการสร้างแรงจูงใจให้ตนเอง

วิธีการที่จะสร้างความเข้มแข็งของอารมณ์เพื่อเกิดความมุ่งมั่นที่จะกระตุ้นตัวเองให้มีการปฏิบัติไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ซึ่งอาจทำได้ดังนี้

๓.๑. ทบทวนว่าสิ่งที่สำคัญในชีวิตของเราคืออะไรบ้าง ที่เราต้องการ อยากรู้ อยากรับ อยากรับ จัดอันดับความสำคัญ แล้วพิจารณาว่าการจะบรรลุสิ่งที่ต้องการแต่ละสิ่งนั้น สิ่งใดที่ทางเป็นไปได้ สิ่งใดเป็นไปไม่ได้ สิ่งใดจะเกิดประโยชน์ สิ่งใดจะเกิดโทษ

๓.๒. นำความต้องการในข้อ ๑) ที่เป็นไปได้และเกิดประโยชน์มาตั้งเป็นเป้าหมายที่ชัดเจนให้แก่ตนเองแล้ววางขั้นตอนที่จะมุ่งไปสู่เป้าหมายนั้น

๓.๓. ในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ต้องระวังอย่าให้เหตุการณ์บางอย่างมาทำให้ไขว้เขวไปจนออกนอกทางที่จะบรรลุเป้าหมาย

๓.๔. ถ้าท่านเป็นบุคคลประเภท “สมบูรณ์แบบ” (Perfectionist) (คือทุกอย่างที่เกี่ยวกับท่านต้องดีที่สุด สมบูรณ์ที่สุด ผิดพลาดไม่ได้) ต้องพยายามลดความสมบูรณ์แบบแบบ ผิดสร้าง ความยึดหยุ่นในอารมณ์ จะได้ไม่เครียด ผิดหวัง เสียกำลังใจหากเกิดสิ่งผิดพลาดบกพร่องขึ้น

๓.๕. ฝึกการมองหาประโยชน์จากอุปสรรค มองหาสิ่งดีจากสิ่งเลวร้ายที่เกิดขึ้นแล้ว (เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเปลี่ยนให้ไม่เกิดไม่ได้) เพื่อสร้างความรู้สึกดี ๆ ที่จะป็นพลังให้เกิดสิ่งดีอื่นๆ ต่อไป

๓.๖. ฝึกสร้างทัศนคติที่ดี (ใช้พื้นฐานจากข้อ ๕) ทำความเข้าใจในเรื่องการมองโลกแง่ดี ห้ามมอม่งที่ดีในเรื่องที่เราไม่พอใจ มองปัญหาให้เป็นการเรียนรู้ การคิดในแง่ดีทำให้รู้สึกดี มีพฤติกรรมที่ดี เกิดความพึงพอใจ เป็นการเพิ่มพลัง-แรงจูงใจให้ตัวเอง

๓.๗. หมั่นสร้างความหมายในชีวิตให้แก่ตนเอง มองสิ่งดีในตนเอง นี่ก็ถึงสิ่งที่สร้างความภูมิใจแม้จะเป็นสิ่งเล็กๆ น้อยๆ ในตัวเราและพยายามใช้สิ่งดีในตนสร้างให้เกิดคุณค่าแก่ทั้งตนเองและผู้อื่นอยู่เสมอก็จะยิ่งเพิ่มพูนความหมายในชีวิตมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังเพิ่มแรงที่จะรู้สึก-คิด-และปฏิบัติสิ่งต่างๆ

๓.๘. ให้กำลังใจตัวเอง คิดอยู่เสมอ ว่าเราทำได้ - เราจะทำ - ลงมือทำ

๔) การหยั่งรู้อารมณ์ผู้อื่น (Recognizing emotion in others) เป็นความสามารถในการรับรู้ อารมณ์-ความรู้สึกของผู้อื่น มีความเข้าใจ เห็นใจผู้อื่นสามารถปรับความสมดุลของอารมณ์ตนเอง ตอบสนองต่อผู้อื่นได้อย่างสอดคล้องกัน ความสามารถในด้านนี้เป็นทักษะทางสังคม ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่ง

ในการดำรงชีวิตอยู่ทั้งในครอบครัว ในงานอาชีพในสังคมทั่วไป เพราะเราต้องพบปะมีสัมพันธภาพกับผู้คนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้แนวทางการฝึกการหยั่งรู้อารมณ์ผู้อื่น

๔.๑. ให้ความสนใจการแสดงออกของผู้อื่น โดยการสังเกตสีหน้า, แววตา, ท่าทาง, การพูดถ้อยคำ น้ำเสียง ตลอดจนการแสดงออกอื่นๆ ฝึกสังเกตบ่อยๆ จะเห็นอารมณ์ของเขาจากสิ่งต่างๆ เราสังเกตโดยเฉพาะสีหน้าแววตาจะสังเกตได้ง่ายกว่าจุดอื่น

๔.๒. อ่านอารมณ์ความรู้สึกของเขาจากสิ่งที่สังเกตเห็น ว่าเขากำลังมีอารมณ์ความรู้สึกใด อาจตรวจสอบโดยการถามความรู้สึกของเขาแต่การตรวจสอบต้องทำในสภาพเหมาะสม มิฉะนั้นอาจเป็นการทำลายความรู้สึกกันได้ ถ้าเราได้ฝึกการให้ความสนใจและการสังเกตบ่อยๆ จะมีความชำนาญในการรับรู้อารมณ์ความรู้สึกและการอ่านความรู้สึกของบุคคลมากขึ้น

๔.๓. ทำความเข้าใจอารมณ์ ความรู้สึกของบุคคลตามสภาพที่เขาเผชิญอยู่ที่เรียกกันทั่วไป คือ เอาใจเขามาใส่ใจเรา ถึงแม้จะไม่ถูกต้องทุกประการแต่ก็มีความคล้ายคลึงหรือใกล้เคียงบ้าง

๔.๔. แสดงการตอบสนองอารมณ์ ความรู้สึก ผู้อื่นที่เป็นการแสดงว่าเข้าใจ, เห็นใจกัน ทำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกที่ดีต่อกัน

๔.๕. การรักษาความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน (Handling relationship) เป็นความสามารถในการอยู่ร่วมกันและทำงานร่วมกับผู้อื่นโดยมีความสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกันและสร้างสรรค์ผลงานที่เป็นประโยชน์ผู้ที่มีความสามารถและทักษะด้านนี้จะสามารถใช้ทั้งความคิด อารมณ์และพฤติกรรม ในการอยู่ร่วมกันกับบุคคลต่างๆ ได้อย่างราบรื่น

แนวทางในการพัฒนาการรักษาความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

๑. การรักษาความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน จำเป็นต้องมีพื้นฐานมาจากการมองตนเองและผู้อื่นในแง่ดี สร้างอารมณ์ที่ดีต่อกันการฝึกสร้างความรู้สึกที่ดีต่อผู้อื่น-เห็นใจผู้อื่นจะทำให้การเริ่มต้นของการมีสัมพันธภาพที่ดีเกิดขึ้น

๒. ฝึกการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ-สร้างความเข้าใจที่ตรงกัน ชัดเจน ฝึกการเป็นผู้ฟังและผู้พูดที่ดี ที่สำคัญต้องคำนึงถึงความรู้สึกของผู้รับการสื่อสารด้วย (สื่อสารกันด้วยหัวใจ)

๓. ผีการแสดงความเข้าใจ ความเอื้อเฟื้อรู้จักการให้-การรับ-การแลกเปลี่ยน ให้เกิดคุณค่า เกิดประโยชน์ สำหรับตัวเองและสำหรับบุคคลที่เกี่ยวข้อง

๔. ผีการให้เกียรติผู้อื่นอย่างจริงใจ ให้การยอมรับ เพราะเป็นสิ่งที่จะทำให้ผู้รับมีความภาคภูมิใจและความรู้สึกที่ดีตอบแทนมา

๕. ผีการแสดงความชื่นชอบ ชื่นชมและให้กำลังใจซึ่งกันและกันตามวาระที่เหมาะสม

สรุปท้ายบท

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับจิตวิทยา จิตวิทยานับว่าเป็นวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่งซึ่งเรียกว่า วิทยาศาสตร์ประยุกต์ (Applied psychology) แขนงหนึ่งที่ได้รับการยอมรับว่ามีบทบาทเกี่ยวข้องกับมนุษยในเกือบทุกด้าน วิชาจิตวิทยานั้นจะมุ่งศึกษาเกี่ยวกับทางด้านของ พฤติกรรม (Behavior) ของบุคคล เพื่อให้เกิดความเข้าใจ ความรู้และสามารถนำไปประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาในด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพ

วิชาจิตวิทยาเป็นวิชาที่ทำให้เกิดการพัฒนาด้านความคิดและการแสดงออก หรือ บุคลิกภาพ (Personality) ที่ดีที่เหมาะสม และเกิดการยอมรับในสังคมอีกด้วย

ความหมายของจิตวิทยา จิตวิทยาตรงกับภาษาอังกฤษว่า Psychology ซึ่งมีรากศัพท์มาจากภาษากรีก ๒ คำ ได้แก่ Psyche + LogosPsyche ในภาษากรีก หมายถึง Mind or Soul นั่นคือ วิญญาณ หรือจิต Logos หมายถึง Science of Study นั่นคือ วิชาการและการศึกษาหาความรู้ดังนั้น เมื่อศัพท์ทั้งสองมารวมกันจนกลายเป็น Psychology จึงหมายความว่า วิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับ วิญญาณ (A study of the soul)

ในปลายศตวรรษที่ ๑๙ นักปรัชญารุ่นใหม่เปลี่ยนแนวทางในการศึกษาค้นคว้ามาเป็นศึกษาถึง พฤติกรรม (Behavior) โดยให้ความสำคัญเฉพาะประสบการณ์ ให้ความสำคัญของกระบวนการทาง วิทยาศาสตร์โดยการนำระเบียบวิธีการต่างๆ ทางวิทยาศาสตร์มาใช้ในการศึกษาหาคำตอบเกี่ยวกับ พฤติกรรมที่แสดงออกทั้งหลายอีกด้วย ดังนั้นเป็นต้นมา จิตวิทยาจึงได้รับการยอมรับว่าเป็น วิทยาศาสตร์ประยุกต์แขนงหนึ่ง ดังนั้น ในปัจจุบันความหมายของจิตวิทยานั้นจึงหมายความว่า จิตวิทยาเป็นวิชาที่มุ่งศึกษาพฤติกรรม และกระบวนการทางสมองของมนุษย์และสัตว์ โดยใช้ระเบียบ วิธีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์

คำว่า พฤติกรรม (Behavior) หมายถึง การกระทำหรือการแสดงออกต่างๆ ทางร่างกาย โดยสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. พฤติกรรมภายนอก (Overt Behavior) หมายถึง พฤติกรรมหรือการกระทำที่ปรากฏออกมาให้สังเกตเห็นได้ รับรู้ได้ ใช้เครื่องมือตรวจสอบได้ โดยแบ่งออกได้อีก ๒ ลักษณะ ได้แก่

- แบบ Molar เป็นพฤติกรรมภายนอกที่สามารถสังเกตเห็นได้ด้วยตาเปล่า เช่น การยืน การเดิน การนั่ง การนอน ฯลฯ)

- แบบ Molecular เป็นพฤติกรรมภายนอกที่จะรับรู้ได้ โดยอาศัยเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ ตรวจสอบเพียงอย่างเดียว เช่น ความดันเลือด คลื่นสมอง คลื่นหัวใจ การเต้นของชีพจร เป็นต้น

๒. พฤติกรรมภายใน (Covert Behavior) หรือกระบวนการทางจิต (mental process) หมายถึง พฤติกรรมที่ไม่สามารถสังเกตเห็นได้ด้วยตา หรือไม่สามารถใช้เครื่องมือตรวจสอบได้โดยตรง เช่น ความรู้สึก อารมณ์ ความจำ การคิด การวิเคราะห์หาเหตุผล ประสบการณ์ ฯลฯ

คำถามท้ายบท

ให้นัก์นิตตอบคำถามดังต่อไปนี้

๑. ให้แสดงทัศนหรือวิพากษ์ ถึง พฤติกรรม (Behavior)
๒. ให้แสดงทัศนหรือวิพากษ์ ถึง กระบวนการทางจิต (Mental Processes)
๓. ให้อธิบายถึงความสำคัญของการศึกษาจิตวิทยา ตามทัศนะของตนเอง
๔. เพราะเหตุใด จิตวิทยา จึงศึกษาพฤติกรรมและกระบวนการทางการจิตด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์
๕. ให้อธิบายถึง กระบวนการพัฒนาความเฉลียวฉลาดทางอารมณ์ มาพอสังเขป

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- กันยา สุวรรณแสง, **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น. ๒๕๔๒.
- จิราภา เต็งไทรรัตน์, นพมาศ อังพระ (ธีรเวคิน), รังรี นพเกตุ, รัตนา ศิริพานิช, วาภูมิ ภูวสรกุล, ศรี เรือน แก้วกั้งวาล และคนอื่นๆ. **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๕๐.
- เดโช สวานานนท์, **ปทานุกรมจิตวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์. ๒๕๒๐.
- เดิมศักดิ์ คทวณิช, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดยูเคชั่น. ๒๕๔๖.
- ปราณี งามสุด, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาบันราชภัฏธนบุรี. ๒๕๔๒.
- ทรงพล ภูมิพัฒน์, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีปทุม, ศูนย์เทคโนโลยีการศึกษา. ๒๕๓๘.
- ยุพิน กาญจนารัตน์, **การวิเคราะห์เนื้อหาวารสารทางด้านจิตวิทยาระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๒-๒๕๕๑**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (บรรณารักษศาสตร์และสารนิเทศศาสตร์), มหาวิทยาลัยรามคำแหง. ๒๕๕๓.
- ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์จิตวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร : ผู้แต่ง. ๒๕๕๐.
- วิทยากร เชียงกุล, **อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง**. กรุงเทพมหานคร : สายธาร. ๒๕๕๒.
- วิไลวรรณ ศรีสงคราม และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : ทริบเพิ้ล กรุ๊ป. ๒๕๔๙.
- ทอดศักดิ์ เดชคง, **ความฉลาดทางอารมณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ศรีพันธุ์. ๒๕๕๒.
- นันทนา วงษ์อินทร์, **ความฉลาดทางอารมณ์**. วารสารแนะแนวและจิตวิทยาการศึกษา. ๒(๓), ๒๕๕๒.

สงกรานต์ ก่อธรรมนิเวศน์, **ศัพท์ทางจิตเวช**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๒.

สุปราณี สนธิรัตน์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, คณะสังคมศาสตร์, ภาควิชาจิตวิทยา. ๒๕๓๗.

อารี เพชรสุด, **มนุษย์สัมพันธ์ในการทำงาน**. กรุงเทพมหานคร : เนติกุลการพิมพ์, ๒๕๓๐.

Baron Robert A. **Psychological : The Essential Science**. Boston: Allyn and Bacon. 1981.

Feldman, Danial C. and Arnold, Hugh J. **Management Individual and Group Behavior in Organizations**. Tokyo : McGraw-Hill. 1994.

Shaver, P. R., & Klinnert, M. **Schachter's theories of affiliation and emotion: Implications of developmental research**. In L. Wheeler (Ed.), *Review of personality and social psychology* (Vol. 3, pp. 37-72). Beverly Hills, CA: Sage. 1982.

Goleman, D, **Emotional Intelligence: why it can matter more than IQ**. New York: Bantam Book. 1995.

บทที่ ๒

จิตวิทยาตะวันตก

ในโลกตะวันตก จิตวิทยา (Psychology)^๑ เป็นศาสตร์ที่แยกจาก สรีรวิทยาและปรัชญา อย่างชัดเจนเป็นเอกเทศ เมื่อปี ค.ศ.๑๘๗๙ โดยศาสตราจารย์ชาวเยอรมันแห่ง มหาวิทยาลัยไลป์ซิก Wilhelm Max Wundt ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งทฤษฎีกลุ่มโครงสร้างของจิต (Structuralism) ที่มีแนวคิดว่า จิตวิทยามีหน้าที่ศึกษาวิเคราะห์สัณฐานไปในพื้นฐานโครงสร้างความสัมพันธ์และการทำงานของจิต โดยศึกษาให้เข้าใจความรู้สึก มโนภาพ การสัมผัส เป็นต้น จากนั้นก็มีกลุ่มจิตวิทยาอื่นๆ ทฤษฎีอื่นๆ ตามมา เช่น กลุ่มหน้าที่ของจิต (Functionalism) ซึ่งไม่ให้ความสนใจเรื่องโครงสร้างของจิตแต่ศึกษาระบบการทำงานของจิต โดยมี William James, John Dewey เป็นผู้ที่มีบทบาทในกลุ่มนี้

นอกจากนี้ยังมี^๒ กลุ่มพฤติกรรมนิยม (Behaviorism) ศึกษาเพื่อสามารถอธิบาย ทำนายและควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์บนพื้นฐานความเข้าใจว่า แรงกระตุ้น สิ่งแวดล้อม กำหนด พฤติกรรม โดยไม่ให้ความสนใจต่อเรื่องจิตสำนึก อีกกลุ่มที่รู้จักกันดีคือ กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis) ซึ่งนำโดย Sigmund Freud เห็นว่า จิตไร้สำนึก (Unconscious mind) กำหนดพฤติกรรมของคน และศึกษาเพื่อเข้าใจบุคลิกภาพปกติ และอปกติ ด้วยการศึกษา กรณีอปกติ อีกทั้งเห็นว่า บุคลิกภาพ แรงจูงใจ ความผิดปกติของจิตใจ ล้วนมาจากจิตไร้สำนึก ในขณะที่ กลุ่มเกสตัลท์ (Gestalt) ศึกษาเพื่อเข้าใจจิตสำนึกแบบองค์รวม หรือ กลุ่มมนุษยนิยม (Humanism) ที่มีเป้าหมายเพื่อมนุษย์บรรลุความสมบูรณ์ ในความเป็นมนุษย์โดยเน้นอิสระและศักยภาพของมนุษย์หรือกลุ่มที่ศึกษาเรื่องของการพัฒนาการการเรียนรู้ เช่น Piaget เป็นต้น

^๑ กัญญา สุวรรณแสง, จิตวิทยาทั่วไป. (พิมพ์ครั้งที่ ๔). (กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น , ๒๕๔๒). หน้า ๑๑.

^๒ วิทยากร เชียงกุล, อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง. (กรุงเทพมหานคร: สายธาร.๒๕๕๒).

จิตวิทยาตะวันตก^๓ เน้นศึกษาสิ่งที่แสดงออกมา ซึ่งเป็นผลของจิตใจ ทั้งในแง่ความรู้สึก การสัมผัส มโนภาพ กิจกรรม หรือพฤติกรรมที่แสดงออก บุคลิกภาพ ความสามารถ ความจำ

๑) พฤติกรรมของคน และสัตว์

เบื้องหลัง หรือสาเหตุแห่งพฤติกรรมนั้นๆ เพื่อหาทางป้องกัน หรือแก้ไขพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ เช่น นาย ก. มีพฤติกรรมก้าวร้าว นักจิตวิทยาตะวันตกแต่ละกลุ่มก็จะมีความเห็นแตกต่างกันในเรื่องสาเหตุของปัญหาข้างต้นแต่ละกลุ่มก็จะนำทฤษฎีของตนมาอธิบายสาเหตุของพฤติกรรมนั้น และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนั้นๆ ซึ่งแนวคิดของนักจิตวิทยาตะวันตกที่แตกกลุ่มกันออกไปนี้มีแนวคิดที่ต่างกัน ๓ ประการ คือ

๑) มีความต่างกัน ในปัญหาที่สนใจ

๒) ต่างกันในวิธีการที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

๓) ต่างกันในทฤษฎีหรือกฎเกณฑ์ที่ตั้งขึ้นเพื่ออธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ วิธีการของนักจิตวิทยาตะวันตก อาจใช้เครื่องมือต่างๆ สังเกต ทดลอง สรุปผลเป็น ทฤษฎีบางครั้งทฤษฎีทั้งหลายเหล่านั้นก็ขัดแย้งกันหรือเน้นไปแต่ละด้านต่างกัน แต่ใช้วิธี ตรวจสอบ สรุปผลชัดเจนเป็นวัตถุประสงค์ ความแตกต่างที่แทบจะเป็นตรงกันข้ามกันในบางครั้งทำให้เราไม่อาจยึดกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ เพราะไม่มีกลุ่มใดที่ กล่าวถึงพฤติกรรมหรือจิตใจ ของมนุษย์อย่างสมบูรณ์

จุดมุ่งหมาย และประโยชน์ของการศึกษาจิตวิทยาตะวันตก

๑. ให้เข้าใจธรรมชาติของคน เช่น

๑.๑. อะไรเป็นความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ เช่น อับราฮัม มาสโลว์ ซึ่งเป็นบิดาทางพฤติกรรมศาสตร์เห็นว่ามนุษย์มีความต้องการลำดับต่างๆ ๕ ลำดับ ได้แก่

๑.๑.๑. ความต้องการทางร่างกาย (Physical needs)

๑.๑.๒. ความมั่นคงปลอดภัย (Safety needs)

๑.๑.๓. ความรัก ความมีเจ้าของ (Love and Belonging needs)

๑.๑.๔. ความภูมิใจในตน (Self-esteem needs)

^๓ จีราภา เต็งไตรรัตน์, นพมาศ อึ้งพระ (ธีรเวคิน), รังริ นพเกตุ, รัตนา ศิริพานิช, วารุณี ภูวสุกุล, ศรีเรือน แก้วกั้วถาว และคนอื่นๆ, **จิตวิทยาทั่วไป** (พิมพ์ครั้งที่ ๕). (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๕๐). หน้า ๒๙.

๑.๑.๕. ความรู้สึกมีคุณค่า (Needs for self-actualization)

ภาพที่ ๒.๑ แสดงลำดับชั้นความต้องการของมนุษย์ ตามทฤษฎีของ มาสโลว์

ที่มา: <https://pantip.com/topic/35382876>

๑.๒. ให้รู้ว่าคุณมีวิธีแก้ปัญหาและปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมได้อย่างไร คนรู้สึกอย่างไร เมื่อสามารถ และไม่สามารถตอบสนองความต้องการ

๑.๓. อะไรเป็นสาเหตุให้คนมีพฤติกรรมต่างกัน เป็นต้น

๒. ช่วยแก้ปัญหาจิตใจของตนเอง

รักษาสุขภาพจิตของตนเอง ในระยะแรกเริ่มนั้น จิตวิทยา ศึกษาเกี่ยวกับโรคทางจิตประสาท เพื่อแก้ปัญหาความเจ็บป่วยทางจิตใจ โดยศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษย์ แล้วพัฒนาเป็นทฤษฎีขึ้นมา เช่น กลุ่มของ Wilhelm Wundt ต่อมาจึงเปลี่ยนแปลงมาศึกษาและใช้จิตวิทยาในทางอื่นๆ เช่น เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม พัฒนาเกี่ยวกับแรงจูงใจ บุคลิกภาพ เป็นต้น

๓. ให้เข้าใจและปรับตัวให้เข้ากับผู้อื่นได้มีมนุษย์สัมพันธ์กับคนทุกประเภทเป็นคนมีสุขภาพจิตดีสำหรับจิตวิทยาตะวันตก การมีสุขภาพจิตดี คือสามารถปรับตัวให้เข้ากับสังคมได้

องค์การอนามัยโลก ให้ความหมายสุขภาพจิตที่ดีคือ

๓.๑. มีความสามารถที่จะปรับตัวให้มีความสุขกับสังคมและสิ่งแวดล้อม

- ๓.๒. มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อคนอื่น ดำรงชีวิตอยู่อย่างสมคูลสุขสบาย
- ๓.๓. สนองความต้องการของตนเองโดยไม่มีความขัดแย้งในใจ
- ๓.๔. ไม่เป็นโรคจิต โรคประสาท

สาขาของจิตวิทยา

จิตวิทยาแตกแขนงออกไปเป็นหลายสาขา โดยจะเน้นศึกษาพฤติกรรมในแง่มุมที่แตกต่างกัน ออกไปขึ้นอยู่กับจุดมุ่งหมายของแต่ละสาขา ซึ่งสามารถจำแนกออกเป็นสาขาต่างๆ^๔ ได้ดังต่อไปนี้

๑) จิตวิทยาทั่วไป (General or pure psychology) เป็นจิตวิทยาที่มุ่งศึกษาถึงกฎเกณฑ์ ทฤษฎีพื้นฐานทางจิตวิทยาที่เกี่ยวกับพฤติกรรมโดยทั่วไปของมนุษย์

๒) จิตวิทยาทดลอง (Experimental psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการต่างๆ ของสิ่งมีชีวิตในแต่ละด้าน เช่น การเรียนรู้ การจำ การลืม โดยใช้การทดลองเป็นหลักสำคัญในการศึกษาและนำผลที่ได้จากการทดลองไปสร้างเป็นทฤษฎีและกฎเกณฑ์เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาวิชาแขนงต่างๆ

๓) จิตวิทยาเชิงสรีรวิทยา (Physiological psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับร่างกายของมนุษย์อันเป็นพื้นฐานของการเกิดพฤติกรรมโดยเน้นเกี่ยวกับโครงสร้างหน้าที่การทำงานของอวัยวะต่างๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมโดยเฉพาะ

๔) จิตวิทยาพัฒนาการ (Developmental psychology หรือ Genetic psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของมนุษย์ ตั้งแต่เริ่มต้นการปฏิสนธิ การเจริญเติบโตและการพัฒนาการของมนุษย์ในระยะต่างๆ ตลอดจนอิทธิพลของพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์เพื่อนำความรู้ที่ได้ไปพัฒนาสมาชิกใหม่ตั้งแต่แรกเกิดเพื่อให้เป็นบุคคลที่มีคุณภาพของสังคมต่อไป

๕) จิตวิทยาสังคม (Social psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับบทบาทความสัมพันธ์ และพฤติกรรมของบุคคลในสังคมงานของนักจิตวิทยาสังคมส่วนใหญ่จึงเป็นการศึกษา สำนวณมิติ

^๔ เดิมศักดิ์ คทวณิช, จิตวิทยาทั่วไป. (กรุงเทพมหานคร: ซีเอ็ดยูเคชั่น. ๒๕๔๖), หน้า ๑๕-๑๖.

มหาชน การเกิดและการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ตลอดจนค่านิยมของแต่ละเชื้อชาติและวัฒนธรรมเพื่อสรุปเป็นกฎเกณฑ์ และทฤษฎีสำหรับอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ในแต่ละสังคม

๖) จิตวิทยาการศึกษา (Education psychology) เป็นจิตวิทยาที่นำเอากฎเกณฑ์ และทฤษฎีทางจิตวิทยาไปประยุกต์ใช้ในการศึกษา เพื่อพัฒนาวิธีการเรียนการสอน โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้อย่างแท้จริง ตรงตามปรัชญาการศึกษา

๗) จิตวิทยาคลินิก (Clinical psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาถึงสาเหตุความผิดปกติทางด้านพฤติกรรมของบุคคล เพื่อหาทางบำบัดรักษาบุคคลที่มีปัญหาทางด้านอารมณ์ พฤติกรรมและมีความผิดปกติทางจิตใจ รวมทั้งหาวิธีป้องกันแก้ไข ตลอดจนส่งเสริมให้คนมีสุขภาพจิตที่ดีขึ้น

๘) จิตวิทยาให้คำปรึกษา (Counseling psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาถึงเทคนิคและวิธีการต่างๆ เพื่อช่วยให้บุคคลที่กำลังประสบปัญหาได้เข้าใจและเห็นแนวทางในการแก้ปัญหาให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี

๙) จิตวิทยาอุตสาหกรรม (Industrial psychology) เป็นจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมการทำงานของบุคคลในโรงงานอุตสาหกรรมในแง่ของประสิทธิภาพในการทำงาน วิธีการสร้างขวัญและแรงจูงใจในการทำงาน การคัดเลือกบุคคลเข้าทำงาน ตลอดจนวิธีการประเมินผล การทำงานของบุคคลในสถานประกอบการทั้งหลาย ทั้งนี้เป็นการศึกษาเพื่อค้นหากระบวนการและวิธีการที่จะทำให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการทำงาน

๑๐) จิตวิทยาเปรียบเทียบ (Comparative psychology) เป็นการศึกษาเรื่องความเหมือนและความแตกต่างเกี่ยวกับพฤติกรรมของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย

ขอบข่ายของจิตวิทยา

วิทยาการ เชียงกูล^๕ ได้แบ่งสาขาของจิตวิทยาและบอกขอบเขตของการศึกษาของแต่ละสาขาไว้ อย่างละเอียด ดังนี้

๑) จิตวิทยาผิดปกติ (Abnormal psychology) จิตวิทยาที่เน้นศึกษาเรื่องสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความผิดปกติของพฤติกรรม เช่น ความคิด แรงจูงใจที่ไม่เป็นไปตามปกติอาจจะเกิดจาก

^๕ วิทยาการ เชียงกูล, อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง. (กรุงเทพฯ: สหายธรรม. ๒๕๕๒), หน้า ๓๔๐-๓๔๖.

สภาพแวดล้อม กระบวนการคิด ปัจจัยทางพันธุกรรมหรือทางประสาท การศึกษาดังกล่าวเป็นเป้าหมายเพื่อควบคุม คาดการณ์และป้องกันพฤติกรรมแบบนี้ บางครั้งใช้คำว่าจิตวิทยาคลินิก (Clinical psychology) หรือ พยาธิสภาพทางจิต (Psycho pathology)

๒) จิตวิทยาประยุกต์ (Applied psychology) การนำความรู้จากจิตวิทยาไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง ซึ่งรวมทั้งจิตวิทยาคลินิก จิตวิทยาแนะแนว จิตวิทยาการศึกษาจิตวิทยานิติเวช จิตวิทยาสุขภาพและจิตวิทยาอุตสาหกรรม (หรือจิตวิทยาการอาชีพ)

๓) จิตชีววิทยา (Bio-Psychology) สาขาจิตวิทยาที่ศึกษาถึงผลกระทบของชีววิทยาต่อพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล โดยเฉพาะเรื่องสมองทั้งทางกายภาพ และระบบทำงานของประสาทศึกษาเรื่อง เช่น ผลกระทบของความบาดเจ็บของสมอง การทำงานของยาการนอนหลับและการฝัน การเข้าใจเรื่องความเครียด

๔) จิตวิทยาเด็ก (Child psychology) สาขาหนึ่งของจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการทางด้านร่างกายและจิตใจ อารมณ์ พฤติกรรม การปรับตัวเข้ากับสังคมของเด็ก รวมทั้งสติปัญญา บุคลิกภาพ และจริยธรรม

๕) จิตวิทยาคลินิก (Clinical psychology) สาขาหนึ่งของจิตวิทยา ศึกษาเกี่ยวกับการจำแนกแยกแยะ การวิเคราะห์ธรรมชาติ การรักษา และการป้องกันการไร้ความสามารถและเรื่องความผิดปกติทางจิต

๖) จิตวิทยาการชี้แนะ (Coaching psychology) จิตวิทยาสาขาใหม่ที่เน้นการให้คำปรึกษาและแนะนำเพื่อเพิ่มภาวะอยู่ดีมีสุข (Well being) และประสิทธิภาพในการใช้ชีวิตและการทำงาน

๗) จิตวิทยาการรู้คิด (Cognitive psychology) จิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับการรับรู้เก็บและการนำมาใช้ข้อมูลข่าวสารของคนเรา เช่น รูปแบบของกระบวนการรับรู้ ความจำ การตีความ การคิด การให้เหตุผล การแก้ปัญหา การตัดสินใจ การใช้ภาษา การประมวลผลข้อมูลเพื่อที่จะค้นหาและเข้าใจว่ากระบวนการรู้คิดทำงานอย่างไรและมีผลต่อพฤติกรรมของคนเราอย่างไร

๘) จิตวิทยาชุมชน (Community psychology) ศึกษาลักษณะทางจิตใจและพฤติกรรมบุคคลในชุมชน สำรวจ และทดลองใช้วิธีการต่างๆ เพื่อช่วยป้องกันและจัดการกับปัญหาด้านสุขภาพจิตของชุมชน

๙) จิตวิทยาเปรียบเทียบ (Comparative psychology) จิตวิทยาสาขาหนึ่งที่ศึกษาในเชิงเปรียบเทียบระหว่างจิตวิทยาของสัตว์ชนิดต่างๆ และมนุษย์เพื่อเปรียบเทียบความแตกต่างและความคล้ายคลึงกันของลักษณะทางสติปัญญาและพฤติกรรมระหว่างสัตว์อื่นกับมนุษย์ เนื่องจากในแง่ของวิวัฒนาการแล้ว มนุษย์ก็ คือ สัตว์ชนิดหนึ่งแม้ว่าจะมีลักษณะพิเศษมากก็ตาม การศึกษาจิตวิทยาของสัตว์นอกจากเพื่อเข้าใจว่าสัตว์มีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไรแล้ว การศึกษาเชิงเปรียบเทียบการมีสำนึกให้เราเข้าใจจิตวิทยาของมนุษย์มากขึ้น

๑๐) จิตวิทยาให้คำปรึกษา (Counseling psychology) การให้คำแนะนำช่วยเหลือนักเรียนหรือผู้ที่มีปัญหาทางจิตใจและความสัมพันธ์กับคนอื่นได้เข้าใจปัญหาของเขา อย่างชัดเจนและสามารถคิดหาหนทางแก้ปัญหาทางด้านจิตใจ และความสัมพันธ์กับคนอื่นเพื่อนำไปสู่ชีวิตที่มีความสำเร็จและความสุข

๑๑) จิตวิทยาอาชญากร (Criminal psychology) วิชาจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับความตั้งใจ ความคิด ความตั้งใจและปฏิกิริยาของอาชญากร

๑๒) สำนักจิตวิทยาวิพากษ์ (Critical psychology) นักจิตวิทยาหัวก้าวหน้าในเยอรมันในทศวรรษ ๑๙๗๐ ที่วิจารณ์วิชาจิตวิทยากระแสหลักว่าศึกษาและหาทางพัฒนาเรื่องจิตใจมนุษย์แบบปัจเจกชนด้านเดียว หลีกเลี่ยงการมองว่าสภาพแวดล้อมความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองมีอิทธิพลต่อความคิดจิตใจของปัจเจกชนในสังคมต่างๆ ในยุคต่างๆ พวกเขาเห็นว่าจะต้องศึกษาปัจจัยทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมวัฒนธรรมที่มีผลกระทบต่อความคิดจิตใจของคนอย่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันอย่างเชื่อมโยงเป็นระบบของคร่อมและมองไปถึงการเปลี่ยนแปลงที่ระบบสังคมด้วย ไม่ใช่มุ่งเปลี่ยนแปลงที่ความคิดจิตใจของปัจเจกชนด้านเดียว

๑๓) จิตวิทยาสังคมแนววิพากษ์ (Critical social psychology) จิตวิทยาสังคมแนวที่มองว่าความเป็นจริงและความเข้าใจเรื่องโลกเกิดขึ้นโดย การตีความหมาย และปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ที่ใช้ชีวิตแบบพึ่งพาอาศัยกันรวมหมู่ที่ต่างจาก Experimental social psychology ที่ใช้วิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ มองว่าโลกมีความเป็นจริงที่อยู่แยกจากความคิดจิตใจ ประสบการณ์ของมนุษย์

๑๔) จิตวิทยากลุ่มชน (Crowd psychology) การศึกษาลักษณะพฤติกรรมและจิตใจของกลุ่มชน

๑๕) จิตวิทยาเชิงลึก (Depth psychology) จิตวิทยาที่ว่าด้วยบทบาทของจิตไร้สำนึกที่มีต่อพฤติกรรมของมนุษย์

๑๖) จิตวิทยาพัฒนาการ (Developmental psychology) การศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางความคิดจิตใจ พฤติกรรมตามช่วงวัยต่างๆ ของมนุษย์พร้อมกับการวิเคราะห์ถึงสาเหตุของพฤติกรรมเหล่านั้นในช่วงแรกๆ วิชาเน้นศึกษาจิตวิทยาเด็ก แต่ช่วงหลังเริ่มสนใจพัฒนาของมนุษย์ในทุกช่วงวัย

๑๗) จิตวิทยาความแตกต่าง (Differential psychology) วิชาจิตวิทยาสาขาหนึ่งศึกษาเกี่ยวกับความแตกต่างทางพฤติกรรมของปัจเจกชน กลุ่ม หรือเผ่าพันธุ์

๑๘) จิตวิทยาพลวัต (Dynamic psychology) จิตวิทยาที่ศึกษาการกระตุ้นจากภายในและแรงขับ และสาเหตุของพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์โดยเฉพาะเรื่องแรงขับ อารมณ์ความต้องการ ความมุ่งหมาย ความปรารถนาที่จิตใจ พฤติกรรม

๑๙) จิตวิทยาการศึกษา (Education psychology) แขนงหนึ่งของวิชาจิตวิทยาประยุกต์ การนำเอาวิชาจิตวิทยาไปใช้ประโยชน์ทางการศึกษาและการศึกษาปัญหาทางการศึกษาในแง่ของจิตวิทยานั้นเรื่องกระบวนการเรียนรู้ การสอนหรือการจัดการศึกษาอบรม ซึ่งรวมทั้งจิตวิทยาเกี่ยวกับเด็ก จิตวิทยาบุคลิกภาพ จิตวิทยาพัฒนาการจิตวิทยาของการรู้และการคิด จิตวิทยาความแตกต่างระหว่างบุคคล จิตวิทยาการวัดและประเมินผล จิตวิทยาสังคม

๒๐) จิตวิทยาวิศวกรรมศาสตร์ (Engineering psychology) การศึกษาเรื่องการออกแบบอุปกรณ์ เครื่องมือ สภาพแวดล้อม วิธีการทำงานและการดำเนินชีวิตให้เข้ากับลักษณะนิสัย พฤติกรรมความต้องการทั้งทางร่างกาย และจิตใจของมนุษย์เพื่อช่วยให้มนุษย์ทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีความพึงพอใจเพิ่มขึ้น (ความหมายทำนองเดียวกับ Ergonomics)

๒๑) จิตวิทยาสภาพแวดล้อม (Environmental psychology) จิตวิทยาสาขาหนึ่งที่เน้นผลของอิทธิพลภายนอกที่มีต่อพฤติกรรมมนุษย์ทั้งทางตรง และทางอ้อม

๒๒) จิตวิทยาการดำรงอยู่ (Existential psychology) จิตวิทยาแนวหนึ่งที่ว่าวิชาจิตวิทยา คือ การทำความเข้าใจเกี่ยวกับความรู้สำนึกและสาระของจิต วิธีการพื้นฐานของจิตวิทยากลุ่มนี้คือการใช้การสังเกต และการวิเคราะห์พฤติกรรมที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

๒๓) จิตวิทยาการทดลอง (Experimental psychology) จิตวิทยาที่ศึกษากระบวนการทางด้านความคิดจิตใจโดยใช้วิธีการทดลอง การปฏิบัติและการตรวจสอบอย่างเป็นวิทยาศาสตร์

๒๔) จิตวิทยาสมรรถพล (Faculty psychology) จิตวิทยาที่ศึกษาเรื่องปรากฏการณ์พลังทางสมองและพลังจิตใจที่เกี่ยวข้องกับความสามารถอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความจำจินตนาการ ความตั้งใจ และอื่นๆ

๒๕) จิตวิทยาสตรี (Feminist psychology) จิตวิทยาที่สนใจการให้คุณค่าและตรวจสอบประสบการณ์ชีวิตของผู้หญิงที่มีลักษณะถูกกีดกัน ถูกเอาเปรียบ มีอคติจากระบบสังคมชั้นที่มีวิวัฒนาการมาแบบส่งเสริมให้ผู้ชายเป็นใหญ่กว่าผู้หญิง

๒๖) จิตวิทยาชาวบ้าน (Folk psychology) การศึกษาเกี่ยวกับความเชื่อขนบธรรมเนียม ประเพณีและจารีตประเพณีของคนในเชื้อชาติ และเผ่าพันธุ์ต่างๆ

๒๗) จิตวิทยานิติเวช (Forensic psychology) สาขาหนึ่งของจิตวิทยาประยุกต์ ใช้หลักการทางจิตวิทยาประยุกต์ใช้ในเรื่องเกี่ยวกับอาชญากรรมโดยเฉพาะทางด้าน การช่วยหาข้อมูล การสอบสวนในคดีต่างๆ

๒๘) จิตวิทยาทั่วไป (General psychology) สาขาหนึ่งของจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ ทฤษฎีและหลักการทั่วไปทางจิตวิทยา

๒๙) จิตวิทยาทางพันธุกรรม (Genetic psychology) จิตวิทยาที่ว่าด้วยการศึกษาปรากฏการณ์ทางจิตและพฤติกรรมโดยวิธีการศึกษาถึงการเกิดและพัฒนาการของปรากฏการณ์ทางจิต

๓๐) จิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt psychology) แนวคิดทฤษฎีจิตวิทยาของกลุ่มนักจิตวิทยาชาวเยอรมันในต้นศตวรรษที่ ๒๐ เสนอว่าเราต้องพิจารณาว่าปรากฏการณ์ทางจิตมาจากประสบการณ์ในรูปขององค์รวมทั้งหมด (the whole) ไม่ใช่เป็นส่วนประกอบย่อยๆ (Part) อย่างแนวคิดของพวกพฤติกรรมศาสตร์นิยม (Behaviorism) ที่มีมุมมองว่าปัจจัยอย่างหนึ่งก่อให้เกิดผลกระทบอีกอย่างหนึ่ง การทดลองของจิตวิทยาแบบ Gestalt แสดงให้เห็นว่าสมองของคนเราไม่ใช่เป็นเพียงผู้รับข้อมูลเฉยๆ แต่เป็นผู้วางโครงสร้างข้อมูลทั้งหมดเพื่อจะตีความหมายออกมา (Gestalt เป็นภาษาเยอรมัน หมายถึงรูปแบบบางอย่าง โครงสร้าง หรือสิ่งที่ปรากฏให้เห็นภาพรวมทั้งหมด)

๓๑) จิตวิทยากลุ่มชน (Group psychology) จิตวิทยาสังคมที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องการก่อตัวและการผ่นึกกำลังของกลุ่มชน การแข่งขันและความขัดแย้งระหว่างสมาชิกในกลุ่มและระหว่างกลุ่ม อิทธิพลของกลุ่มต่อปัจเจกชนและในทางกลับกันการสื่อสารภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่มและมีมิติต่างๆ ของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม

๓๒) จิตวิทยาสุขภาพ (Health psychology) สาขาหนึ่งของจิตวิทยาที่ใช้หลักการของวิชาจิตวิทยา โดยเฉพาะเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล พยาธิสภาพทางจิตและจิตบำบัดไปส่งเสริมทัศนคติ พฤติกรรมการรู้จักป้องกันดูแลสุขภาพของบุคคลและสาธารณชน

๓๓) จิตวิทยามนุษยนิยม (Humanistic psychology) สำนักจิตวิทยาที่สนใจศึกษาเกี่ยวกับประสบการณ์ที่มีจิตสำนึกของมนุษย์ เช่น อารมณ์ ลักษณะเฉพาะ ศักยภาพของบุคคล ระบบคุณค่าของแต่ละบุคคล สนใจเรื่องเจตจำนงเสรีและความสำคัญของศักยภาพของมนุษย์ เน้นการมองธรรมชาติมนุษย์ในแง่บวก และเชื่อว่าจิตใญ่มนุษย์พยายามปรับสู่ความสมดุลด้วยตัวเอง เน้นการวิจัยด้านคุณภาพแบบองค์รวม คำนึงกับสำนักจิตวิทยาแบบดั้งเดิมที่เน้นเรื่องการวิจัยเชิงปริมาณอย่างเป็นภววิสัย เช่น Behaviorism และ Psychoanalysis

๓๔) จิตวิทยารายบุคคล (Individual psychology) จิตวิทยาที่ศึกษาเรื่องว่ามีปัจจัยอะไรบ้างที่จูงใจคน คนแต่ละคนแตกต่างจากคนอื่นด้านบุคลิกนิสัย ความฉลาด การคิดสร้างสรรค์ ฯลฯ อย่างไร

๓๕) จิตวิทยาอุตสาหกรรม จิตวิทยาองค์กร จิตวิทยาการอาชีพ (Industrial psychology, Organization psychology, Occupational psychology) การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องความถนัด ความเหมาะสมของคนในการเลือกงาน พฤติกรรมมนุษย์ในการทำงาน โดยเน้นเรื่องเกี่ยวกับการพนักงาน การคัดคน การฝึกคน การปรึกษาหารือ สภาพแวดล้อมการทำงาน ความสัมพันธ์แรงงาน ความพอใจในงาน แรงจูงใจ การออกแบบเครื่องมือเครื่องใช้ และการศึกษาเกี่ยวกับตลาดแรงงาน เพื่อใช้หลักการของวิชาจิตวิทยาให้เป็นประโยชน์ในการพัฒนาด้านอาชีพการงานและการทำงานในองค์กร

๓๖) จิตวิทยาทารก (Infant psychology) จิตวิทยาช่วงแรกของเด็ก ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุประมาณ ๕ ขวบ

๓๗) จิตวิทยาการพินิจภายในจิตใจ (Introspective psychology) แนวทางจิตวิทยาที่ยึดการสังเกตภายในจิตใจตนเองเป็นหลัก

๓๘) จิตวิทยาการจัดการ (Managerial psychology) การศึกษาอย่างเป็นระบบเกี่ยวกับบทบาทของผู้จัดการในองค์กร ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ควบคุมงานกับผู้อยู่ใต้การควบคุม เป็นส่วนหนึ่งของสาขาวิชาจิตวิทยาอุตสาหกรรม (Industrial psychology)

๓๙) จิตวิทยามวลชน (Mass psychology) สาขาหนึ่งของจิตวิทยา ศึกษาเรื่องความรู้สึกร่วมกัน คติ พฤติกรรมและปฏิกิริยาของกลุ่มคนจำนวนมากที่ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคม

๔๐) จิตวิทยาเวชศาสตร์ (Medical psychology) สาขาจิตวิทยาที่ศึกษาปัญหาทางจิตของผู้ป่วยโดยใช้ความรู้ทางการแพทย์ เช่น ภาวะทางจิตใจของผู้ป่วยที่มีอาการเจ็บป่วยต่อเนื่อง ผู้ป่วยระยะสุดท้าย ผู้ป่วยซึมเศร้าที่เกิดจากการตายจากของผู้ใกล้ชิด ผู้ป่วยที่เพื่อนหายไม่มีความหวังหรือไม่มีศรัทธาในการรักษาของแพทย์

๔๑) จิตวิทยาการทหาร (Military psychology) การนำความรู้ทางจิตวิทยาไปประยุกต์ใช้ในการคัดเลือกบุคลากร การออกแบบเครื่องมือการใช้การโฆษณาชวนเชื่อ การประยุกต์ใช้เทคนิคทางจิตวิทยาคลินิกเพื่อรักษาวัยรุ่นกำลังใจและสุขภาพจิตของบุคลากรทางการทหาร

๔๒) จิตวิทยาาระบบประสาท (Neuro psychology) การศึกษาเกี่ยวกับการทำงานของสมองและระบบประสาทว่าส่วนไหนทำหน้าที่อย่างไร เช่น ควบคุมการทำงานของกล้ามเนื้อความรู้สึก การดมกลิ่น ความจำและเชื่อมโยงกันอย่างไร Clinical Neuro-Psychology ศึกษาว่าหากสมองได้รับบาดเจ็บหรือเป็นโรคจะเกิดปัญหาเกี่ยวกับการรับรู้ความจำภาษาและพฤติกรรมของคนๆ นั้นอย่างไร และจะช่วยเหลือบำบัดพวกเขาได้อย่างไร

๔๓) จิตวิทยาแสดงออกในเชิงพฤติกรรม (Objective psychology) วิชาจิตวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับประสบการณ์ซึ่งสามารถสังเกตได้จากการแสดงออกและผลการทำงานจิตโดยทั่วไป

๔๔) จิตวิทยาการอาชีพ (Occupational psychology) การศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในที่ทำงาน เช่น องค์กรดำเนินไปอย่างไร ปัจเจกชนและกลุ่มเล็กมีพฤติกรรมอย่างไรและคนทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเพียงไรเพื่อที่จะหาทางเพิ่มประสิทธิภาพประสิทธิผลขององค์กรและเพิ่มความพอใจในการทำงานของคน (Industrial organization psychology)

๔๕) จิตวิทยาอินทรีย์ (Organismic psychology) แนวคิดการศึกษาทางจิตวิทยาที่เน้นองค์รวมของอินทรีย์ (สิ่งมีชีวิต) ปฏิเสธการแยกความแตกต่างระหว่างจิตกับกาย

๔๖) จิตวิทยาองค์กร (Organization psychology) จิตวิทยาว่าด้วยการประยุกต์ทฤษฎีและวิธีการทางจิตวิทยาในการแก้ปัญหาภายในองค์กร ศึกษาพฤติกรรมของคนในองค์กร ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับเครื่องจักร การทดสอบและการคัดสรรบุคลากรการจ่ายค่าตอบแทน ประสิทธิภาพขององค์กร การบริหารทรัพยากรมนุษย์ การบริหารความเปลี่ยนแปลง เป็นต้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเสริมสร้างบรรยากาศความสัมพันธ์ที่ดีในการทำงาน และเพิ่มผลผลิตภาพขององค์กร (Industrial psychology, Occupational psychology)

๔๗) จิตวิทยาบุคคล (Personalistic psychology) การศึกษาที่ถือเอาโลกของบุคคล (ความคิดเห็น ทัศนคติ ฯลฯ) เป็นจุดเริ่มต้นในการศึกษาถึงประสบการณ์และพฤติกรรมของเขา

๔๘) จิตสรีรวิทยา (Physiological psychology) สาขาจิตวิทยาที่นำหลักการของสาขาวิชาต่างๆ เช่น สรีรวิทยา เกสติกศาสตร์ ชีววิทยา กายวิภาค ประสาทวิทยา มาบูรณาการ ศึกษาเรื่องระบบประสาทและฮอร์โมนที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมของมนุษย์ เช่น เรื่องผลกระทบจากการที่สมองบางส่วนถูกทำลาย ยาทำงานอย่างไร การนอนหลับและการฝัน การเข้าใจเรื่องความเครียด

๔๙) การแก้ปัญหาทางจิตวิทยาโดยใช้สื่อวิทยุกระจายเสียง (Pop psychology) การอธิบายและให้คำแนะนำเพื่อแก้ปัญหาทางจิตวิทยาของคนผ่านทางรายการวิทยุ สิ่งตีพิมพ์หรือเว็บไซต์ที่เป็นคำแนะนำแบบง่ายๆ เป็นการทั่วไปไม่ใช่วิชาการที่ลึกซึ้งและอาจจะไม่ได้เหมาะสมในทุกกรณี

๕๐) จิตวิทยาแนวบวก (Positive psychology) จิตวิทยาที่เปลี่ยนทิศทางของวิชาจิตวิทยา ก่อนหน้า ที่เน้นการตามแก้ปัญหาความป่วยไข้ทางจิต หันมาเน้นการศึกษาถึงปัจจัยและกระบวนการที่นำไปสู่แนวคิดและอารมณ์ในทางบวก มองโลกในแง่ดี มีความคิดสร้างสรรค์ เพื่อนำไปสู่พฤติกรรมที่ดี และการดำเนินชีวิตได้อย่างสร้างสรรค์ที่มีประสิทธิภาพสูงสุดของเอกชนและกลุ่มรู้ว่าจะรับมือกับความทุกข์และสร้างความสุขได้อย่างไร สำนักจิตวิทยาทางบวกเห็นว่าทั้งความคิดและอารมณ์ต่างมีอิทธิพลต่อกันและเน้นความสามารถของมนุษย์ในการเป็นฝ่ายเลือกด้วยตัวเขาเอง ถ้าเขาเรียนรู้ที่จะคิดในทางบวกได้

๕๑) จิตวิทยาความสัมพันธ์ (Relation psychology) สำนักจิตวิทยาของกลุ่มนักจิตวิทยาและจิตแพทย์ผู้หญิงในเมืองบอสตัน สหรัฐฯ ที่เน้นเรื่องมิติของความสัมพันธ์ของมนุษย์ในครอบครัวและสังคมแบบองค์รวม (โดยเฉพาะบทบาทของผู้หญิง) มากกว่าการเน้นเรื่องปัจเจกชนแบบแยกส่วนตามแนวจิตวิทยากระแสหลัก ที่ครอบงำด้วยกรอบความคิดแบบผู้ชายเป็นใหญ่และระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมผูกขาดที่เป็นการแข่งขันเอาชนะแบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา

๕๒) จิตวิทยาแห่งตน (Self-psychology) ทฤษฎีทางจิตวิทยาที่เน้นในด้านการพัฒนาการเป็นของตนเอง การเห็นคุณค่าแห่งตน (self-esteem) และความสามารถที่จะควบคุมความรู้สึกมีคุณค่าของตนเองสามารถจำแนกแยกแยะตนเองจากผู้อื่น

๕๓) จิตวิทยาสังคม (Social psychology) สาขาของจิตวิทยาซึ่งศึกษาเรื่องบุคลิกภาพ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและพฤติกรรมของกลุ่มคนในสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม

๕๔) จิตวิทยาการกีฬา (Sport psychology) จิตวิทยาที่เน้นให้ความสำคัญกับเรื่องแรงจูงใจ แนวคิดเกี่ยวกับตนเองและพลวัตของกลุ่มไปประยุกต์ใช้และส่งเสริมให้นักกีฬามีผลงานให้ดีที่สุดและสุขภาพกและจิตที่ดี เพราะเรื่องความเข้มแข็งทางจิตใจมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าความเข้มแข็งและทักษะทางร่างกาย

ขอบข่ายของจิตวิทยา ในทัศนะของ ทรวงพล ภูมิพัฒน์ ได้กล่าวถึงสาขาของจิตวิทยาว่า จิตวิทยาสามารถแบ่งเป็นสาขาย่อยได้ดังนี้^๖

๑. จิตวิทยาทั่วไป (General psychology) ว่าด้วยหลักการทั่วไปทางจิตวิทยา
๒. จิตวิทยาสังคม (Social psychology) เป็นสาขาที่เน้นการศึกษาเกี่ยวกับบุคคลในสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและพฤติกรรมกลุ่ม อิทธิพลของบุคคลและกลุ่ม เป็นต้น
๓. จิตวิทยาพัฒนาการ (Development psychology) ศึกษาการพัฒนาในด้านต่างๆ ของมนุษย์ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิกระทั่งถึงวัยต่างๆ โดยเน้นเกี่ยวกับเรื่องความคิด สติปัญญาอารมณ์ และภาษา
๔. จิตวิทยาองค์กร (Organization psychology) ศึกษาลักษณะการรวมตัวกันแบบต่างๆ ของบุคคลสำคัญ ปัญหาที่จะเกิดขึ้นจากการรวมกลุ่มและวิธีช่วยลดความขัดแย้งและวิธีเพิ่มประสิทธิภาพในการอยู่ร่วมกันเป็นแบบกลุ่มในแต่ละแบบ
๕. จิตวิทยาอุตสาหกรรม (Industrial psychology) ศึกษาถึงกระบวนการผลิตที่จะทำให้เกิดคุณภาพและประสิทธิภาพในการทำงานในวงการธุรกิจและโรงงาน ศึกษาถึงผลของสิ่งแวดล้อมประเภทต่างๆ ที่มีต่อการทำงาน
๖. จิตวิทยาการศึกษา (Educational psychology) ศึกษาถึงพัฒนาการของการเรียนการสอนตลอดทั้งวิธีส่งเสริมประสิทธิภาพในการเรียนรู้
๗. จิตวิทยาผิดปกติ (Abnormal psychology) ศึกษาถึงลักษณะและสาเหตุตลอดจนการป้องกันความผิดปกติต่างๆ ทางจิตใจ ทางกายและความประพฤติกของมนุษย์
๘. จิตวิทยาการทดลอง (Experimental psychology) ศึกษาขบวนการพื้นฐานเกี่ยวกับคนและสัตว์โดยวิธีทดลอง

^๖ ทรวงพล ภูมิพัฒน์, *จิตวิทยาสังคม*. (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์เทคโนโลยีทางการศึกษา ฝ่ายเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยศรีปทุม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๙-๒๐.

๙. จิตวิทยาความแตกต่างระหว่างบุคคล (Individual different psychology) ศึกษาความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยพิจารณาจากตัวแปร หรือพิจารณาจากองค์ประกอบต่างๆ

๑๐. จิตวิทยาประจำวัน (Today psychology) ศึกษาการนำหลักทางจิตวิทยามาใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน และประกอบอาชีพต่างๆ

ขอบข่ายของจิตวิทยา โดย Wortman ได้กล่าวถึง จิตวิทยา ในปัจจุบันว่าประกอบด้วยสาขาต่างๆ ได้แก่^๑

๑. จิตวิทยาการทดลอง (Experimental psychology)
๒. จิตวิทยาระบบประสาท (Neuro psychology)
๓. จิตวิทยาบุคลิกภาพ (Personality psychology)
๔. จิตวิทยาสังคม (Social psychology)
๕. จิตวิทยาพัฒนาการ (Developmental psychology)
๖. จิตวิทยาอุตสาหกรรม และองค์กร (Industrial and Organizational psychology)
๗. จิตวิทยาการศึกษา และโรงเรียน (Education and School psychology)
๘. จิตวิทยาคลินิก และการให้คำปรึกษา (Clinical and Counseling psychology)
๙. จิตวิทยาสุขภาพ (Health psychology)

American Psychological Association (APA) (๒๐๐๙) ได้แบ่งสาขาของจิตวิทยาออกเป็น ๒๐ สาขา ดังต่อไปนี้

๑. จิตชีววิทยา (Bio psychology)
๒. จิตวิทยาเด็ก (Child psychology)
๓. จิตวิทยาคลินิกเด็ก (Child clinical psychology)

^๑ Wortman, C.B. & Loftus, E.F., **Psychology** (4th ed.) (NY: McGraw Hill, 1992., pp.17-23.

๔. จิตวิทยาคลินิก (Clinical psychology)
๕. จิตวิทยาการคิด (Cognitive psychology)
๖. จิตวิทยาชุมชน (Community psychology)
๗. จิตวิทยาให้คำปรึกษา (Counseling psychology)
๘. จิตวิทยาพัฒนาการ (Developmental psychology)
๙. จิตวิทยาการศึกษา (Educational psychology)
๑๐. จิตวิทยาวิศวกรรม (Engineering psychology)
๑๑. จิตวิทยาทดลอง (Experimental psychology)
๑๒. จิตวิทยาสุขภาพ (Health psychology)
๑๓. จิตวิทยาอุตสาหกรรมและองค์กร (Industrial/organization psychology)
๑๔. จิตวิทยาบุคคล (Personnel psychology)
๑๕. ภาษาศาสตร์จิตวิทยา (Psycholinguistics)
๑๖. จิตวิทยาเชิงปริมาณ (Psychometric (Quantitative) psychology)
๑๗. จิตวิทยาบำบัด (Psychotherapy)
๑๘. จิตวิทยาโรงเรียน (School psychology)
๑๙. จิตวิทยาสังคม (Social psychology)
๒๐. นักสังคมสงเคราะห์ (Social workers)

ความสำคัญของการศึกษาจิตวิทยา

จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ ดังนั้นผู้ศึกษาวิชาจิตวิทยาจึงสามารถนำเอาความรู้ไปใช้ได้อย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นครอบครัวและสถานที่ทำงานตลอดจนมีความสำคัญ

ต่อการประกอบอาชีพต่างๆ ทั้งนี้เพราะหลักการทางจิตวิทยาสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้กับงานต่างๆ มากมาย ความสำคัญและคุณค่าของวิชาจิตวิทยา เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์ในด้านต่างๆ^๕ ดังต่อไปนี้

๑) จิตวิทยาช่วยให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจตนเอง โดยธรรมชาติของมนุษย์นั้น มักให้ความสนใจตนเองมากกว่าผู้อื่นและอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับตนเอง การศึกษาจิตวิทยาซึ่งให้คำตอบเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ในแง่มุมต่างๆ จึงช่วยให้ผู้ศึกษานำไปเปรียบเทียบกับตนเองและเกิดความเข้าใจตนเองไปด้วย นอกจากนี้ยังช่วยให้มนุษย์รู้จักยอมรับตนเองและได้แนวทางในการจัดการกับตนเองอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่นอาจเป็นการปรับตัว พัฒนาการ หรือเลือกเส้นทางชีวิตที่เหมาะสมกับตนเอง เป็นต้น

๒) จิตวิทยาช่วยให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจผู้อื่น ศาสตร์ทางจิตวิทยาซึ่งเป็นข้อสรุปธรรมชาติ พฤติกรรมของคนส่วนใหญ่ นอกจากช่วยให้ผู้ศึกษาเกิด ความเข้าใจ พฤติกรรมของบุคคลทั่วไปแล้ว ยังเป็นแนวทางให้เข้าใจพฤติกรรมของผู้ที่อยู่แวดล้อมด้วยอันอาจจะเป็นบุคคลในครอบครัว กลุ่มเพื่อน กลุ่มบุคคลภายนอก ความเข้าใจดังกล่าวส่งผลให้เกิดการยอมรับในข้อดีข้อจำกัดของกันและกัน ช่วยให้มีการปรับตัวเข้าหากันและยังช่วยการจัดวางตัวบุคคล ให้เหมาะสมกับงานหรือการเรียน หรือกิจกรรมต่างๆ ได้ดีมากขึ้น

๓) จิตวิทยาช่วยให้ได้แนวทางในการวางกฎเกณฑ์ทางสังคม เช่น กฎหมายบ้านเมือง ระเบียบปฏิบัติบางประการ มักเกิดขึ้นหรือถูกยกร่างขึ้น โดยอาศัยพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติ พฤติกรรมของมนุษย์ ตัวอย่างเช่น จิตวิทยาที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจในเรื่องความต้องการการยอมรับ ความต้องการสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาคของคน ส่งผลให้เกิดกฎหมายว่าด้วยสิทธิมนุษยชน หรือการจัดให้มีวันเด็กแห่งชาติ หรือเกิดองค์การบางลักษณะที่ทำงานในด้านกาให้โอกาสที่เท่าเทียมกัน สำหรับบุคคลบางกลุ่ม จัดเป็นส่วนหนึ่งของการนำความรู้เรื่องจิตวิทยาสำหรับผู้มีลักษณะพิเศษมาเป็นแนวทางปฏิบัติบางประการทางสังคม นอกจากนั้น จิตวิทยายังมีผลต่อ กฎหมายว่าด้วยการพิจารณา ความผิดทางกฎหมายบางลักษณะโดยมีการนำสามัญสำนึกมาร่วมพิจารณาความผิดของบุคคล เช่น กฎหมายว่าด้วยการกระทำความผิดของผู้เยาว์ หรือผู้ที่มีสุขภาพจิตบกพร่องที่กระทำโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือโดยเพราะความผิดปกติทางจิตใจ ซึ่งจิตวิทยาจะช่วยให้ผู้ศึกษา เกิดความเข้าใจ ความผิดปกติต่างๆ เหล่านี้ได้มากกว่าศาสตร์สาขาอื่น ช่วยให้การพิจารณาคดีบุคคลสมเหตุสมผลมากขึ้น

^๕ ประณี รามสุด, จิตวิทยาทั่วไป. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สถาบันราชภัฏธนบุรี. ๒๕๔๒), หน้า ๔-๕.

๔) จิตวิทยาช่วยบรรเทาปัญหาพฤติกรรมและปัญหาสังคม ความรู้ทางจิตวิทยาในบางแง่มุมช่วยให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจในอิทธิพลของสิ่งเร้าและสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการหล่อหลอมบุคลิกภาพ บางลักษณะ เช่น ลักษณะความเป็นผู้หญิง ลักษณะความเป็นผู้ชาย ลักษณะผิดเพศบางประการ รวมไปถึงอิทธิพลของสื่อมวลชนบางประเภท รายการโทรทัศน์บางลักษณะที่ส่งผลให้เด็กเกิดพฤติกรรมก้าวร้าวอยากทำลาย หรือเกิดความเชื่อที่ผิด หรือเกิดการลอกเลียนแบบอันไม่เหมาะสม ซึ่งมีผลกระทบต่อการกระทำในเชิงลบ ฯลฯ เป็นต้น จากความเข้าใจดังกล่าวนี้นำไปสู่การคัดเลือกสรร สิ่งที่น่าเสนอเนื้อหาทางสื่อมวลชนให้เป็นไปทางสร้างสรรค์ เพื่อเสริมสร้างพฤติกรรมของเด็กและผู้ใหญ่ในสังคมอย่างเหมาะสม นอกจากนี้ จากคำอธิบายของจิตวิทยาในเรื่องของเจตคติของบิดามารดาบางประการที่ส่งผลให้เด็กมีลักษณะลักเพศ ก็อาจจะเป็นแนวคิดแก่บิดามารดา ในการปรับพฤติกรรมการเลี้ยงดู เพื่อให้เด็กเจริญเติบโตอย่างเหมาะสมต่อไป อันนับเป็นการบรรเทาปัญหาพฤติกรรมและปัญหาสังคม

๕) จิตวิทยาช่วยส่งเสริมพัฒนาคุณภาพชีวิต ความรู้ทางจิตวิทยาที่ว่าด้วยการเลี้ยงดูในวัยเด็ก อันมีผลต่อบุคคล เมื่อเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่ส่งผลให้เกิด ความพยายาม ในการสร้างรูปแบบการเลี้ยงดูที่เหมาะสมเพื่อเสริมสร้างพัฒนาคนทั้งกาย อารมณ์ สังคม และสติปัญญา เพื่อให้ได้คนดีมีประสิทธิภาพ หรือคนที่มีคุณลักษณะอันพึงปรารถนาของสังคมนั้นๆ และจิตวิทยายังช่วยให้ผู้ศึกษารับรู้โดยเร็ว เกี่ยวกับสัญญาณเตือนภัยในพฤติกรรมผิดปกติต่างๆ อันนำไปสู่การแก้ปัญหาและป้องกันปัญหาพฤติกรรม รวมทั้งการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมบางลักษณะที่ไม่เหมาะสมของบุคคล จึงกล่าวได้ว่าจิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่ช่วยเสริมสร้างพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อีกศาสตร์หนึ่ง

จิตวิทยาตะวันตกกับพระพุทธศาสนา

จิตวิทยา เป็นความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของจิตและพฤติกรรม พร้อมทั้งการแก้ปัญหาของมนุษย์ ดังนั้น พุทธศาสนาก็คือจิตวิทยานั้นเอง เพราะเรื่องใหญ่ ๒ เรื่องในพระพุทธศาสนา คือ เรื่องกรรม หรือเรื่องของพฤติกรรม หรือเรื่อง ลึกษา หรือ การศึกษาก็คือการพัฒนาพฤติกรรม กระบวนการถ่ายทอดทางพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการ ทางจิตวิทยานั้นเอง

ผลของการเรียนรู้ ก่อให้เกิดพฤติกรรมใน ๓ ด้าน คือ

๑. ความรู้ เช่น ความคิด ความเข้าใจและความจำในเนื้อหาสาระต่าง ๆ
๒. ทักษะ เช่น การพูด การกระทำและการเคลื่อนไหวต่าง ๆ
๓. ความรู้สึก เช่น เจตคติ จริยธรรมและค่านิยม เป็นต้น

โดยสรุป การเรียนรู้ก่อให้เกิดปัญญา ๓ ระดับ คือ ระดับพูดได้ ระดับคิดสร้างสรรค์ได้และระดับปฏิบัติจนเป็นผลสำเร็จสำหรับตน สำหรับทุกๆ คนและสิ่งในโลกทั้งระบบ

หลักอริยสัจ ๔ ซึ่งสรุปแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนา ก็มีลักษณะที่เทียบเคียงได้กับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ของนักจิตวิทยา พระพุทธเจ้าตรัสถึงหรือหน้าที่ต่ออริยสัจสี่ไว้ครบถ้วนดังนี้

๑. หน้าที่ต่อทุกข์ คือ “ปริยญา” แปลว่า กำหนดรู้ รู้เท่าทันทุกข์
๒. หน้าที่ต่อ สมุทัย คือ “ปหานะ” แปลว่า ละ หรือ กำจัด
๓. หน้าที่ต่อ นิโรธ คือ “สังฉิกิริยา” แปลว่า ทำให้แล้ว คือ บรรลุถึง

๔. หน้าที่ต่อ มรรค คือ “ภาวนา” แปลว่า บำเพ็ญ ก็คือ ปฏิบัติลงมือทำให้เกิด ทำให้มีขึ้น ฉะนั้น ทุกข์ สมุทัย นิโรธ สามอย่างนี้ เราเข้าใจว่ามันคืออะไร แค่ทำความเข้าใจแต่เราปฏิบัติมันไม่ได้ สิ่งที่จะปฏิบัติได้มรรค การปฏิบัติตามมรรคต้องให้สอดคล้องกับความรู้ ๓ ข้อต้นด้วย

สรุปท้ายบท

สาระสำคัญของวิชาจิตวิทยา คือ การศึกษาถึงเรื่องของพฤติกรรมมนุษย์และมีสาขาต่างๆ ของจิตวิทยามากมาย เช่น

- จิตวิทยาการทดลอง “นักจิตวิทยาใช้วิธีการทดลอง เพื่อศึกษาบุคคลตอบสนองต่อสิ่งเร้ารอบตัวอย่างไร”
- จิตวิทยาสรีระ “ค้นคว้าหาความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการทางชีววิทยาและพฤติกรรม”
- จิตวิทยาพัฒนาการ “เกี่ยวข้องกับการเจริญเติบโตของมนุษย์ ตัวประกอบที่มีผลต่อพฤติกรรม ความสามารถเฉพาะอย่างตั้งแต่เกิดจนชรา”
- จิตวิทยาสังคม “สนใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมีอิทธิพลต่อทัศนคติและพฤติกรรม ศึกษาพฤติกรรมกลุ่ม”
- จิตวิทยาบุคลิกภาพ “มุ่งศึกษา ความแตกต่างระหว่างปัจเจกบุคคลสนใจศึกษาคุณสมบัติเฉพาะของแต่ละบุคคล”

- จิตวิทยาคลินิก “ประยุกต์กฎของจิตวิทยากับการวินิจฉัยและการบำบัดอาการทางจิต โรคประสาท และปัญหาการปรับตัว”

- จิตวิทยาการศึกษา “คล้ายกับจิตวิทยาคลินิก แต่ปัญหาของผู้ป่วยรุนแรงน้อยกว่า เช่น ปัญหาการปรับตัว การเรียน อาชีพ ปัญหาส่วนตัวและสังคม”

- จิตวิทยาอุตสาหกรรม “ทำงานกับบริษัทหรือเป็นที่ปรึกษาองค์กรต่างๆ เกี่ยวกับการคัดเลือกคน การพัฒนา การฝึกอบรมการทำงาน”

- จิตวิทยาการศึกษา “ชำนาญ เกี่ยวกับ เรื่องการเรียนการสอน อาจทำงานในโรงเรียนหรือมหาวิทยาลัยทำการวิจัย ศึกษาเรื่องการเรียนรู้มนุษย์”

ผลของการเรียนรู้ ก่อให้เกิดพฤติกรรมใน ๓ ด้าน คือ

๑. ความรู้ เช่น ความคิด ความเข้าใจและความจำในเนื้อหาสาระต่าง ๆ
๒. ทักษะ เช่น การพูด การกระทำและการเคลื่อนไหวต่าง ๆ
๓. ความรู้สึก เช่น เจตคติ จริยธรรมและค่านิยม เป็นต้น

ความสำคัญของจิตวิทยาในคนทั่วไป

๑. ช่วยทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของความเป็นมนุษย์มากยิ่งขึ้น ยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่น เมื่อเรามีจิตวิทยาที่ดีในการดำรงชีวิตเราจะรู้ว่าจริงแล้วอะไรคือสิ่งที่สำคัญในชีวิตของเรา สามารถจัดลำดับความสำคัญของการกระทำในชีวิตได้เป็นอย่างดี หรือ การสร้างแรงผลักดันให้กับชีวิตของตนเองเพื่อให้รู้สึกว่าคุณภาพชีวิตของตนเองยังคงมีค่าอยู่เสมอ

๒. ช่วยในเรื่องการปรับตัวและแก้ไขปัญหที่เกี่ยวช้องกับจิตของตนเอง การเรียนรู้ในเรื่องของจิตวิทยาจะช่วยให้เรารู้ถึงวิธีการปรับตัวเพื่อแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของเราอย่างมีเหตุผลผล อาทิเช่น หากรู้ว่าตอนนี้กำลังโกรธก็จะมีวิธีการระงับความโกรธที่ดีเพราะเรารู้ว่ามันไม่ใช่สิ่งที่จำเป็น การรู้ว่ามีใครไปสนใจในปมด้อยทั้งของตนเองและผู้อื่น การรู้จักแก้ไขเรื่องความวิตกกังวลที่เกิดขึ้นภายในจิตใจได้เป็นอย่างดี

๓. ช่วยในเรื่องของการตัดสินใจเรื่องของตนเองและผู้อื่นได้ จริงแล้วมันเหมือนกับว่าเป็นการมีสติของเราด้วยส่วนหนึ่ง เมื่อเราเรียนรู้และเข้าใจว่าการใช้หลักจิตวิทยาในการดำเนินชีวิตมันก็เป็นเรื่อง

ที่จะทำให้ชีวิตของเราไม่เกิดความประมาท เมื่อไม่มีความประมาทก็จะทำให้สามารถตัดสินใจอะไรได้ด้วยคามยุติธรรมมากขึ้น ใช้เหตุและผลในการตัดสินใจได้ดีขึ้น

๔. ช่วยให้ชีวิตมีความสุข เมื่อเรามีหลักจิตวิทยาที่ดีในการดำเนินชีวิตเราก็จะรับรู้ได้ว่าสิ่งใดเป็นสิ่งที่ควรทำ สิ่งใดเป็นสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยง รวมไปถึงรู้วิธีในการค้นหาความสุขที่แท้จริงให้กับชีวิตว่า มันคือสิ่งใดกันแน่

ดังนั้น การที่นักจิตวิทยาจะพัฒนาและแก้ปัญหาพฤติกรรมของมนุษย์ได้ต้องมีความเข้าใจ ๒ ระดับ คือ เข้าใจความเป็นจริง หรือศาสตร์ของจิตและความเข้าใจในการจัดองค์ประกอบในกระบวนการพัฒนาให้สอดคล้องกับความเป็นจริงในทางพระพุทธศาสนา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวว่า” ผู้ที่จะจัดตั้งวินัยต้องมีปัญญา ๒ ชั้น คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงทั้งหลาย (ธรรม) และปัญญาที่สามารถจัดตั้งวางระเบียบระบบในสังคมมนุษย์ ให้สอดคล้องกับความจริงนั้น (วินัย)

นักจิตวิทยาใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ในการทำความเข้าใจจิตและพฤติกรรมการสังเกตทดลอง เพื่อให้ได้ข้อมูลในกระบวนการเกิดขึ้นแห่งพฤติกรรมต่างๆ ทั้งนี้เพื่อเป้าหมายทางจิตวิทยา ๔ ประการ คือ ให้ได้รู้ได้เห็นรายละเอียดของปรากฏการณ์ทางจิตและพฤติกรรมในแง่มุมต่างๆ ให้ได้มากที่สุด (Description) เมื่อได้รู้ได้เห็นในรายละเอียดก็จะทำให้สามารถอธิบายพฤติกรรมและปรากฏการณ์ทางจิตได้ (Explanation) คือสามารถบอกถึงกระบวนการเกิดขึ้นของพฤติกรรมนั้นๆ ว่ามีสาเหตุใด มีตัวแปรหรือองค์ประกอบใดเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นเหตุเป็นผลกันอย่างไร จากนั้นก็จะสามารถทำนาย (Prediction) พฤติกรรมอื่นๆ ในลักษณะเดียวกันได้ คือ สามารถคาดการณ์ กรณีอื่นๆ หรือคาดการณ์พฤติกรรมที่จะเกิดขึ้นได้ ประการสุดท้ายก็จะสามารถจัดสถานการณ์ จัดองค์ประกอบเพื่อปรับเปลี่ยนแก้ปัญญา หรือพัฒนาพฤติกรรมได้ ๓ ข้อแรก เป็นส่วนศาสตร์ เป็นส่วนของการศึกษา ข้อสุดท้ายเป็นการประยุกต์ความรู้ความเข้าใจแก้ปัญญา หรือพัฒนาพฤติกรรม ซึ่งต้องจัดการให้สอดคล้องกับความรู้ความเข้าใจจาก ๓ ข้อแรก

คำถามท้ายบท

ให้นัก์สิตตอบคำถามดังต่อไปนี้

๑. นิสิตคิดว่า ทำไมจิตวิทยาจึงเปลี่ยนจากการศึกษาเรื่องวิญญาณ มาเป็นการศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรม
๒. ให้นัก์สิตอธิบายสาขาของจิตวิทยาและบอกขอบเขตของการศึกษา
๓. ตามความเห็นของนิสิตคิดว่า กลุ่มจิตวิทยาที่มีความสำคัญต่อ การจัดการเรียนการสอนมีกลุ่มใดบ้าง เพราะเหตุใด
๔. วิธีการค้นคว้าความจริงทางจิตวิทยาที่สำคัญที่ทำให้จิตวิทยาได้รับการยอมรับว่าเป็นวิทยาศาสตร์คือวิธีใด จงอธิบายวิธีการโดยย่อๆ
๕. มีนักวิชาการได้จำแนกขอบข่ายของจิตวิทยา ไว้หลายท่าน ให้นัก์สิตเลือกอธิบายถึงความแตกต่างในการจำแนกของนักวิชาการสัก ๒ ท่าน

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- กันยา สุวรรณแสง, **จิตวิทยาทั่วไป**. (พิมพ์ครั้งที่ ๔). กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น . ๒๕๔๒.
- จิราภา เต็งไตรรัตน์, นพมาศ อึ้งพระ (ธีรเวคิน), รังธีร นพเกตุ, รัตนา ศิริพานิช, วารุณี ภูวสรกุล,
ศรีเรื่อน แก้วกั้งวาล และคนอื่นๆ, **จิตวิทยาทั่วไป** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๕๐.
- ปราณี รามสุด, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาบันราชภัฏธนบุรี. ๒๕๔๒.
- เดโช สวานานนท์, **ปทานุกรมจิตวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์. ๒๕๒๐
- เดมศักดิ์ คทวนิช, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดดูเคชั่น. ๒๕๔๖.
- ทรงพล ภูมิพัฒน์, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีปทุม, ศูนย์เทคโนโลยี การ ศึกษา .
๒๕๓๘.
- ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์จิตวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร : ผู้แต่ง.
๒๕๕๐.
- วิทยากร เชียงกุล, **อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง**. กรุงเทพมหานคร : สายธาร. ๒๕๕๒.
- วิไลวรรณ ศรีสงคราม และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : ทริปปี้ล กรุ๊ป. ๒๕๔๙.
- ยุพิน กาญจนารัตน์, **การวิเคราะห์เนื้อหาวารสารทางด้านจิตวิทยาระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๒ -
๒๕๕๑ วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (บรรณารักษศาสตร์และสารนิเทศศาสตร์),
มหาวิทยาลัยรามคำแหง**. ๒๕๕๓.
- สงกรานต์ ก่อธรรมนิเวศน์, **ศัพท์ทางจิตเวช**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
๒๕๕๒.
- สุปราณี สนธิรัตน์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,คณะ
สังคมศาสตร์, ภาควิชาจิตวิทยา. ๒๕๓๗.

บทที่ ๓

พุทธจิตวิทยา

ธรรมะที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้กว่า ๒,๕๐๐ ปีมาแล้วนั้น ล้วนเกี่ยวกับกายและจิตของมนุษย์ ชีวิตประกอบด้วยรูปขันธ์และนามขันธ์ คือ กายและใจ (จิต) การศึกษาพุทธ จิตวิทยา คือ ศึกษาเกี่ยวกับจิตและความสำคัญของจิตที่มีต่อกาย ต่อการเป็นสิ่งมีชีวิต ในทาง พุทธศาสนา จิตสำคัญกว่ากาย มีบทบาทมาก เพราะจิตเป็นต้นกำเนิดของการประพฤติดี – ชั่ว ทางกาย วาจา ความเศร้าหมอง หรือผ่องใสของจิตมีผลต่อสุขภาพกายและสุขภาพใจ จิตยัง สามารถทำให้เราไปเกิดในที่ดี (สุคติ) หรือไม่ดี (ทุคติ) ได้อีกด้วย ดังปรากฏในพระไตรปิฎก ความว่า^๑

“...เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุคติเป็นอันหวัง.....เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุคติเป็นอันหวังได้...” จิตจึงมีผลทั้งชาตินี้ชาติหน้า ชาติต่อๆ ไปและเกี่ยวข้องกับการเกิดใหม่อย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น ในฝ่ายจิตวิทยาตะวันตก เมื่อศึกษาจิตและพฤติกรรม ไม่ได้กล่าวไปถึงชาติหน้า ภพภูมิ ช่างหน้า หรือการเวียนว่ายตายเกิด แต่จะมุ่งกล่าวถึงพฤติกรรมของจิตที่แสดงออกมาเป็น บุคลิกภาพ อุปนิสัย ฯลฯ ไม่กล่าวถึงจิตโดยตรงและพยายามศึกษาสาเหตุแห่งอุปนิสัย บุคลิกภาพที่ไม่พึงประสงค์และพึงประสงค์ว่า มีปัจจัยใดที่สามารถควบคุม หรือแก้ไขให้ได้ พฤติกรรม หรือบุคลิกภาพที่ประสงค์เป็นที่พึงพอใจนั้น จึงศึกษาทั้งเรื่องสิ่งแวดล้อม สมอง ฯลฯ ซึ่งคิดว่ามีผลต่ออุปนิสัย พฤติกรรม ฯลฯ ของมนุษย์ แต่พระพุทธศาสนาไม่ได้เห็นจิตเป็นเพียงสมอง หรือกล่อมเนื้อหัวใจ จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เป็นสิ่งนามธรรมจับต้องไม่ได้แต่มีลักษณะ มีอำนาจต่างๆ สามารถควบคุม หรือพลิกผันชีวิตมนุษย์ได้ ดังจะกล่าวในบทต่อไป

ความหมายของพุทธจิตวิทยา

พุทธจิตวิทยา^๒ มาจากคำว่า พุทธ+จิต+วิทยา พุทธ (Buddhist) แปลว่า รู้ คือ รู้ตามหลักแห่งพุทธธรรม ได้แก่ ฐีในแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา คือ อริยสัจสี่ ซึ่งเน้นการใช้สติปัญญาในการแก้ปัญหา/ปัญญา ตั้งแต่ขั้นต่ำ กลางและขั้นสูงสุด

^๑ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๗๑/๑๘๑.

^๒ พุทธศาสนิกฯ, แก่นพุทธศาสนา. (กรุงเทพมหานคร: อรุณวิทยา. ๒๕๕๙), หน้า ๙-๑๐.

จิต (Consciousness) คือ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์

วิทยา (Logos) หมายถึง วิชาว่าด้วยความรู้หรือการศึกษา

คำว่า จิตวิทยา (Psychology) ได้มีนักวิชาการศึกษาได้ให้ความหมายและแนวคิดไว้หลายท่าน ดังนี้

ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์^๓ ให้ความหมาย จิตวิทยา หมายถึง การศึกษาถึงพฤติกรรมของมนุษย์ โดยอาศัยจากการสังเกตพฤติกรรมของมนุษย์

ธีรวุฒิ บุญยโสภณ^๔ ให้ความหมาย จิตวิทยา หมายถึง การศึกษาเกี่ยวกับจิตวิญญาณของมนุษย์ หรือ พฤติกรรมของมนุษย์ทั้งภายในและภายนอก ด้านความคิด ความรู้สึกรู้สีกการตัดสินใจและการสังเกต แล้วนำมาประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวัน

ส่วนพุทธจิตวิทยา (Buddhist psychology) หมายถึง การศึกษาเรื่องจิตตามแนวทางแห่งผู้รู้คือรู้ตามหลักพุทธธรรม ได้แก่ ฐีโนแกนแท้ของพุทธศาสนาคืออริยสัจสี่ ซึ่งเน้นการใช้สติปัญญาในการแก้ปัญหา / ปัญหา ตั้งแต่ขั้นต่ำ กลางและขั้นสูงสุด มีนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้หลายท่าน ดังนี้

พระเทพวิสุทธิกวี^๕ จิตวิทยาในพระพุทธศาสนา (พุทธจิตวิทยา) กล่าวถึงตัวจิตโดยตรงว่าเป็นตัวการที่มีความสำคัญมากที่ทำให้คนเรา และสัตว์โลกทั้งหลายสุขหรือทุกข์ เสื่อมหรือเจริญและกล่าวไว้ทุกแห่งทุกมุมอย่างละเอียดถี่ถ้วนมากและจิตวิทยาตะวันตกนั้น ยังไม่ยุติ คือยังคงค้นคว้าและพบทฤษฎีใหม่ๆ เพิ่มเติมกันอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด แต่จิตวิทยาทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นการค้นพบที่สิ้นสุดยุติลงแล้ว จากการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ไม่มีทฤษฎีใหม่อันใดที่ใครจะค้นพบขึ้นมาได้นอกเหนือไปจากที่กล่าวไว้ใน พระอภิธรรมนี้แล้ว ถ้าใครจะค้น พบทฤษฎีใหม่ให้นอกเหนือขึ้นไปกว่านี้ก็แสดงว่านั่น ไม่ใช่จิตวิทยา ในพระพุทธศาสนา

^๓ ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์, **จิตวิทยาการศึกษา**. (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์สื่อเสริมกรุงเทพ. ๒๕๓๔), หน้า ๒๓.

^๔ ธีรวุฒิ บุญยโสภณ, **จิตวิทยาอุตสาหกรรมประยุกต์ : Applied Industrial Psychology**. (กรุงเทพมหานคร: สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ, ๒๕๒๘), หน้า ๑.

^๕ พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ), **การพัฒนาจิต**. (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๓๔), หน้า ๑๒.

ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานต์^๖ กล่าวว่า พุทธจิตวิทยาเป็นการนำศาสตร์ที่ศึกษาถึงจิตและกระบวนการทางจิตใจคือจิตวิทยามาอธิบายกระบวนการเกิดทุกข์และการพ้นทุกข์

ภาณุวังโส และมิน ของ ซิน^๗ กล่าวถึง พุทธจิตวิทยา คือ การศึกษาวิเคราะห์จิตซึ่งมีความสัมพันธ์กับปัญหา คือทุกข์ เพื่อให้เข้าใจสภาพที่แท้จริงของชีวิต เข้าถึงสาเหตุของปัญหา เข้าใจถึงเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิต รู้วิธีการและรู้วิธีปฏิบัติเพื่อเผชิญปัญหา ไม่ถูกบีบคั้นโดยปัญหา ไม่ทำให้เกิดความหดหู่ ท้อแท้ แต่กระตุ้นให้สู้ และเผชิญกับปัญหาคือทุกข์ อย่างองอาจและตระหนง

พุทธจิตวิทยา คือ ความเข้าใจเบื้องต้นในหลักความเป็นจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติได้แก่ชีวิต และความเป็นไปของชีวิต ระบบพัฒนามนุษย์ได้ด้วยไตรสิกขา สาระสำคัญของพุทธจริยาในเรื่องจิตและกรรม ศึกษาหลักปฏิบัติธรรมเพื่อการดำรงชีวิตที่เป็นสุขและสงบเย็น ฝึกพัฒนาตนเองตามแนวพุทธธรรม เน้นการเรียนรู้ปริยัติ และปฏิบัติควบคู่กัน เพื่อให้บรรลุผลแห่งการปฏิบัติสู่ปฏิเวธ (พระเทพวิสุทธิกวี)^๘

สรุป พุทธจิตวิทยา (Buddhist Psychology) หมายถึง การศึกษาวิเคราะห์จิตที่สัมพันธ์กันกับทุกข์ (ปัญหา) อันเป็นสภาพที่แท้จริงของชีวิต เข้าใจสาเหตุของทุกข์ (ปัญหา) เข้าใจถึงเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิตคือนิโรธ (ความดับทุกข์ ดับปัญหา) รู้วิธีการปฏิบัติเพื่อเผชิญปัญหา โดยไม่ถูกบีบคั้นจากทุกข์ (ปัญหา) ไม่เกิดความท้อแท้ สิ้นหวังให้สู้ และเผชิญกับทุกข์ (ปัญหา) อย่างมั่นคงตามหลักพุทธธรรม

^๖ ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานต์, จิตวิทยาการสื่อสารของมนุษย์. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพัฒนาสุขภาพจิต กรมสุขภาพจิต), ๒๕๔๗. หน้า ๑.

^๗ ภาณุวังโส และมิน ของ ซิน, เกินกว่าพรอยต์จะจินตนาการ. (กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๓-๔๔.

^๘ พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ), การพัฒนาจิต. อังแล้ว. หน้า ๑๒.

ความแตกต่างระหว่างพุทธจิตวิทยากับจิตวิทยาทั่วไป

ตารางที่ ๓.๑ ความแตกต่างระหว่างพุทธจิตวิทยากับจิตวิทยาทั่วไป

จิตวิทยาทั่วไป	พุทธจิตวิทยา
การศึกษาพฤติกรรมที่สามารถสังเกตเห็นได้ชัดเจนและสังเกตได้โดยทางอ้อม ตลอดจนการศึกษากระบวนการทำงานของจิตเพื่อการปรับตัวในสถานการณ์ต่างๆ แต่ไม่ได้มีเป้าหมายให้พ้นทุกข์อย่างถาวร	การศึกษาวิเคราะห์จิตที่สัมพันธ์กันกับทุกข์ (ปัญหา) อันเป็นสภาพที่แท้จริงของชีวิต เข้าใจสาเหตุของทุกข์ (ปัญหา) เข้าใจถึงเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิต คือ นิโรธ (ความดับทุกข์ ดับปัญหา) รู้วิธีการปฏิบัติเพื่อเผชิญปัญหา โดยไม่ถูกบีบคั้นจากทุกข์ (ปัญหา) ไม่เกิดความท้อแท้ สิ้นหวัง ให้สู้และเผชิญกับทุกข์ (ปัญหา) อย่างมั่นคงตามหลักพุทธธรรม

ประเภทของพุทธจิตวิทยา

จิต มีลักษณะแตกต่างกันโดยย่อมี ๘๙ ดวง โดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง จิตออกเป็นประเภทต่างๆ ได้ ๑๓ กลุ่ม เช่น ในกลุ่มที่ ๑ อุกุศลจิต มี ๑๒ ดวง , กลุ่มที่ ๒ มหากุศลจิต มี ๘ ดวง เป็นต้น^{๘๙}

จิต จำแนกเป็นประเภทต่างๆ ตามสภาวะลักษณะเฉพาะแล้วสามารถจำแนกได้ ๒ ประเภท^{๙๐}

๑) จิตแบ่งประเภทอย่างย่อมี ๘๙ คือ

๑.๑. กามาวจรจิต (Consciousness of the Sense-Sphere) ๕๕ ดวง

๑.๒. รูปาวจรจิต (Form-Sphere consciousness) ๑๕ ดวง

๑.๓. อรูปาวจรจิต (Formless-Sphere consciousness) ๑๒ ดวง

^{๘๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖). หน้า ๓๕๖.

^{๙๐} ภาณูรังโส และมิน ของ ชิน, เกินกว่าพรอยต์จะจินตนาการ. อังแล้ว, หน้า ๔๔.

๑.๔. ลกุตตรจิต (Supermundane consciousness) ๑๒๑ ดวง

๒) จิตแยกประเภทอย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง คือ

๒.๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง

๒.๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

๒.๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

๒.๔. โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

จิตทั้ง ๒ ประเภทนี้สามารถจำแนกตามนัยต่างๆ ได้ ๖ อย่าง คือ จำแนกตามชาติ เรียกว่า ชาติเภทนัย คือ การจำแนกประเภทจิตออก เป็นชาติ เป็นสกุล หมายถึง การจำแนกจิตออกโดยชาติแล้วมี ๔ ชาติ คือ

กุศลชาติ คือ ธรรมชาติของจิตฝ่ายกุศล

อกุศลชาติ คือ ธรรมชาติของจิตฝ่ายอกุศล

วิปากชาติ คือ ธรรมชาติของจิตที่เป็นวิปาก

กิริยาชาติ คือ ธรรมชาติของจิตที่เป็นกิริยา

จิตทั้ง ๔ ประเภทนี้ เรียกว่า กุศล อกุศล วิปากและกิริยา ซึ่งเป็นสภาวะของจิตในพระสัทธรรมจำแนกตามภูมิ เรียกว่า ภูมิเภทนัย คือ การจำแนกประเภทจิตออกเป็นภูมิ มี ๔ ภูมิ คือ

กามภูมิ หรือ กามวจรภูมิ คือ ระดับจิตมีสภาวะที่ท่องเที่ยวไปในกามภพ ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่กับกาม หมายถึง โลกที่เป็นอยู่อาศัยของผู้เสพกาม ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษย์โลกและสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึงชั้นปรนิมมิตสวัตติ รวมเป็น ๑๑ ชั้น

รูปภูมิ หรือ รูปาวจรภูมิ คือ ระดับจิตมีสภาวะที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ อยู่ในระดับจิตขั้นรูปฌาน ระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ หรือระดับจิตของผู้ได้รูปฌาน

อรุภูมิ หรือ อรูปาวจรจิต คือ ระดับจิตมีสภาวะที่ท่องเที่ยวไปในรูปที่เกี่ยวข้ออยู่กับอรุภพ หรือระดับจิตของผู้ได้อรุฌาน

โลกุตตรภูมิ คือ ระดับระดับจิตที่พ้นจากโลก เป็นระดับจิตของพระอริยเจ้าผู้พ้นแล้วจากโลกีย์ภูมิ ๓ ข้างต้น

คำว่า ภูมิ ในทางพระสัทธรรม มีความหมาย ๒ ประการ คือ ฐานภูมิ หมายถึง ภูมิอันเป็นภูมิอันเป็นที่เกิดและที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลายซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๓๑ ภูมิ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑, รูปภูมิ ๑๖ และอรุณภูมิ ๔, อวิตถาภูมิ หมายถึง จิตที่ถูกกำหนดขอบเขตไว้ด้วยตัณหา ๓ มี กามตัณหา รูปตัณหาและอรุณตัณหา รวมถึงจิตที่พ้นจากตัณหาทั้ง ๓ ด้วย

จำแนกความตั้งงามของจิต

การจำแนกความตั้งงามของจิต เรียกว่า โสภณเภทนัย คือ การจำแนกประเภทออกเป็นจิตที่ดีตั้งงามและนอกจากความตั้งงามมี ๒ อย่าง คือ

๑. โสภณจิต คือ จิตที่มีสภาวะตั้งงาม
๒. อโสภณจิต คือ จิตที่มีสภาวะนอกจากโสภณจิต

จำแนกตามโลก เรียกว่า โลกเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่เป็นอยู่ในโลกและที่พ้นจากโลก มี ๒ ประเภท คือ

๑. โลกียจิต คือ สภาวะจิตที่เกี่ยวไปในโลกทั้ง ๓ คือ กายโลก รูปโลกและอรุณโลก
๒. โลกุตตรจิต คือ สภาวะจิตที่เกี่ยวไปเหนือโลก พ้นไปจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓

จำแนกตามเหตุ เรียกว่า เหตุเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่สัมปยุตด้วยเหตุและไม่สัมปยุตด้วยเหตุ มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาเหตุจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะและอโมหะ
๒. อเหตุจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ได้แก่ จิตที่ไม่ประกอบด้วยโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

จำแนกตามเวทนา เรียกว่า เวทนาเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตออกโดยการเน้นการเสวยอารมณ์ มี ๕ ประเภท คือ

๑. สุขเวทนา คือ สภาวะจิตที่รู้สึกสุขสบาย เสวยความสุขทางกาย
๒. ทุกขเวทนา คือ สภาวะจิตที่รู้สึกไม่สุขสบาย เสวยความทุกข์ทางกาย
๓. โสมนัสเวทนา คือ สภาวะจิตที่สบายใจ เสวยความสุขทางใจ
๔. โทมนัสเวทนา คือ สภาวะจิตที่ไม่สบายใจ เสวยความทุกข์ทางใจ

๕. อุเบกขากาวานา คือ สภาวจิตที่รู้สึกเฉยๆ เสวยอารมณ์ที่เป็นกลางๆ ไม่รู้สึกสุขและไม่รู้สึกทุกข์

โสภณจิต (Beautiful consciousness) จิตที่อุคมด้วยสุนทรีย์ะก้าวเข้าสู่ความจริง

โสภณจิต คือ สภาวจิตที่ดั่งงาม ประกอบด้วย โสภณเจตสิกเป็นจิตฝ่ายกุศล โสภณจิตมีทั้งสิ้น ๘๙ ดวง คือ

๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง
๒. ปาวจรจิต ๑๕ ดวง
๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง
๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง

กามาวจรจิต (Consciousness of the Sense-Sphere)

กามาวจรจิต คือ สภาวจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภุมิ เป็นจิตที่เวียนว่ายข้องอยู่ในกามารมณ์ มี ๕๔ ดวง คือ

๑. กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง
๒. อกุศลจิต ๑๒ ดวง
๓. อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง เป็นสภาวจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภุมิอันเป็นแดนเกิดแห่งวัตถุ กาม คือสิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจ น่าปรารถนา ได้แก่ กามคุณทั้ง ๕ และกิเลสกาม คือ กิเลสที่ทำให้อยากใคร่ ได้แก่ ตัณหา ราคะและอโรติ เป็นต้น กามาวจรจิตนี้ เป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุที่เรียกว่า สัมปยุต เป็นเหตุฝ่ายดี เป็นบุญ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุและอโมหเหตุ จิตที่มีเหตุต่างๆ ประกอบนี้ เรียกว่า สเหตุกจิต ในกามาวจรโสภณจิตมีเหตุประกอบทุกดวง ซึ่งมีทั้งหมด ๒๔ ดวง ดังนี้

- กามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต ๘ ดวง
- กามาวจรวิปากจิตหรือหาวิปากจิต ๘ ดวง
- กามาวจรกิริยาจิตหรือมหากิริยาจิต ๘ ดวง

กามาวจรกุศลจิต เป็นสภาวะจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ตั้งาม มี ๘ ดวง เรียกว่า สภาวะธรรม เป็นกุศล ดังปรากฏในจิตตูปาทกัณธ์ ธรรมสังคณี สรุปลได้ดังนี้^{๑๑}

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี เรียกว่า โสมนัส ประกอบด้วยปัญญา เรียกว่า ญาณสัมปยุต และเกิดตามลำพัง เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องกระตุ้นหรือชักชวน เรียกว่า อสังขาริก

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญาและเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้น หรือ ชักชวน เรียกว่า สสังขาริก

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ปราศจากปัญญา เรียกว่า ญาณวิปยุตและเกิดตามลำพัง ไม่ต้องชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ปราศจากปัญญาและเกิดโดยการกระตุ้นชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย เรียกว่า อุเบกขา ประกอบด้วยปัญญา และเกิดตามลำพัง ไม่ต้องชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ประกอบด้วยปัญญาและเกิดโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ปราศจากปัญญาและเกิดโดยตามลำพัง ไม่ต้องชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ปราศจากปัญญาและเกิดโดยถูกชักจูงหรือกระตุ้น

กามาวจรวิปากจิต เป็นสภาวะจิตที่เป็นผลหรือจิตที่เป็นวิบากของกามาวจรจิตมี ๘ ดวง นั้น เรียกว่า กามาวจรวิปากจิต

กามาวจรกิริยาจิต ก็คือ สภาวะจิตที่เป็นกามาวจรจิต หรือมหากุศลจิตทั้ง ๘ ดวงนั้น เป็นการกระทำของพระชีมาสพหรือพระอรหันต์ หมายความว่า กามาวจรกิริยาจิต ก็คือกามาวจรกุศล นั้นเอง แต่เป็นพฤติกรรมของพระชีมาสพหรือพระอรหันต์ซึ่งหลุดพ้นจากสังสารวัฏ พฤติกรรมจึงเป็น สักว่าแต่กิริยาหรือการกระทำเท่านั้น ซึ่งพฤติกรรมอย่างเดียวกันนี้ ถ้าเป็นสาธุชนเป็นผู้กระทำเป็น กามาวจรกุศลหรือมหากุศล

อกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นสภาวะจิตที่เศร้าหมองเร่าร้อน เพราะประกอบด้วยอกุศลเจตสิก มีความ โลก ความโกรธและความหลง เป็นเหตุ กล่าวคือ เมื่อเห็นรูปเป็นต้น ถ้าบุคคลขาดสติ ขาดความระวัง สังวร ย่อมยินดีในอารมณ์ที่พึงปรารถนา อภิภูอารมณ์ ก็คือ อกุศลจิต ได้แก่ โลกมุลจิตก็ปรากฏขึ้น หรือ

^{๑๑} ภาณูวังโส และมิน ของ ชิน, เกินกว่าพรอยด์จะจินตนาการ. อ้างแล้ว, หน้า ๙๖๖-๙๗๗.

มีความยินดีในอารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความร้ายอนิขรรมณฺ์ ก็คือ อกุศลจิต ได้แก่ โทสมูลจิตก็ปรากฏขึ้น หรือมีความลุ่มหลงในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความลุ่มหลง อกุศลจิต คือโมหมูลจิตก็ปรากฏขึ้น อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ ประกอบด้วย

โลภมูลจิต ๘ ดวง

โทสมูลจิต ๒ ดวง

โมหมูลจิต ๒ ดวง

สำหรับอกุศลจิต ๑๒ ประกอบด้วย โลภมูลจิต ๘, โทสมูลจิต ๒, และโมหมูลจิต ๒, เป็นจิตฝ่ายบาป ให้ผลเป็นความทุกข์ เกิดได้ง่ายในบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย อกุศลจิต ๑๒ โดยอาศัยเหตุ ๕ ประการ คือ

๑. ไม่ได้สร้างสมบุญไว้แต่ปางก่อนเป็นอดีตกรรม
๒. อยู่ในประเทศที่ไม่มีสัปปุรุษ
๓. ไม่คบหาสมาคมกับสัปปุรุษเป็นปัจจุบันกรรม
๔. ไม่ได้ฟังธรรมของสัปปุรุษ
๕. ตั้งตนไว้ผิด

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คำว่า “เหตุ” ในที่นี้หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้ผลเกิดขึ้น อเหตุกจิต แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

อกุศลเหตุ คือเหตุที่ทำให้เกิดอกุศลกรรม มี ๓ เหตุคือ โภคะ โทสะ โมหะ

อกุศลวิบากจิต ซึ่งมีอยู่ ๗ ดวงด้วยกัน คือ

๑. จิตที่เกิดขึ้น ทางตาเพื่อเห็นรูปที่ไม่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า จักขุวิญญาณฝ่ายอกุศลวิบาก
๒. จิตที่เกิดขึ้น ทางหูเพื่อได้ยินเสียงที่ไม่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า โสตขุวิญญาณฝ่ายอกุศลวิบาก
๓. จิตที่เกิดขึ้น ทางจมูกเพื่อรู้กลิ่นที่ไม่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า ฆานขุวิญญาณฝ่ายอกุศลวิบาก

๔. จิตที่เกิดขึ้น ทางล้นเพื่อรู้รสที่ไม่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า ชิวหาวิญญานฝ่ายอกุศลวิบาก

๕. จิตที่เกิดขึ้น ทางกายเพื่อรู้สัมผัสทางกายที่ไม่ดีและรู้สึกเป็นทุกข์มีชื่อเรียกว่า กายวิญญานฝ่ายอกุศลวิบาก

๖. จิตที่เกิดขึ้น โดยรับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า สัมปฏิจฉนจิตฝ่ายอกุศลวิบาก

๗. จิตที่เกิดขึ้น พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า สันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบาก

การส่งผลของอกุศลกรรม มี ๒ ตอน คือ

๑. ตอนน่านึกในภพใหม่ชาติใหม่ (ปฏิสนธิกาล) อกุศลกรรมทั้งหลาย ที่ได้กระทำไว้แล้ว หากเป็นกรรมหนัก ก็จะนำไปเกิดในอบายภูมิ ๔ เป็นสัตว์นรกบ้าง เป็นเปรตบ้าง เป็นอสุรกายบ้าง เป็นสัตว์เดรัจฉานบ้าง โดยมีสันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบาก ซึ่งมีชื่อเฉพาะเรียกว่า อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก (อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗) เป็นผู้ทำหน้าที่นำไปปฏิสนธิ (นำเกิด) ในอบายภูมิทั้ง ๔

๒. ตอนหลังจากเกิดแล้ว (ปวัตติล) ไม่ว่าจะเกิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน หรือมนุษย์ อกุศลกรรมทั้งหลาย ที่ได้กระทำไว้ ก็จะตามส่งผลให้เห็นรูปที่ไม่ดี ได้ยินเสียงที่ไม่ดี ได้กลิ่นที่ไม่ดี ได้รับรสที่ไม่ดี ตลอดจนได้รับการสัมผัสทางกายที่ไม่ดีเมื่อโอกาสมาถึง

กุศลต่างๆ ที่ได้กระทำไว้แล้วอันได้แก่ ทานกุศล ศีลกุศล และภาวนากุศล ย่อมไม่สูญหายไปไหนเช่นกัน แต่จะส่งผลให้ได้รับความสุขเมื่อโอกาสมาถึง จิตที่ส่งผลให้เกิดความสุข มีชื่อเรียกว่า อเหตุกกุศลวิบากจิต

อเหตุกกุศลวิบากจิต ซึ่งมีอยู่ ๘ ดวงด้วยกัน คือ

๑. จิตที่เกิดขึ้นทางตาเพื่อเห็นรูปที่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า จักขุวิญญานฝ่ายกุศลวิบาก

๒. จิตที่เกิดขึ้นทางหูเพื่อได้ยินเสียงที่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า โสทวิญญานฝ่ายกุศลวิบาก

๓. จิตที่เกิดขึ้นทางจมูกเพื่อรู้กลิ่นที่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า ฆานวิญญานฝ่ายกุศลวิบาก

๔. จิตที่เกิดขึ้น ทางล้นเพื่อรู้รสที่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า ชิวหาวิญญานฝ่ายกุศลวิบาก

๕. จิตที่เกิดขึ้นทางกายเพื่อรู้สัมผัสทางกายที่ดีและรู้สึกเป็นทุกข์ มีชื่อเรียกว่า กายวิญญาน ฝ่ายกุศลวิบาก

๖. จิตที่เกิดขึ้น โดยรับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า สัมปฏิจฉนจิตฝ่ายกุศลวิบาก

๗. จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดีและรู้สึกเฉยๆ มีชื่อเรียกว่า อุเบกขาสันตிரณฝ่ายกุศลวิบาก

๘. จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดียิ่งพร้อมด้วยความดีใจมีชื่อเรียกว่า โสมนัสสันตிரณฝ่ายกุศลวิบาก

การส่งผลของ อเหตุกกุศลวิบากจิต มี ๒ ตอน คือ

๑. ตอนนำเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ (ปฏิสนธิกาล) อุเบกขาสันตிரณกุศลวิบากจิต (กุศลวิบาก จิตดวงที่ ๗) จะนำเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นต่ำ ที่มีร่างกายไม่สมประกอบ เป็นใบ้ เป็นบ้า ตาบอด หูหนวก หรือปัญญาอ่อนตั้งแต่เกิด เพราะจิตดวงนี้ เป็นผลของกุศลขั้นต่ำ ประเภท ทวิเหตุกโอมกกุศล ส่วนมหาวิบากจิต (ที่จะกล่าวถึงต่อไป ในหัวข้อกามาจรโสภณจิต) อันเป็นผลของกุศลชั้นกลางและกุศลชั้นสูงนั้น จะนำเกิดเป็นมนุษย์และเทวดาชั้นกลาง หรือมนุษย์และเทวดาชั้นสูง

๒. ตอนหลังจากเกิดแล้ว (ปัตติกาล) ไม่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็จะประสบกับอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกายที่ดีๆ ด้วยอำนาจของกุศลกรรมที่ได้ทำไว้

อนึ่งใน อเหตุกกุศลวิบากจิต นั้น มีสันตிரณจิต ๒ ดวง ดวงหนึ่งรับอารมณ์ที่ดี ธรรมตามิเวทนา เป็นอุเบกขา (อุเบกขาสันตிரณจิต) อีกดวงหนึ่งรับอารมณ์ที่ดียิ่ง มีเวทนาเป็นโสมนัส (โสมนัสสันตிரณจิต) ส่วนอกุศลวิบากจิต เป็นจิตที่รับอารมณ์ที่ไม่ดี ดังนั้น สันตிரณจิตที่เกิดขึ้น จึงมีเวทนาเป็นอุเบกขา แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ส่วนกุศลวิบากจิต (จิตที่เป็นผลของกุศล) มีอยู่ถึง ๒ ประเภท คือ สเหตุกวิบาก เป็นวิบากจิตที่มีเหตุ ซึ่งได้แก่ มหากุศลวิบากจิตและอเหตุกวิบาก เป็นวิบากจิตที่ไม่มีเหตุ ซึ่งได้แก่ อเหตุกกุศลวิบากจิต ฉะนั้น จึงต้องใส่คำว่า อเหตุก ไว้ข้างหน้า เพื่อแสดงให้ทราบว่า วิบากเหล่านี้ เป็นผลของมหากุศลที่เป็น อเหตุก คือไม่มีเหตุประกอบ ส่วนผลของอกุศลนั้นเป็น อเหตุก อย่างเดียว เป็นสเหตุกวิบากไม่มี ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องใส่คำว่า อเหตุก ไว้ข้างหน้า เพราะเป็นอเหตุก โดยแน่นอนอยู่แล้ว

อเหตุกิริยาจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นสักแต่ว่ากระทำหน้าที่ของตนเท่านั้น ไม่เป็นบุญ ไม่เป็นบาป และไม่ใช่จิตที่เป็นผลของบุญหรือผลของบาป คือ เป็นจิตที่ไม่ใช่เหตุและไม่ใช่ผล อเหตุกิริยาจิต มี ๓ ดวง คือ

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕ ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน และเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไป รับอารมณ์ทางทวารนั้นๆ เปรียบเหมือนนายทวาร ที่รักษาประตูพระราชวัง ที่คอยเปิดประตู ให้แขกผ่านตามฐานะของบุคคล ไม่ได้ติดตามไปทำหน้าที่อย่างอื่น

๒. มโนทวาราวชชนจิต หมายถึงจิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวารและทำหน้าที่ตัดสินปัญญาอารมณ์ คืออารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ (ไวภูรฐัพพนจิต)

๓. หลีตุปปาทจิต คือจิตที่ทำให้เกิดการยึดของพระอรหันต์ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ จิตดวงนี้เกิดขึ้น เมื่อเวลาที่พระอรหันต์ พิจารณาเห็นกรรมของบุคคล ที่กำลังได้รับความทุกข์ แล้วย้อนกลับมาพิจารณา ตัวท่านเองว่า ท่านได้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงแล้ว จึงทำให้เกิดโสมนัส และเกิดการยึดขึ้น การยึดด้วยอาการเช่นนี้ เกิดได้ด้วย หลีตุปปาทจิต

การหัวเราะและการยิ้มโดยทั่วไป เกิดจากจิตหลายประเภท บุคคลที่ไม่ใช่พระอรหันต์ ย่อมหัวเราะหรือยิ้ม ด้วยโลกมุขจิตที่เป็นโสมนัส หรือมหากุศลจิตที่เป็นโสมนัส พระอรหันต์ท่านไม่มีกิเลสแล้ว จึงไม่มีเหตุที่จะทำให้ท่านหัวเราะ อย่างมากก็เพียงแคื่อยิ้มเท่านั้น ขณะที่พระอรหันต์ยิ้มนั้น ท่านอาจยิ้มด้วย มหากิริยาจิต ที่เป็นโสมนัส หรือ หลีตุปปาทจิต ซึ่งเป็น อเหตุกิริยาจิต ก็ได้

การยิ้มและการหัวเราะ

การยิ้มและการหัวเราะ ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ในลักษณะที่แตกต่างกัน ในคัมภีร์อสังกการ ท่านจำแนกไว้เป็น ๖ อย่าง คือ

๑. สิตะ ยิ้มอยู่บนใบหน้า ไม่เห็นไรฟัน เป็นพระอาการยิ้มแย้มของพระพุทธเจ้า
๒. หลีตะ การยิ้มพอเห็นไรฟัน เป็นการยิ้มของพระอรหันต์ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบันและปุถุชน แต่การยิ้มชนิดนี้ นอกจากพระอรหันต์แล้ว ก็เป็นการยิ้ม ที่ประกอบด้วยเหตุบุญหรือเหตุบาปเสมอ
๓. วิหลีตะ หัวเราะมีเสียงเบาๆ เกิดจากจิตของปุถุชน และพระอริยบุคคล ๓ พวก คือพระโสดาบัน พระสกทาคามีและพระอนาคามี

๔. อติหิตะ การหัวเราะมีเสียงดังมาก ซึ่งมีในปุลชน พระโสตาบัน และพระสกทาคามี

ประโยชน์ในการศึกษาพุทธจิตวิทยา

๑. ทำให้เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ที่ประกอบด้วย กายและจิต
๒. ทำให้ทราบความสำคัญของจิต ที่มีผลต่อชีวิต บุคลิกภาพ อุปนิสัย เป็นต้น
๓. ทำให้เข้าใจ การทำงานของจิต
๔. ทำให้ทราบความแตกต่างของจิตประเภทต่างๆ
๕. ทำให้ทราบวิธีควบคุมดูแลจิต ไม่ให้จมอยู่กับความเศร้าหมองหรือทุกข์เกินควร เป็นธรรมชาติของปุลชนย่อมมีทุกข์ และเศร้าหมองเพราะยังละกิเลสไม่ได้แต่การศึกษาพุทธจิตวิทยาทำให้ทราบวิธีที่จะไม่ให้ความทุกข์ความเศร้าหมองอยู่กับเรานานเกินไป
๖. ทำให้ทราบวิธีที่จะพัฒนาจิตของตนให้มีคุณภาพ มีสติสัมปชัญญะ บริสุทธิ์ชั่วขณะและวิธีทำให้จิตบริสุทธิ์ตลอดไป คือ พระนิพพาน เพราะปุลชนไม่อาจพูดได้ว่าไม่เป็นโรคใจ ทุกคน มีปัญหาสุขภาพใจ เพราะกิเลสครอบงำการศึกษาพุทธจิตวิทยาทำให้ทราบวิธีการแต่ผลของการปฏิบัติต้องขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคล
๗. ทำให้เข้าใจตนเอง และผู้อื่นโดยเฉพาะเรื่องจิต ๖ อันเป็นผลของการสะสมในจิต ทำให้คนต่างกัน ผู้ศึกษาจะเข้าใจความแตกต่างของอวัยวะของมนุษย์ก่อให้เกิดความเมตตา เห็นใจและอภัยผู้อื่นมากขึ้น

สรุปท้ายบท

พุทธจิตวิทยา มาจากคำว่า พุทธ+จิต+วิทยา พุทธ (Buddhist) แปลว่า รู้ รู้ตามหลักแห่งพุทธธรรม ได้แก่ รู้โนแก่นแท้ของพุทธศาสนาคืออริยสัจสี่ ซึ่งเน้นการใช้สติปัญญาในการแก้ทุกข์/ปัญหา ตั้งแต่ขั้นต่ำ กลาง และขั้นสูงสุด

จิต (Consciousness) คือ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์

วิทยา (Logos) หมายถึง วิชาว่าด้วยความรู้หรือการศึกษา

พุทธจิตวิทยา (Buddhist psychology) จึงหมายถึง การศึกษาเรื่องจิตตามแนวทางแห่งผู้รู้ คือรู้ตามหลักพุทธธรรม ได้แก่ ฐานแก่นแท้ของพุทธศาสนาคืออริยสัจสี่ ซึ่งเน้นการใช้สติปัญญาในการ แก่ทุกข์/ปัญหา ตั้งแต่ขั้นต่ำ กลางและขั้นสูงสุด มีนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้หลายท่าน

สรุป พุทธจิตวิทยา (Buddhist psychology) หมายถึง การศึกษาวิเคราะห์จิตที่สัมพันธ์กัน กับทุกข์ (ปัญหา) อันเป็นสภาพที่แท้จริงของชีวิต เข้าใจสาเหตุของทุกข์ (ปัญหา) เข้าใจถึงเป้าหมายที่ แท้จริงของชีวิตคือนิโรธ (ความดับทุกข์ ดับปัญหา) รู้วิธีการปฏิบัติเพื่อเผชิญปัญหา โดยไม่ถูกบีบคั้น จากทุกข์ (ปัญหา) ไม่เกิดความท้อแท้ สิ้นหวัง ให้สู้และเผชิญกับทุกข์ (ปัญหา) อย่างมั่นคงตามหลัก พุทธธรรม

ตารางที่ ๓.๒ ความแตกต่างระหว่างพุทธจิตวิทยา กับจิตวิทยาทั่วไป

จิตวิทยาทั่วไป	พุทธจิตวิทยา
การศึกษาพฤติกรรมที่สามารถสังเกตเห็นได้ ชัดเจนและสังเกตได้โดยทางอ้อม ตลอดจน การศึกษากระบวนการทำงานของจิตเพื่อการ ปรับตัวในสถานการณ์ ต่างๆ แต่ไม่ได้มีเป้าหมาย ให้พ้นทุกข์อย่างถาวร	การศึกษาวเคราะห์จิตที่สัมพันธ์กันกับทุกข์ (ปัญหา) อันเป็นสภาพที่แท้จริงของชีวิต เข้าใจ สาเหตุของทุกข์ (ปัญหา) เข้าใจถึงเป้าหมายที่ แท้จริงของชีวิตคือนิโรธ (ความดับทุกข์ ดับปัญหา) รู้วิธีการปฏิบัติเพื่อเผชิญปัญหา โดยไม่ถูกบีบคั้น จากทุกข์ (ปัญหา) ไม่เกิดความท้อแท้ สิ้นหวัง ให้สู้ และเผชิญกับทุกข์ (ปัญหา) อย่างมั่นคงตามหลัก พุทธธรรม

คำถามท้ายบท

ให้นัก์สิตตอบคำถามดังต่อไปนี้

๑. ให้แสดงความเข้าใจถึง พุทธจิตวิทยา พอสั่งเขป
๒. ให้วิเคราะห์ความแตกต่างของพุทธจิตวิทยากับจิตวิทยาทั่วไป โดยชี้ให้เห็นถึงประเด็นที่ชัดเจน
๓. ให้อธิบายถึง โลกุตตรภูมิ ตามความเข้าใจ
๔. นิสิตมีความเชื่อหรือไม่อย่างไร กับการส่งผลของอกุศลกรรม ทั้ง ๒ ตอน
๕. ให้ชี้ให้เห็นถึงการนำพุทธจิตวิทยาไปใช้ประโยชน์ในกิจกรรมต่างๆ

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- นิลภา สุขเจริญ, “การฝึกงานการปรึกษาเชิง จิตวิทยา ณ กรมการสารวัตรทหารบก (ผลของกลุ่ม พัฒนาค้นและการปรึกษาเชิงจิตวิทยา แนวพุทธที่มีต่อเขาวินิจฉัยของทหารกรมการ สารวัตรทหารบก).” วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการปรึกษา บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๐.
- บวร สุวรรณภา, รายงานการวิจัย เรื่อง สัมมาวิธีของนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏ นครราชสีมา หลังการเข้ากลุ่มการศึกษา เชิงจิตวิทยาแนวพุทธ. นครราชสีมา : มหาวิทยาลัยราชภัฏ นครราชสีมา. ๒๕๕๑.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : มหา จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), จากจิตวิทยาสู่จิตภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ พุทธธรรม. ๒๕๓๙.
- _____. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและ ขยายความ: มัชฌิมธรรมเทศนา/มัชฌิมา ปฏิปทา หรือ กฎ ธรรมชาติและคุณค่า สำหรับชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖.
- พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา. ๒๕๒๙.
- ภาณุวงศ์โส และ มิน ของ ชิน, เกินกว่าพรอยด์จะจินตนาการ, กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย, ๒๕๔๙.
- _____. เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธ บริษัท: ปฏิจสงบบาท หลักปฏิบัติอริยสัจจ์ ที่สมบูรณ์แบบ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา. ๒๕๔๐.
- _____. คู่มือมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา. ๒๕๔๘.
- ฤทธิรงค์ หารุณรินทร์ และสมพร รุ่งเรืองกลกิจ, “การให้การปรึกษารายบุคคลแนวพุทธศาสนา ใน ผู้ป่วยเรื้อรังที่มีภาวะซึมเศร้า.” วารสาร สุขภาพจิตแห่งประเทศไทย ๑๖, ๑: ๑๔ – ๒๓. ๒๕๕๑.

สิทธิ์จิตต์ นิลวงศ์, “รายงานการฝึกงานการ ปรัชญาเชิงจิตวิทยา ณ มหาวิทยาลัยราชภัฏ จันทร
เกษม.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการปรึกษา บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๙.

โสรัช โทธิแก้ว, “การปรึกษาเชิงจิตวิทยาใน แนวพุทธธรรม.” ในเอกสารการสอนการ ปรึกษาเชิง
จิตวิทยาตามหลักพระพุทธ ศาสนา, หน้า ๑ – ๒๕. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๔.

Beitel, Mark., et al. “Reflection by Inner-City Drug Users on a Buddhist- Based
Spirituality Focused Therapy: A Qualitative Study.” American Journal of
Orthopsychiatry 77, 1:1-9. 2007.

De Silva, Padmasiri. An Introduction to Buddhist Psychology. ๔th ed. Basingstoke:
Palgrave Macmillan. Marlatt, Alan G. 2002. “Buddhist Philosophy and the
Treatment of Addictive Behavior.” Cognitive and Behavioral Practice 9: 44-
45. 2005.

Somporn Rungreangkulkij, and Wiwat Wongtakee. “The Psychological Impact of
Buddhist Counseling for the Patients Suffering From Symptoms of
Anxiety.” Archives of Psychiatric Nursing 22, 3:127-134, 2008.

Ushiroyama, Takahisa. “Clinical Efficacy of Psychotherapy Inclusive of Buddhist
Psychology in Female Psychosomatic Medicine.” International Congress
Series 1287 334-339, 2006.

บทที่ ๔

จิตวิทยากับศาสนาและพระพุทธศาสนา

ความเป็นมาของวิชาจิตวิทยาศาสนา

วิชาจิตวิทยาศาสนา เป็นศาสตร์ผสมผสานระหว่างศาสนศึกษากับจิตวิทยา เป็นผลพลอยได้ที่เกิดจากความก้าวหน้าวิทยาการทางสังคมศาสตร์ ตั้งแต่ปลายคริสต์วรรษ ที่ ๑๙ อันเป็นช่วงที่การศึกษาศาสนาด้วยวิธีการทางสังคมวิทยาและจิตวิทยาแผนใหม่ของศาสนศึกษามีความตื่นตัวอย่างแพร่หลาย เช่น ทฤษฎีการกำเนิดศาสนาและศาสนาปฐมบรรพ์ของ Emile Durkheim (๑๘๕๘ – ๑๙๑๗) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส) บทวิเคราะห์ทางศาสนาของ Max Weber (๑๘๖๔ – ๑๙๒๐) บาทหลวงนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาชาวเยอรมัน บทวิเคราะห์กำเนิดของศาสนาโดย Sigmund Freud (๑๘๕๖ – ๑๙๓๙) นักจิตวิทยาต้นตำรับจิตวทยาวิเคราะห์ชาวออสเตรีย การวิเคราะห์จิตสำนึกทางศาสนาของ Carl Gustav Jung (๑๘๗๕ – ๑๙๖๑) และการวิเคราะห์ประสบการณ์ศาสนาแบบต่างๆ ของมนุษย์โดย William James (๑๘๔๒ – ๑๙๑๐) นักจิตวิทยาของสหรัฐอเมริกา

ความก้าวหน้าทางจิตวิทยาและสังคมวิทยา มีส่วนสำคัญยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงแนวโน้มการศึกษาศาสนาไปสู่วิธีการที่เป็นวิทยาศาสตร์ มีการค้นคว้าวิจัย มีกระบวนการศึกษาค้นคว้าที่แจ่มชัดขึ้นและหันต่อวิวัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงทางค่านิยม ศรัทธาศาสนาในสังคม ทำให้การศึกษาศาสนาน่าสนใจยิ่งขึ้น

ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า ศาสนามีอิทธิพลต่อมนุษย์มาก พฤติกรรมทางศาสนาเป็นองค์ประกอบภายในโครงสร้างบุคลิกภาพที่สามารถกำหนดรูปแบบแนวทางการแสดงออกต่างๆ ของมนุษย์ได้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนที่แสดงออกในเรื่องที่เกี่ยวกับความเชื่อถือ ความศรัทธา ค่านิยมต่างๆ อันเป็นวิถีชีวิตที่มนุษย์ยึดถือปฏิบัติอยู่ในสังคม สิ่งเหล่านี้มีบทบาทต่อการแสดงออกที่เป็นปฏิภิกิริยาสนองตอบให้เกิดการสร้างสรรค้อื่นๆ มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม อันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์

การศึกษาทางจิตวิทยาศาสนามีเป้าหมายที่จะศึกษาถึงสถานะต่างๆ ทางศาสนาที่ปรากฏอยู่ในชีวิตจิตใจของมนุษย์ โดยเจาะลึกเข้าไปในโครงสร้างและองค์ประกอบภายในบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของมนุษย์ ได้แก่ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด สติปัญญา จิตสำนึก จิตไร้สำนึก ประสบการณ์ทางศาสนา ตลอดจนถึงลักษณะการแสดงออกเชิงปฏิกิริยาของมนุษย์ที่สนองต่อธรรมชาติต่อสิ่งแวดล้อมรอบด้านรวมทั้งสภาวะชีวิตที่มนุษย์ต้องมีชีวิตเผชิญอยู่เสมอ เช่น การเกิดแก่เจ็บตาย ความไม่แน่นอนของโชคชะตา ซึ่งมักปรากฏออกมาในรูปแบบของความเชื่อทางศาสนาเป็นต้น

คำว่าศาสนา หรือ (Religion) สุชีพ ปุญญาณาภาพ อธิบายความหมาย ไว้ว่า^๑

๑. ศาสนา คือ ที่รวมแห่งความเคารพนับถืออันสูงส่งของมนุษย์
๒. ศาสนา คือ ที่พึ่งทางจิตใจ ซึ่งมนุษย์ส่วนมากยอมเลือกยึดเหนี่ยวตามความพอใจและความเหมาะสมแก่เหตุแวดล้อมของตน
๓. ศาสนา คือ คำสั่งสอน อันว่าด้วยศีลธรรมและอุดมคติสูงสุดในชีวิตของบุคคล รวมทั้งแนวความเชื่อถือและแนวการปฏิบัติต่างๆ กันตามคติของแต่ละศาสนา

แนวคิดและทฤษฎีทางจิตวิทยาศาสนา

แนวความคิดทางจิตวิทยาพัฒนาจากการศึกษาค้นคว้าเรื่องของจิต กับร่างกาย ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ ความเชื่อนี้มีรากฐานมาจากปรัชญาเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์^๒ ในกลุ่มปรัชญาเมธีชาวกรีก เช่น Socrates (๔๖๙ – ๓๙๙ ก่อนคริสตกาล) Plato (๔๒๙ – ๓๔๗ ก่อนคริสตกาล) และ Aristotle (๓๘๔ – ๓๒๒ ก่อนคริสตกาล) ซึ่งพยายามศึกษาหาคำอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติแก่นแท้ภายในชีวิตมนุษย์ที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ ซึ่งในระยะต่อมาได้มีการศึกษาเกี่ยวกับจิตและกายจำแนกได้เป็นกลุ่มใหญ่ๆ ๒ กลุ่ม คือ

^๑ สุชีพ ปุญญาณาภาพ, **ประวัติศาสตร์ศาสนา** (พิมพ์ครั้งที่ ๕). (กรุงเทพมหานคร: บารุงสาส์น, ๒๕๓๒).

หน้า ๙.

^๒ นิลภา สุขเจริญ, “การฝึกงานการปรึกษาเชิง จิตวิทยา ณ กรมการสารวัตรทหารบก (ผลของกลุ่มพัฒนาดนและการปรึกษาเชิงจิตวิทยา แนวพุทธที่มีต่อเขาวนารมณ์ของทหารกรมการสารวัตรทหารบก)” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๐). หน้า ๑๕.

กลุ่มเอกนิยม ได้อธิบายไว้เป็น ๒ แนวคือ

๑) จิตกับกายเป็นรูปลักษณะสองอย่างของสิ่งๆ เดียวกัน ชีวิตของมนุษย์จึงแสดงออกเป็น ๒ แบบ คือ เป็นลักษณะทางจิตใจแบบหนึ่ง และเป็นลักษณะทางร่างกายอีกแบบหนึ่ง ทั้งสองลักษณะนั้นเป็นแก่นแท้ของชีวิตๆ หนึ่งแต่กลุ่มนี้ก็ไม่สามารรถให้ทราบแน่ชัดว่า อะไรคือแก่นแท้ของจิต ผู้นำแนวความคิดนี้คือ Spinoza (๑๖๓๒ – ๑๖๗๗) ปรัชญาเมธี ชาวดัตช์ เชื้อสาย ยิว

๒) กระบวนการทางจิตเป็นกระบวนการเดียวกับกระบวนการทางร่างกาย ผู้นำแนวคิดนี้คือ J.c.Smart ปรัชญาเมธีชาวอเมริกัน และ Herbert Feigl ปรัชญาเมธีชาวเยอรมัน

กลุ่มทวินิยม อธิบายไว้ในแนวกว้างๆ ว่าจิตกับกายเป็นเนื้อแท้ ๒ อย่างแยกต่างหากจากกัน มีแนวความคิดเป็น ๓ แนว คือ

แนวที่ ๑ จิตกับกายเป็น ๒ สิ่ง ที่มีหน้าที่กิจกรรมแตกต่างกันไป แต่ทั้ง ๒ สิ่งนี้ต่างมีอิทธิพลต่อกัน จิตมีอิทธิพลต่อกาย เช่น เมื่อจิตตั้งความคิด หรือเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะมีผลต่อกายมีการปฏิบัติหรือมีกิจกรรมที่สอดคล้องกับความคิดหรือเจตนาภายในจิตใจด้วย ในทำนองกลับกัน สภาพร่างกายก็มีอิทธิพลต่อสภาพทางจิตใจด้วย เช่น เมื่อร่างกายขาดน้ำ จิตใจก็จะเกิดความรู้สึกอยากและกระหายน้ำด้วย จนกว่าทั้งร่างกาย และจิตใจจะได้รับการตอบสนองในสิ่งที่ขาดแคลนในทางที่สอดคล้องกัน จึงจะบรรเทาอาการที่เกิดขึ้นได้ แนวความคิดนี้มีปัญหาหนึ่งที่ต้องตอบไม่ได้คือ บริเวณใดของร่างกายที่เป็นจุดศูนย์กลางประสานงานระหว่างจิตกับร่างกาย ปรัชญาเมธีชาวฝรั่งเศสคนหนึ่ง ชื่อ Rene Descartes (๑๕๙๖ – ๑๖๕๐) ได้ให้ข้อคาดคะเนว่า ศูนย์ประสานงานของจิตกับกายอยู่ที่ต่อมไพเนียล (Pineal gland) บริเวณสมอง แต่ก็ไม่มีข้อพิสูจน์ที่สามารถยืนยันได้แน่นอนมาจนปัจจุบันนี้

แนวที่ ๒ อธิบายไว้ว่า จิตกับกายเป็นสองสิ่งที่แตกต่างกันและไม่มีอิทธิพลต่อกันกิจกรรมของจิตและกายมีลักษณะเป็นเส้นขนานที่ต่างฝ่ายต่างก็ดำเนินงานไปตามหน้าที่ กายไม่มีอิทธิพลต่อจิตและจิตไม่มีอิทธิพลต่อกาย ผู้นำในแนวความคิดนี้คือ Gottfried W.Leibniz (๑๖๔๖ – ๑๗๑๖) ซึ่งอธิบายว่า สิ่งต่างๆ ในโลกนี้ต่างมีสารัตถะเฉพาะตัวเรียกว่า โมนาด จิตและกาย เป็นโมนาดต่างชนิด โมนาดของสิ่งเดียวกันจะดำเนินไปตามวิถีทางเดียวกันไม่ปะปนกัน ดังเช่นที่ความเป็นไปของร่างกายดำเนินไปโดยไม่เกี่ยวข้องกัวกายกับความเป็นไปของจิต

แนวที่ ๓ อธิบายว่า จิตกับกายเป็น ๒ สิ่งที่มีความแตกต่างกันไปแม้ว่าจิตจะไม่มี อิทธิพลต่อกายแต่กายก็มีอิทธิพลต่อจิต กายเปรียบเสมือนตัวคนและจิตเปรียบเสมือนเงา เมื่อตัวคนเคลื่อนไหวเงา

ก็เคลื่อนไหวด้วย สภาพทางจิตจึงเป็นผลพลอยได้จากกระบวนการทางกายภาพ แต่กลุ่มนี้ไม่สามารถอธิบายให้ชัดเจนว่า กระบวนการทางกายภาพมีผลให้เกิดกระบวนการทางจิตอย่างไร ผู้ให้แนวคิดนี้ คือ ปรินซ์ฮามอีและนักชีววิทยาชาวอังกฤษ ชื่อ Huxley (๑๘๒๕ - ๑๘๙๕) แนวความคิดนี้สอดคล้องกับความเชื่อของนักชีววิทยาในสมัยนั้นว่า เมื่อหน่วยเล็กๆ ของสิ่งมีชีวิตรวมตัวเป็นโครงสร้างซับซ้อนมาก ถึงขีดหนึ่งก็จะมีสิ่งใหม่และกระบวนการใหม่เกิดขึ้น เช่นระบบประสาทที่สลับซับซ้อนทำให้เกิดจิตขึ้น

นักจิตวิทยาที่พยายามหันมาศึกษาวิเคราะห์ศาสนาในระยะต่อมา คือ การอธิบายศาสนาแบบจิตวิเคราะห์ ซึ่งเป็นการศึกษาปรากฏการณ์ศาสนาในปัจจุบันบุคคล อันเชื่อว่าศาสนาเป็นผลของการแสดงออกของปัจจัยทางจิตวิทยาและชีววิทยา ซึ่งอยู่นอกเหนือกลไกการควบคุมของระบบแห่งเหตุผลของมนุษย์ซึ่งเป็นแนวการวิเคราะห์ศาสนาของ Sigmund Freud และ Carl G. Jung

ฟรอยด์ ได้พยายามศึกษารากฐานศาสนาในมนุษย์โดยการวิเคราะห์เข้าไปใน “จิตไร้สำนึก” และอธิบายว่า การที่มนุษย์เรามีศาสนานั้นอาจเกิดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ที่จะตอบสนองความปรารถนาหรือความต้องการในส่วนลึกของจิตไร้สำนึกที่ถูกเก็บกดหรือจำกัดไว้จึงเกิดการแสดงออกในรูปของอาการทางจิตใจ ศาสนายังเป็นผลที่เกิดขึ้นจากความต้องการระดับดั้งเดิมและปมชีวิตด้วย เช่น ปมเกี่ยวกับบิดา (Oedipus complex) ฟรอยด์เห็นว่ารากฐานของทุกศาสนาเกิดมาจากปมเกี่ยวกับบิดา จะเห็นได้จากความเชื่อเรื่องพระเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุดที่มีลักษณะจินตนาการเป็นภาพพจน์ของพ่อ

ทฤษฎีทางศาสนาว่าด้วยความขัดแย้งภายในจิต

อธิบายโดย Flugel (๑๙๔๕) นักจิตวิทยาศาสนาชาวอังกฤษ เป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลโดยตรงจากฟรอยด์ และจิตวิเคราะห์ โดยอธิบายว่า ความขัดแย้งภายในระหว่างซูเปอร์อีโก้ (Super-ego) ซึ่งเป็นจิตสำนึกทางโมธรรมกับอิด (id) ซึ่งเป็นความต้องการระดับดั้งเดิมที่เกิดขึ้นภายในบุคคล ทำให้บุคคลต้องหากกระบวนการลดความขัดแย้งในรูปแบบทางศาสนา ด้วยเหตุนี้เองทำให้เกิดความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าแห่งความดี อสูรแห่งความชั่วร้าย พระเจ้า (God) เป็นผลผลิตของซูเปอร์อีโก้และอสูรหรือซาตาน (The Devil) เป็นผลผลิตจากความรู้สึภายในอิด ความเชื่อทางศาสนาเป็นสิ่งที่ช่วยลดหรือบรรเทาความผิดบาป พิธีกรรมทางศาสนาเช่น พิธีสารภาพบาป การล้างบาป การบูชาอัย และพิธีปฏิบัติเพื่อทำให้เกิดความบริสุทธิ์ของชีวิตภายใน เป็นการชำระล้างความขัดแย้งภายในจิตใจอย่างสิ้นเชิง

การอธิบายศาสนาเชิงจิตวิทยาอีกแนวหนึ่งที่น่าสนใจ คือการศึกษาวิเคราะห์ประสบการณ์ทางศาสนาของ วิลเลียม เจมส์ ซึ่งให้คำอธิบายไว้ว่า ศาสนา หมายถึงความรู้สึก (Feelings) การกระทำ (acts) และประสบการณ์ (Experiences) ของแต่ละบุคคลที่เกิดขึ้นได้เมื่อมีความวิเวก และเกิดความรู้แจ้งหรือเข้าถึงภาวะพิเศษหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (The divine) ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับนั้นหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นอาจจะปรากฏให้เห็นทางศีลธรรม ทางสรีรวิสัยและทางพิธีกรรม แนวทางนี้มีส่วนช่วยสนับสนุนให้เกิดการวิจัยศาสนา โดยนำกระบวนการวิจัยทางจิตวิทยามาใช้เป็นเครื่องมือศึกษาวิเคราะห์ศาสนาในระยะต่อมา

ปัจจัยทางจิตวิทยาที่อยู่เบื้องหลังทัศนคติ ความศรัทธา เชื่อถือทางศาสนา นอกเหนือจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น ครอบครัว มิตรสหาย สื่อสารมวลชนต่างๆ ได้แก่ พื้นฐานทางจิตใจของบุคคล เช่นการลดความวิตกกังวลภายในจิตใจ ความรู้สึกหวาดหวั่น ในทางจิตวิทยาเห็นว่าความวิตกกังวลคือแหล่งรวมของความเป็คั่นในชีวิต ความวิตกกังวลในภาวะที่ไม่แน่นอนของชีวิตยังผลให้มนุษย์หาทางรอดจากความกดดันด้วยการเข้าหาแนวปฏิบัติทางศาสนา มารับความเชื่อถือศรัทธาทางศาสนา เป็นคำตอบและทางแก้ไขปัญหา การที่มนุษย์มีความวิตกกังวลในความไม่แน่นอนในชีวิตและมีความกลัวตาย ภาวะการสูญเสียสิ่งหรือบุคคลอันเป็นที่รัก ความเสี่ยงเหล่านี้มีอัตราสูงทุกขณะลมหายใจ ยิ่งบุคคลกลัวสิ่งเหล่านี้มากจิตใจเขาก็จะมีแนวโน้มสูงที่จะศรัทธาและยอมรับความเชื่อในเรื่องชีวิตหลังความตาย หรือความเชื่อเรื่องเวียนว่ายตายเกิด ชาตินี้ชาติหน้า เป็นการชดเชยให้กับความวิตกกังวล เป็นการปรับตัวทางผ่อนคลายเป็นและหาสิ่งชดเชยให้กับชีวิต

ความขัดแย้งภายในจิตใจ (Internal conflict) เป็นภาวะที่ทำให้มนุษย์เกิดความคับข้องใจ ไม่มีความสุข แต่เนื่องจากชีวิตของบุคคลแวดล้อมอยู่ด้วยสังคม กฎเกณฑ์ค่านิยมจึงมีทั้งส่วนที่เราสามารถกระทำไปตามความพอใจของตนเองในขอบเขตของข้อกำหนดทางสังคมด้วยเหตุนี้บางครั้ง ความรู้สึกความต้องการที่จะกระทำเกิดไปขัดแย้งภายในจิตใจได้ คือ

๑. ความรู้สึกสำนึกผิดหรือบาป ที่ตนก่อขึ้นทางกาย วาจา ใจ ความรู้สึกประเภทนี้เกิดขึ้นและหายไปด้วยอาศัยความเชื่อทางศาสนา หรือพิธีกรรมทางศาสนา เป็นการช่วยเปลี่ยนแปลงจากบาปเป็นบุญ ทุกข์เป็นสุข ความรู้สึกและความต้องการศาสนาในแง่นี้พบในผู้ทรงภูมิมากกว่าผู้ชาย

๒. ความขัดแย้งระหว่าง “อัตตา” กับ “สำนึกทางมโนธรรม” เป็นผลที่เกิดขึ้นจากความต้องการของตนเอง ขัดแย้งกับความต้องการตามมติของสังคม ทำให้เกิดความสำนึกในอัตตา (Ego) เกิดความขัดแย้งกับสำนึกทางคุณธรรม (Super ego) ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้มักเกิดขึ้นในกลุ่มของผู้ที่ได้รับการ

อบรมเลี้ยงดูภายใต้ความเคร่งครัดทางศาสนาว่าเป็นข้อกำหนดที่ตายตัว แต่เมื่อใช้ข้อกำหนดของศาสนาเป็นเครื่องตัดสิน หรือตอบปัญหาที่เกิดขึ้น ผลที่ได้รับ คือความสบายใจ ความผ่อนคลายทางใจว่าตนไม่ได้ก่อบาป รู้สึกได้รับการยกย่องในใจว่าตนเป็นคนดี มีศีลธรรม เป็นสัตบุรุษ ยังผลให้บุคคลนั้นมีปฏิกิริยาตอบสนองในทางบวก จะทำให้สามารถดำรงชีวิตต่อไปได้อย่างมีความสุขในสังคม

๓. พระเจ้า คือ การสร้างมโนภาพของผู้คุ้มครองป้องกันดุจดามารดา ทฤษฎีนี้เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างความนึกคิดเกี่ยวกับพระเจ้ายกกับความสำนึกเกี่ยวกับบิดามารดา จิตวิทยาศาสนาแนวนี้อธิบายว่า จินตภาพเกี่ยวกับพระเจ้าเป็นผลผลิตมาจากความคิดรวบยอดเกี่ยวกับบิดามารดา เป็นซูเปอร์อีโก้ ที่แอบแฝงอยู่ในจิตใจของมนุษย์ ในเรื่องนี้ ฟรอยด์ อธิบายว่า มนุษย์สร้างภาพลักษณ์ (Image) พระเจ้าตามแบบฉบับภาพลักษณ์ของบิดามารดาเพื่อชดเชยความรู้สึกขาดความอบอุ่น และความรู้สึกต้องการผู้ปกป้องคุ้มภัยที่มีอำนาจเหนือโลกวิสัย ดังที่ปรากฏความเชื่อเกี่ยวกับพ่อชื่อ-แม่ชื่อ หรือเทพบิดร เทพมารดร ประจำตัวของเด็กแรกเกิด

เปรียบเทียบกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา

ในทางพระพุทธศาสนา อารมณ์ คือ ผลต่อเนื่องของเวทนา คือ ความรู้สึก รู้ทุกข์ หรือเฉยๆ หลังจากเกิดการกระทบของอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน คือ ผัสสะ เกิดขึ้นนั่นเอง^๓

อายตนะภายนอก ได้แก่ สิ่งที่ถูกรับรู้ได้ เช่น รูป รส กลิ่น เสียง กายสัมผัสมโนภาพหรืออารมณ์ อายตนะภายใน ก็คือ เครื่องมือในการรับรู้ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ลำพังแล้วการกระทบกันของอายตนะภายนอก กับอายตนะภายใน ที่ทำให้เกิด ผัสสะ (Contact) ตามปกติธรรมดาของการกระทบกันระหว่างของสองสิ่งเท่านั้น แต่การที่อายตนะภายนอกและอายตนะใน กระทบกันแล้วทำให้เกิดการรับรู้ขึ้น เป็นเพราะมี วิญญาณ (Consciousness) เกิดขึ้นพร้อมผัสสะแต่ละอย่าง แต่ละครั้งนั้น

วิญญาณ หรือความรู้สึกนั้นแยกออกได้เป็นคู่ เรียกว่านามกับรูป หรือ นามธรรม กับรูปธรรมที่รู้สึกว่าเป็น “ตัวเรา” คือนามกับรูปผสมประกอบเข้าด้วยกัน ตรงกับภาษาอังกฤษว่า (Subject and

^๓ พุทธศาสนิกฯ, **วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา**. (กรุงเทพมหานคร: อรุณวิทยา, ม.ป.ป.) หน้า ๑๖๐.

Object) นามรูปนี้เกิดได้ถึง ๖ ทาง คือ ทางประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกายและทางมนิ จำแนกออกไปได้ดังนี้

๑. ทางประสาทตา ประสาทตากับสี (คือ ภาพที่เห็น) เป็นรูปธรรม ความรู้สึกที่ได้เป็นเป็นนามธรรม
๒. ทางประสาทหู ประสาทหูกับเสียง (ที่ได้ยิน) เป็นรูปธรรม ความรู้สึกได้ยินเป็นนามธรรม
๓. ทางประสาทจมูก ประสาทจมูกกับกลิ่นที่ได้กลิ่นเป็นรูปธรรม ความรู้สึกได้กลิ่นเป็นนามธรรม
๔. ทางประสาทลิ้น ประสาทลิ้นกับรสที่ลิ้มเป็นรูปธรรม ความรู้สึกได้รสเป็นนามธรรม
๕. ทางประสาทกาย ประสาทกายกับเย็นร้อนอ่อนแข็ง เป็นรูปธรรม ความรู้สึกได้สัมผัสเป็นนามธรรม
๖. ทางใจ กิริยาเคลื่อนไหวกาย เป็นรูปธรรม ความรู้สึกได้เคลื่อนไหว หรือนึกให้เคลื่อนไหวเป็นนามธรรม

สรุป ที่เห็นว่าเป็น “ตัวเรา” ก็คือผลรวมของกลุ่มก้อนใหญ่ความรู้สึก คือ เป็นที่ประชุมความรู้สึกทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม นามในที่นี้หมายถึงเอา จิต คือธรรมชาติผู้รับรู้อารมณ์ทางทวารทั้งหก ซึ่งก็คือวิญญาณนั่นเอง ถ้าเป็นทางตา เรียก จักขุวิญญาณ ทางหู เรียก โสทวิญญาน ทางจมูก เรียก ฆานวิญญาน ทางลิ้น เรียก ชิวหาวิญญาน ทางกาย เรียก กายวิญญาน ทางใจเรียก มโนวิญญาน

รูปธรรมกับนามธรรมนี้แยกตามนัยพระสูตรได้เป็นห้า^๔ เรียกว่า ชันธ หรือ เบญจชันธ คือ รูป ชันธ เวทนา ชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ วิญญาณชันธ หรือเรียกง่าย ๆ ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปเป็นธรรมชาติอันหนึ่งด้วยวัตถุที่มาปรากฏให้จิตรู้ วิญญาณ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เวทนาเป็นธรรมชาติที่ลิ้มอารมณ์ สัญญาคือความสำคัญหมายในอารมณ์ สังขาร คือ สภาพปรุงแต่งจิต

เมื่อผัสสะผ่านเข้ามาในสมองแล้ว เรามิได้รับรู้เฉยๆ เท่านั้น หากเกิดความรู้สึกยินดียินร้ายต่อความสำนึกนั้นด้วย ความรู้สึกยินดียินร้ายนี้ปรากฏเป็นความชอบ ความชัง หรือความเฉยต่อผัสสะนั้นๆ ความยินดียินร้ายนี้เองพุทธจิตวิทยาเรียกว่าเวทนา ซึ่งเกิดทีหลังวิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนาเป็นเรื่องใหญ่ในชีวิตของเรา เพราะมันเป็นเหตุแห่งความทุกข์และความสุข หรือความรู้สึกเฉยๆ ซึ่งความสัมพันธ์กันโดยเหตุที่มนุษย์เกิดมาพร้อมกับความอยากที่ทางจิตวิทยาเรียกว่า สัญชาติ

^๔ เทวินทร์ เทวินโท, พระพุทธจริยศาสตร์. (นนทบุรี: สหมิตรพรินติ้ง, ๒๕๔๔). หน้า ๘๓.

เวด คือ กิเลส ๓ อย่างนี้เองที่เป็นมูลเหตุให้เกิดทุกข์ นั้นคือ โลก โภจร หลงและเมื่อเสวยอารมณ์ที่มา จากกิเลสทั้ง ๓ นั้น ก็ย่อมจะเกิดทุกข์บ้างสุขบ้าง อันเป็นเหตุให้เกิดการยึดมั่นถือมั่นในตัวตนและทำให้ หลงโลก และเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏเช่นนี้เรื่อยไป พระพุทธศาสนาจึงสอนให้คนรู้เท่าทันใจซึ่งมักจะ โลดแล่นไปไกลก่อนเสมอ ดังที่ในธรรมบทกล่าวไว้ว่า “มโนปุพพคมมา ธมมา..” การที่จะควบคุมอารมณ์ ให้เป็นไปอย่างพอเหมาะพอดี ก็ต้องขึ้นอยู่กับ การควบคุมจิตใจเป็นเรื่องใหญ่ เพราะเมื่อเกิดอารมณ์ แล้วใจก็ปรุงแต่งมโนภาพต่างๆ ขึ้นเพื่อเสวยอารมณ์เกิดเป็นจินตนาการซึ่งจัดเป็น มโนกรรม วชิกรรม กายกรรม ต่อไปได้

ในการที่จะฝึกควบคุมอารมณ์ตามหลักของพระพุทธศาสนา ก็คือต้องเรียนรู้ที่จะฝึกจิตใจเพื่อ ควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออก ให้เหมาะสมกับ กาลเทศะ ในคาถาธรรมบทได้กล่าวถึงหมวดจิตไว้หลาย บทซึ่งแสดงให้เห็นว่าจิตใจเป็นสิ่งที่ควบคุมได้ยากแต่ถ้าฝึกได้แล้วก็จะนำแต่ความสุขมาให้ หลักในการ ฝึกจิตใจคือ ฝึกเรียนรู้ที่จะควบคุมใจไม่ให้ตกอยู่ในอำนาจแห่งโลภะ โทสะ โมหะ มีสติและรู้เท่าทันอยู่ เสมอ

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ของคนเรามีมากมายพอสรุปได้ ๒ ประการคือ

๑. บทบาททลภายใน อันได้แก่คุณสมบัติภายในของผู้รับรู้ เช่น ความต้องการหรือแรงขับ (Need or Drive) คุณค่า ความสนใจ และประสบการณ์เดิม

๒. บทบาททลภายนอก ซึ่งได้แก่ความยึดมั่นความเชื่อ คำบอกเล่า คำแนะนำ และคำสอนที่ ได้รับสืบๆ มาเป็นต้น

ทั้งหมดนี้เป็นอิทธิพลที่ทำให้การรับรู้ที่บุคคลมีต่อเรื่องราว เหตุการณ์ ภาวะแวดล้อมต่างๆ มีความแตกต่างกัน

การรับรู้ญาณสัมพัทธ์พิเศษ

ในปี ค.ศ. ๑๘๘๐ จึงได้มีนักปรัชญา นักวิทยาศาสตร์ และนักจิตวิทยาจากประเทศต่างๆ รวมตัวกันเป็นชมรม และสมาคมต่างๆ เพื่อส่งเสริมการศึกษาปรากฏการณ์ อภิธรรมชาติ ที่สำคัญคือ สมาคมเพื่อการวิจัยเรื่องจิตวิญญาณ (Society for Psychical research) ในประเทศอังกฤษ ซึ่งได้ ดำเนินกิจการอย่างเป็นทางการเป็นลำเป็นสันตลอดระยะเวลาหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา ต่อมาก็มีการตั้งภาควิชาขึ้น

ในมหาวิทยาลัยบางแห่งในประเทศสหรัฐอเมริกาเพื่อศึกษาเรื่องเหล่านี้ด้วยวิธีวิทยาศาสตร์และเรียก
แขนงวิชานี้ว่า อภิจิตวิทยา (Parapsychology)

ปรากฏการณ์อภิศรรมาที่อภิจิตวิทยาศึกษาพอจะแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ๆ ๓ ประเภท
คือ การรับรู้นอกประสาทสัมผัส พลังจิตและการรับรู้เหตุการณ์ก่อนเกิดและหลังตาย

๑. การรับรู้นอกประสาทสัมผัส (Extra-sensory perception ย่อว่า esp) เป็นการรับรู้โดย
ไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัส เช่น เห็นโดยไม่ต้องใช้ตา ได้ยินโดยไม่ต้องใช้หู พอจะแบ่งออกเป็น
ประเภทย่อยๆ ได้อีก ๓ ประเภท คือ

๑.๑. โทรจิต (Telepathy) ได้แก่การล่วงรู้ความในใจของอีกคนหนึ่ง โดยไม่ต้องอาศัย
ประสาทสัมผัส ไม่ต้องสังเกตพฤติกรรม ไม่ต้องพูดคุยโต้ถาม เพียงแต่นั่งหลับตา ก็ล่วงรู้ได้

๑.๒. ประสาททิพย์ (Clairvoyance) ได้แก่การรับรู้วัตถุ และปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น
ในโลกภายนอก โดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัส เช่นนั่งหลับตาก็รู้ว่าแหวนเพชรที่ถูกขโมยไปนั้น
ขณะนี้อยู่ที่ใคร ปิดตาก็ยังอ่านหนังสือหรือขับรถได้ ฯลฯ

๑.๓. การรู้ล่วงหน้า (Precognition) ได้แก่การล่วงรู้เหตุการณ์ที่ยังไม่เกิด เป็นการ
พยากรณ์โดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสหรือข้อมูลเพียงแต่หลับตาก็รู้ว่าจะเกิดเหตุการณ์อะไรกับ
บุคคลใดบุคคลหนึ่งใน ๑ เดือนข้างหน้า จะเกิดเหตุการณ์อะไรในกรุงเทพฯ ใน ๖ เดือนข้างหน้า ฯลฯ

๒. พลังจิต (Psychokinesis ย่อว่า pk) คือการใช้พลังอำนาจของจิตบังคับให้วัตถุมีความ
เป็นไปตามที่จิตประสงค์ เช่นใช้สายตาเพ่งมองให้โลหะงอ ร่ายเวทมนต์คาถาเพื่อให้หนังสือเหวี่ยง
น้ำทะเลจืด ตลอดจนการแทงลื่นลู่ไฟ ฯลฯ

๓. การรับรู้เหตุการณ์ก่อนเกิดและหลังตาย การรับรู้เหตุการณ์ก่อนเกิดหมายถึง การระลึก
เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับตนเอง ก่อนที่จะเกิดเป็นตนเองในชาตินี้ เรียกกันทั่วไปว่าการระลึกชาติ
เช่นระลึกได้ว่าเมื่อชาติก่อนตนเกิดในตระกูลใด ตนเองและญาติพี่น้องชื่ออะไร อยู่ที่ไหน ตายอย่างไร
ก่อนที่จะมาเกิดอีกครั้งหนึ่งในชาตินี้

ปรากฏการณ์ระลึกชาติมักจะพบในเด็กที่มีอายุระหว่าง ๒-๖ ขวบ ซึ่งเป็นระยะที่เด็กเริ่มพูดได้
คล่องแคล่วและเป็นระยะที่เด็กชอบเล่นบทบาทสมมติต่างๆ เด็กจะบอกกับพ่อแม่ว่า เมื่อชาติก่อนตน
เป็นใคร ชื่ออะไร อยู่ที่ไหน เมื่อพ่อแม่ไม่ตรวจสอบดูก็พบสิ่งที่ตรงกับคำบอกของเด็ก กรณีเด็กระลึก

ชาติได้พบอยู่เนืองๆ ในประเทศไทย นอกจากนี้ก็พบในประเทศอินเดียตอนเหนือ ศรีลังกา พม่า เวียดนาม และประเทศอื่นๆ ในเอเชียตะวันตก เช่น ตุรกี เลบานอนและซีเรีย รวมทั้งในชนเผ่าเอสกิโม (Stevenson, ๑๙๗๗)

การรับรู้เหตุการณ์หลังตายหมายถึงการติดต่อกับผู้ที่ได้ล่วงลับไปแล้ว เพื่อไต่ถามสภาพความเป็นอยู่ในอีกโลกหนึ่งว่าเป็นอย่างไร การรับรู้เหตุการณ์หลังตาย อาจเกิดจากประสบการณ์ตรงของผู้รับรู้ โดยที่ “วิญญาณ” ของผู้ตายไปแล้วมาปรากฏให้เห็นและบอกเล่าเหตุการณ์บางอย่างให้ฟัง “วิญญาณ” ของผู้ตายอาจปรากฏในความฝันของผู้รับรู้หรืออาจปรากฏในขณะที่ผู้รับรู้อยู่คนเดียวได้

ผลของการเรียนรู้ นักจิตวิทยา เชื่อว่า การเรียนรู้ของคนเรานั้นจะแยกออกเป็นส่วนใหญ่ไม่ได้ เวลาคนรับรู้สิ่งต่าง นั้น คนเราย่อมรับรู้เป็นส่วนรวมเสียก่อน จึงคอยมองเห็นภาพที่ชัดเจนในภายหลัง ดังนั้นการเรียนรู้ก็คือการเปลี่ยนแปลงแบบแผนของการรู้จัก (Cognitive structure) ของผู้เรียนให้ละเอียด และชัดเจนขึ้น เช่นเด็กเห็นสุนัขตัวโตๆ จะเห็นไม่แตกต่างกับลูกวัวตัวเล็กๆ อยู่ระยะหนึ่ง ต่อเมื่อแบบแผนของการรับรู้ของเด็กที่มีต่อสุนัขและลูกวัวชัดเจนแล้วเด็กก็จะรู้ว่า ลูกวัวกับสุนัข แตกต่างกัน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การเรียนรู้ย่อมเกิดจากประสบการณ์ ยิ่งเมื่อผู้เรียนรู้อะไร เรียนรู้ในเรื่องที่ซับซ้อนแล้ว ก็จะต้องรับรู้และพิจารณารายละเอียดปลีกย่อยอีกมาก กล่าวได้ว่าการเรียนรู้ที่ซับซ้อนเช่นนี้ย่อมเกี่ยวพันกับกระบวนการทางจิตใจที่เกี่ยวข้องกับการจัดระเบียบของความคิด ความจำ การสังเกตความคิดรวบยอดทัศนคติ ความเข้าใจและการแก้ปัญหาอย่างใกล้ชิด

การเรียนรู้และการรับรู้จะต้องเกี่ยวเนื่องควบคู่กันไป มีการรับรู้ก่อนแล้วจึงเกิดการเรียนรู้ หรือเพราะมีการเรียนรู้แล้วจึงทำให้การรับรู้ง่ายและเร็วขึ้น

การเรียนรู้ หมายถึงการที่เราได้ทราบลักษณะสิ่งต่างๆ ที่ล้อมรอบตัวเราจากอวัยวะสัมผัสของเราว่าอะไรมีความหมายอย่างไร กล่าวคือ การรู้นั้นเป็นผลของการเรียนรู้บวกกับความรู้สึกรู้จักจากการสัมผัส การรู้จักสิ่งต่างๆ โดยผ่านทางอวัยวะสัมผัสที่กล่าวมาแล้วข้างต้นจัดเป็นการเรียนรู้อย่างหนึ่ง

จิตวิทยาตะวันตกให้ความสำคัญการเรียนรู้ในด้านร่างกายโดยเฉพาะ ส่วนสำคัญในการเรียนรู้คือ อวัยวะรับสัมผัส (Receptor) อันได้แก่ ตา หู จมูก เป็นต้น เมื่อมีสิ่งเร้ามากระทบอวัยวะรับสัมผัส ประสาทก็จะรายงานไปยังสมองและเกิดแปลความหมายที่สมองนั่นเอง และสมองก็สั่งการมายังประสาทกล้ามเนื้อ (Motor nerve) ทำให้เกิด “ปฏิกิริยา” ตอบสนองต่อสิ่งเร้า นั้น เกิดเป็นพฤติกรรมขึ้น อย่างนี้เชื่อว่าเป็นการเรียนรู้แล้ว

อารมณ์ที่ประกอบเป็น จิตในทางพุทธศาสนา

กล่าวว่าคนประกอบด้วยส่วนสำคัญสองส่วน คือ ส่วนร่างกายและจิตใจ ร่างกายไม่มีความสามารถรับรู้อะไรได้เลย เพราะถือว่ากายเป็นวัตถุธาตุ (แม้สมองก็เป็นวัตถุอะไรไม่ได้) ตัวรู้คือ จิต คำว่าจิต วิเคราะห์ตามหลักอภิธรรมว่า จินตตติ จิตต์ อารมณ์ วิชาณาตติ อตโธ (ธรรมชาติใด ย่อมคิด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต อธิบายว่า ธรรมที่รู้แจ้งซึ่งอารมณ์) แล้วอธิบายว่า จิตประกอบด้วยอารมณ์ ๔ ประการ^๕ คือ

๑. อติตกรรม หรือประสบการณ์เก่า
๒. อารมณ์ หรือสิ่งเร้ามากระทบอวัยวะ
๓. เจตสิก หรือความรู้สึกนึกคิดของจิต
๔. วัตถุรูป คืออวัยวะรับสิ่งเร้าเช่น ตา หู ฯลฯ

การเรียนรู้จะเกิดได้นั้น ปัจจัยทั้ง ๔ อย่างต้องทำงานประสานกัน คือ เมื่อสิ่งเร้า (อารมณ์) มากระทบกับอวัยวะรับสิ่งเร้า (วัตถุรูป) เราจะไม่เห็น (ไม่รู้) ถ้าไม่มีความตั้งใจจะดู (ฟัง ตมกลืน ฯลฯ) คือ ไม่มีเจตสิก หรือเมื่อสิ่งเร้ากระทบวัตถุรูป แม้ตั้งใจดู (มีเจตสิก) ก็ตาม แต่ถ้าหากไม่มีประสบการณ์เดิม (อติตกรรม) เราก็จะไม่รู้จักสิ่งนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้การเรียนรู้จะเกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้นการเรียนรู้จึงต้องประกอบด้วยอติตกรรมมากๆ คือ มีประสบการณ์มากๆ มีสิ่งเร้าดีๆ มีความตั้งใจจริง และมีอวัยวะรับรู้ที่สมบูรณ์

วิธีการเรียนรู้แบบพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีการเรียนรู้ว่า มงคลประกอบ ๕ ประการ^๖ คือ

๑. การฟัง เป็นวิธีการเรียนรู้ที่สำคัญอย่างปฏิเสธไม่ได้ หมายถึงการฟังด้วยความตั้งใจ ความสนใจ ฟังพร้อมด้วยกำหนดข้อที่ควรกำหนด การฟังอย่างนี้เรียกว่าฟังโดยเคารพ การฟังย่อมมี

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๓๙). หน้า ๓๗-๓๘

^๖ วิชาการ, กรม, การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา. (กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ, ๒๕๔๕). หน้า ๒๒๐-๒๒๑.

ความสำคัญในการศึกษาอยู่เสมอ เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ตนได้ประสบการณ์ เปรียบเหมือนการเปิดฝาภาชนะรับน้ำยามฝนตก (สุตมยปัญญา)

๒. การจำได้ หมายถึง การฟังแล้วจำได้ การอ่านแล้วจำได้ หรือการเขียนแล้วจำได้ การทำเครื่องหมายต่างๆ เพื่อช่วยความจำก็อยู่ในข้อนี้การจำได้ (สัญญา) หมายถึง ความสามารถในการรับเรื่องต่างๆ ที่ผ่านมาทางประสบการณ์ไว้ได้ เหมือนภาชนะที่เปิดฝารับน้ำไว้แล้ว มีความสามารถที่จะอุ้มที่จะรับน้ำนั้นไว้ได้ เพราะไม่ทะลอะไม่รั่วไม่มีรอยร้าว น้ำจึงอยู่ได้

๓. การสาธยาย หมายถึง การอ่านทบทวนบ่อยๆ การพูดถึงเนื้อหาวิชานั้นบ่อยๆ การบรรยายเรื่องนั้นบ่อยๆ หรือการตั้งปัญหาและทำการตอบปัญหานั้นด้วยตนเองโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หมายถึง การท่องโดยตรง เหล่านี้ยังนับว่าเป็นวิธีการศึกษาที่มีความสำคัญอยู่เสมอแม้ในปัจจุบันในวงการศึกษาย่อมปฏิเสธไม่ได้ว่าการท่องจำนั้นเป็นเรื่องที่ไม่จำเป็น ผู้ที่ประสบความสำเร็จในการศึกษาเป็นอย่างดีมักปรากฏว่าเป็นผู้ฉลาดในวิธีการท่องจำ หรือฉลาดในการคิดหาวิธีจำ

๔. การเพ่งพินิจด้วยใจ หมายถึง การเอาใจติดตามพินิจดู จนความรู้ปรากฏที่ใจ หรือเป็นความรู้ด้วยใจ เกิดความสามารถในการกลับตาเป็นเนื้อหาวิชาเป็นข้อเป็นตอนผู้ศึกษาสามารถฝึกใช้วิธีการข้อนี้ด้วยตนเอง เช่นเริ่มต้นด้วยการอ่านเนื้อหาวิชาให้เป็นทีเข้าใจชัดเจน แล้วฝึกกลับตาเห็นเป็นขั้นเป็นตอนไป เมื่อเกิดความชำนาญแล้วก็สามารถดูแต่หัวข้อทบทวนความรู้ได้ ข้อนี้ต้องอาศัยวิธีการทางสมาธิเข้าช่วย ให้อยู่ด้วยความรู้สึกปลอดโปร่งปราศจากอารมณ์รบกวน ปราศจากอารมณ์กังวลใจ (ภาวนามยปัญญา)

๕. ทักษะ หมายถึง ความเข้าใจชัดเจนอย่างถูกต้อง ภายใต้แสงสว่างแห่งทักษะที่ถูกต้องเข้าถึงความรู้ด้วยเหตุผลที่ถูกต้อง เป็นการแน่วแน่ในตนเองว่าอะไรผิดอะไรถูกใครๆ จะชักนำไปเข้าใจผิดไปทางอื่นไม่ได้ ข้อนี้จึงหมายถึงการเข้าถึงความรู้อย่างแท้จริงความรู้เพียงแต่จำได้หรือความรู้ชนิดที่กลับตาเห็นได้ก็ยังไม่แน่นอน เพราะมีการลืม และการเลื่อนกลางเกิดขึ้นได้ ส่วนความรู้ที่ได้ด้วยวิธีการประการสุดท้ายนี้เป็นตัวความรู้ที่แท้จริงปรากฏใสสะอาดชัดเจน (วิปัสสนาปัญญา) วิธีการศึกษาข้อนี้ทำให้ผู้ศึกษาเข้าถึงเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง

พระพุทธศาสนากับสุขภาพจิต

สุขภาพทางจิตที่สมบูรณ์เท่าที่พอจะรวบรวมได้จากพุทธธรรม มีเกณฑ์วัดได้ดังนี้

๑. เป็นจิตที่มีความสามารถในการควบคุมตนเองโดยเฉพาะอย่างยิ่งมีสติสัมปชัญญะและความรู้เท่าทันในอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก กายและใจและรู้จักมีความพอเหมาะในการตอบสนองความต้องการของอินทรีย์เหล่านั้นไม่ให้เกิดโทษและความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น

๒. เป็นจิตที่มีความนึกคิดเกี่ยวกับตนเอง ละรู้จักตนเองอยู่เสมอ ไม่สำคัญตนผิดไปจากความเป็นจริง เป็นผู้พร้อมที่จะพัฒนาตนเองหรือปรับปรุงตนเองให้ดียิ่งขึ้น

๓. เป็นจิตที่มีความยินดีที่ประกอบด้วยปัญญาที่เรียกว่า มหากุศลจิต คือ จิตที่เอื้อเพื่อแผ่กุศลจิตไปสู่ผู้อื่นอย่างไพศาล มีความเข้าใจในผู้อื่นและตระหนักถึงความดีที่ควรกระทำมีส่วนร่วม เช่น การเสียสละให้ทานแก่ผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือ การไม่ยินดีหลงพอใจที่จะไปเบียดเบียนผู้อื่น สงเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่นเมื่อกระทำได้ และมีจิตอนุโมทนาอิมใจในคุณความดีของผู้อื่น

๔. เป็นจิตที่มีความเข้าใจในความเป็นไปของโลกและชีวิตอย่างที่เป็นจริง ไม่มีอุปาทานหลงเชื่อยึดมั่นผิดๆ กล่าวคือมีความสามารถในการรับรู้ความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในชีวิต และสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

๕. เป็นจิตที่ไม่สะสมความเครียดหรือภาวะแห่งความเครียดทางอารมณ์ เพราะมีความรู้เท่าทันในภาวะเครียดที่เกิดขึ้นนั้นด้วยสติสัมปชัญญะและไม่เก็บสะสมภาวะเครียดเหล่านั้นไว้ให้เป็นอุปสรรคต่อการดำรงชีวิต ความเครียดในจิตใจได้แก่ภาวะของ เช่น ความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความฟุ้งซ่าน ความลังเลสงสัยเพราะยังไม่รู้จริง ความท้อแท้เบื่อหน่ายไม่ยอมมีชีวิต หรือไม่ยอมกระทำในสิ่งที่ดีมีประโยชน์ อีกทั้งยังพร้อมที่จะเผชิญกับภาวะภายนอกที่ไม่น่าพึงพอใจ ที่ยุ่งยากลำบาก ภัยพิบัติ ความทุกข์ยากต่างๆ ที่พึงจะเกิดขึ้นได้ด้วยอารมณ์ที่มั่นคง และปัญญาที่พร้อมในการแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้องและว่องไว

๖. เป็นจิตที่ปราศจากสลิฬทปรามาส คือ ความยึดถือปฏิบัติในสิ่งที่ผิดและเป็นโทษว่าเป็นสิ่งดี ไม่เห็นผิดไปจากคลองธรรมที่เป็นสากล ไม่นิยมในการลงความเห็นหรือประพฤติที่ขัดแย้งฝืนความเป็นจริงหรือฝืนธรรมชาติ เพราะพระพุทธศาสนาเชื่อว่ามนุษย์เรามีธรรมชาติทางจิตที่บริสุทธิ์เป็น

^๗ เทวินทร์ เทวินโท, *พระพุทธจริยศาสตร์*. (นนทบุรี: สหมิตรพรินต์ติ้ง, ๒๕๔๔). หน้า ๑๕.

ปณฺธรจิต ผู้ที่มักมีความขัดแย้งกับตนเองและผู้อื่นโดยมิจงณาทวิภูฏิจจึงเป็นผู้ที่จิตขาดความสมดุลทางสติสัมปชัญญะและปัญญาอย่างแน่แท้

การรักษาสุขภาพจิตให้สมบูรณ์

จิตใจของเรามีกิจกรรมการทำงานต่างๆ มากมายซับซ้อนหลายด้าน ทั้งในแง่ที่ออกคำสั่งควบคุม และรับใช้ร่างกาย จิต จึงย่อมมีโอกาสเสื่อมถอยสมรรถภาพลงได้ เช่นเดียวกับที่จะพัฒนาให้ดียิ่งๆ ขึ้นได้ สิ่งที่วัดความเสื่อมถอยของจิตได้ก็คือ อาการเสื่อมถอยของพลังพื้นฐาน ๕ ประการ ได้แก่

๑. สัททา ซึ่งหมายถึงความเชื่อมั่น (Confidence)
๒. วิริยะ ความเพียร (Effort, Energy)
๓. สติ คือ ความระลึกได้ (Mindfulness)
- ๔.สมาธิ คือ ความตั้งมั่นของจิต (Concentration)
๕. ปัญญา คือ ความรู้ชัด (Wisdom, Understanding)

ถ้าจิตไม่มีพลังเหล่านี้แล้ว ก็จะไม่สามารถกระทำกิจกรรมต่างๆ ให้ได้ผลดีหรือรักษาคุณภาพที่ปกติสุขไว้ได้ ทำให้เกิดอาการเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่านและความหลงผิดในการกระทำต่างๆ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดพฤติกรรมที่เบี่ยงเบนออกจากภาวะที่ปกติและเมื่อปล่อยให้จิตไร้สมรรถภาพมาก เข้าการกระทำต่างๆ ก็ยิ่งเอนเอียงไปในทางที่เป็นอกุศล ก่อให้เกิดความเดือดร้อนเป็นทุกข์ยิ่งขึ้น และเมื่อจิตตกอยู่ในอาการทุกข์มากๆ เข้าก็อาจทำให้เกิดอาการสติหลง นึกคิดสิ่งต่างๆ ด้วยอาการฟั่นเฟือน กลายเป็นผู้สิ้นไร้ปัญญานำทางเกิดความเห็นที่ผิดไปจากความเป็นจริง ไปติดอยู่กับความคิดนิमित หรือภาพมายาลงตาที่ผู้อื่นและตนเองสร้างขึ้นมา

วิธีการป้องกันไม่ให้สุขภาพจิตเสื่อมและรักษาสุขภาพจิตให้ดีมีสมรรถภาพสูง ควรกระทำดังนี้

๑. ควรแสวงหาสิ่งแวดล้อมที่ดีและบุคคลที่คบหาสมาคมดีและมีชีวิตอยู่โดยหลีกเลี่ยงจากวิถีชีวิตที่เป็นวิบัติ ๔ ประการ คำว่าวิบัติ หมายถึงความผิดพลาด ความคลาดเคลื่อน ความเสียหาย ความบกพร่องใช้การไม่ได้ ได้แก่

- ๑.๑. ชีวิตที่เป็นศีลวิบัติ คือ ชีวิตที่มีการปฏิบัติผิดจากศีลธรรมและคลองธรรม

๑.๒. ชีวิตที่เป็นอาจารย์วิบัติ คือ ชีวิตที่วางตัวไม่ดี มีความประพฤติที่ไม่เหมาะสม ไม่มีจรรยาบรรณา

๑.๓. วิกฤติวิบัติ คือ มีชีวิตที่เต็มไปด้วยความเห็นผิด สิ่งที่ดีกลับไม่ชอบไม่ปฏิบัติแต่ไปยึดถือในสิ่งที่ผิด

๑.๔. ชีวิตที่เป็นอาชีวิวิบัติ คือ ชีวิตที่ประกอบมีจรรยาชีพเลี้ยงชีพในทางที่ผิด ความวิบัติในสิ่งเหล่านี้เองที่ทำให้เกิดความเสื่อมของชีวิต และเป็นช่องทางให้เกิดความบกพร่องในองค์ประกอบส่วนอื่นๆ ของชีวิตตามมา ไม่เอื้ออำนวยให้แก่การกระทำที่ดี หรือที่เจริญงอกงาม มีผลให้ชีวิตมีความเครียดเกินความวิบัติทางจิตใจ เช่นเสียจริตที่ดี เกิดความวิบัติของร่างกาย เช่นร่างกายเกิดโรค และเสื่อมบุคลิกภาพที่ดี อายุสั้น ทำให้เกิดความเสื่อมในสิ่งแดล่อมและสังคมเสื่อม เกิดภัยพิบัติแก่บ้านเมืองบ ทางแกมี ๔ ประการ คือการแสวงหาสิ่งที่ดี สภาพแวดล้อมที่ดี ด้วยการสร้างทัศนคติที่ดี ถูกต้องเป็นสิ่งแรก ทัศนคติที่ดีจะทำให้บุคคลรู้จักแสวงหาสิ่งที่ดีและสมาคมกับคนดีมีศีลธรรมที่จะเอื้ออำนวยประโยชน์อันเจริญซึ่งกันและ กัน รักษาสุขภาพร่างกายให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสม แข็งแรงสุขภาพกายดี มีบุคลิกลักษณะดี เป็นผู้ที่จะกระทำสิ่งใดด้วยความพิจารณาไตร่ตรอง และมีความเพียรประกอบกิจกรรมต่างๆ ในทางที่ถูก มีจิตสำนึกที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม สร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีและบรรยากาศแห่งความถูกต้องดีงามให้แก่สังคมที่ตนเองอยู่ ในหลักการนี้จึงมีลักษณะตอบสนองจากการปรับปรุงตนเองแล้วส่งผลดีให้แก่สังคมดังนั้นจึงสอดคล้องกับความเป็นจริงที่ว่า สิ่งแวดล้อมที่ดียังผลให้บุคคลที่อยู่มีสุขภาพจิตที่ดีและชุมชนใดมีประชาชนที่มีสุขภาพจิตที่ดีอยู่มากก็ย่อมสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมที่ดีให้บังเกิดขึ้นเกิดความร่มเย็นเป็นสุขถ้วนหน้า นอกจากนี้สุขภาพจิตที่ดีย่อมอยู่ในร่างกายที่แข็งแรง และร่างกายที่แข็งแรงต้องอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี

๒. การรักษาสุขภาพจิตให้ได้ ต้องสร้างสรรค์ความหมดจดบริสุทธิ์ที่เรียกว่าวิสุทธิ ๗ ได้แก่

๒.๑. มีศีลวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งการรักษาศีลเพื่อให้เกิดความเป็นสมาธิ

๒.๒. มีจิตวิสุทธิ คือ ความหมดจดบริสุทธิ์แห่งจิต เกิดขึ้นจากการฝึกอบรมจิตจนเกิดสมาธิที่เป็นพื้นฐานแห่งวิปัสสนา

๒.๓. มีทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ หมายถึง มีความรู้ความเข้าใจมองเป็นนามรูปและสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงไม่ตกทักท้วงว่าเป็นตัวตนและดำรงอยู่ด้วยความไม่เป็นผิด

๒.๔. กังขาวิตรณวิสุทธิตี คือ การหมดจดแห่งญาณที่ทำให้ล่วงพ้นจากความสงสัยที่ไม่รู้ไม่เข้าใจมาก่อนได้

๒.๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้ว่าอะไรเป็นทางที่ถูกต้องหรือไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง

๒.๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เป็นทางดำเนินไปสู่จิตที่บริสุทธิ์ที่สุด

๒.๗. ญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ มีความรู้และความเข้าใจใน อริยมรรค ๔ และการปฏิบัติมรรคญาณ

การฝึกจิตวันละนิดจะช่วยให้สุขภาพจิตท่านดีขึ้น เพราะการฝึกจิตมีอานิสงส์ต่อผู้ปฏิบัติทั้งสุขภาพร่างกายและจิตใจที่เกิดความประสานกันในการทำงานเป็นอย่างดี การฝึกจิตเป็นกระบวนการแห่งไตรสิกขาอย่างแท้จริง

๓. การรักษาสุขภาพจิตต้องมีการเรียนรู้ที่ดีและเสริมสร้างคุณสมบัติที่ดีที่เรียกว่า สปัปฺริสธรรม ๗ คือ

๓.๑. มีธัมมัญญูตา คือ การแสวงหาความรู้ความจริง รู้หลักเกณฑ์ รู้จักเหตุรู้จักผล รู้กฎเกณฑ์ รู้หลักการที่จะให้เกิดผลต่างๆ ได้ เพราะความรู้เหล่านี้จะช่วยให้อึดมีความคล่องในการพิจารณาและแก้ไขปัญหาได้อย่างถูกต้อง ไม่ผิดพลาดการคาดผล

๓.๒. อัถธัญญูตา คือ ความเข้าใจในอรรถความหมาย จุดมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ที่กระทำหรือที่เกิดสืบเนื่องมาจากการกระทำ

๓.๓. อัถตัญญูตา คือ ความรู้จักตนว่าอันตัวเรานั้นมีฐานะ ภาวะ เพศ กำลังความสามารถและคุณธรรมเป็นอย่างไร อายุวัยอย่างไร จึงควรจะทำอะไรปฏิบัติให้เหมาะสม และจะปรับปรุงให้ดีขึ้น

๓.๔. มัตตัญญูตา คือ ความรู้จักประมาณหรือมีความพอดีพอเหมาะในการบริโภคจ่ายทรัพย์สินที่มีอยู่และหามาได้ไม่บริโภคเกินตัวและเกินความจำเป็น

๓.๕. กาลัญญูตา คือ รู้จักกาลเวลาอันเหมาะสมและระยะเวลาอันเหมาะสมในการประกอบกิจกรรมต่างๆ รู้จักจัดเวลาให้พอเหมาะและกระทำได้จังหวะแก่เวลาที่กำหนด

๓.๖. ปริสัญญูตา คือ ความรู้จักในชุมชน ที่ประชุมรู้ว่าควรจะทำอะไรและควรระวังอะไร และเราควรระวังอะไรจึงจะเหมาะสมควรคบและไม่ควรคบหาสมาคมหรือไม่ควรสรรเสริญยกย่องเพียงใด ควรปลงใจเชื่อถือได้มากน้อยเพียงใด การไม่รู้เท่าทันกฎหมายหรือไม่รู้จักเกณฑ์ที่เขาใช้อยู่ ในสถานการณ์ต่างๆ ทำให้เราผิดพลาดเสียประโยชน์ไปได้

๓.๗. ปุคคลัญญูตา การเป็นผู้รู้จักบุคคลก็อาจทำให้พาตัวเข้าไปเป็นเหยื่อของคนชั่ว หรือคนมารยาหลอกลวงทำให้เกิดความเสียหายหลงผิดไปได้ มีคนที่เป็โรคจิตจำนวนไม่น้อยที่เกิดจากการเสียรู้ หรือแพ้รู้คนด้วยความไม่รู้จักการพิจารณาคนที่ตนเกี่ยวข้องอย่างแยบคาย

สรุป การฝึกจิตทางพระพุทธศาสนา ถือว่า จิตสงบ เป็นกุญแจสำคัญในการเปิดแสงสว่างให้แก่โลก เป็นบ่อเกิดพลังอันยิ่งใหญ่แก่ชีวิต เป็นบ่อเกิดแห่งปัญญาของมวลมนุษยชาติทั้งโลกและเป็นความสุขที่มีค่าสูงสุดแก่ผู้ปฏิบัติ ดังพุทธวจนะ “นตถิ สันติ ปรมัง สุขัง” สุขอื่นใดจะเท่าใจหยุดนิ่งไม่มีอีกแล้ว ความสุขอันเกิดจากจิตสงบนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นความสุขที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิตมนุษย์

สรุปท้ายบท

แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยานั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตและกระบวนการทำงานของจิตที่พระพุทธศาสนาถือว่าจิตนั้นมีพลังในการควบคุมกาย แต่ถึงอย่างนั้นจิตก็ไม่ได้เป็นเอกเทศจากกาย เพราะจิตกับกายจะต้องทำงานแบบอิงอาศัยซึ่งกันและกันในแง่ภริกรรมจิตมนุษย์หรือสัตว์มีความละเอียดอ่อนสามารถจำแนกประเภทได้อย่างหลากหลาย เมื่อนำแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยามาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบกับแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตกก็จะพบว่า จิตวิทยาตะวันตกศึกษาจิตและกระบวนการทำงานของจิตในแง่ของพฤติกรรมภายนอกด้วยการพิสูจน์ทดลองโดยหลักวิทยาศาสตร์ แต่พุทธจิตวิทยานั้นศึกษาจิต และกระบวนการทำงานของจิตในแง่ของการปฏิบัติเพื่อฝึกฝนจิตด้วยการปฏิบัติธรรมทั้งในด้านสมถะและวิปัสสนากรรมฐานโดยมุ่งทำให้จิตมีศักยภาพที่จะสามารถเอาชนะหรือควบคุมกิเลสได้

เมื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก พบว่า แนวคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถที่จะนำไปปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับชีวิตและสังคมได้หลายประการทั้งในเรื่องของการเรียนรู้ การเรียนการสอน การพัฒนาตนเองและการแก้ไขปัญหาเรื่องทุกข์ด้วยการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ ซึ่งเป็นภาวะการณ์ที่พระพุทธองค์ทรงนำไปใช้ได้ผลมาแล้ว

คำถามท้ายบท

ให้นักลิตตอบคำถามต่อไปนี้

๑. ให้อธิบายความหมายของ กลุ่มเอกนิยม มาพอสังเขป
๒. ให้อธิบายความหมายของ กลุ่มทวินิยม มาพอสังเขป
๓. ให้อธิบาย เรื่อง การรับรู้ประสาทสัมผัส (Extra-sensory perception) ตามความเข้าใจ
๔. นิลิตเชื่อเรื่อง การรู้ล่วงหน้า (Precognition) หรือไม่ อย่างไร
๕. ให้นักลิต อธิบายการทำงานร่วมกันของ อายตนะภายนอกและอายตนะภายใน มาพอสังเขป

เอกสารอ้างอิงประจำบท

การศาสนา, กรม, **คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.

———. **พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๗.

———. **ศาสนพิธี ฉบับกรมการศาสนา (แก้ไขปรับปรุง) พ.ศ.๒๕๓๓**, พิมพ์ครั้งที่ ๖
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓

———. **ศาสนพิธี สำหรับครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๓๘.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน, **วันสำคัญโครงการปีณรงค์วัฒนธรรมไทย
และ แนวทางในการจัดกิจกรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว, ๒๕๓๗.

คุณ โทษณ์, รศ, **พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน**, กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรินต์ติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, **ปรัชญา ๒๐๑ พุทธศาสตร์**, กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พรินต์ติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

เทวินทร์ เทวินโท, **พระพุทธจริยศาสตร์**, นนทบุรี : สหมิตรพรินต์ติ้ง, ๒๕๔๔.

นิลภา สุขเจริญ, “การฝึกงานการปรึกษาเชิงจิตวิทยา ณ กรมการสารวัตรทหารบก (ผลของกลุ่ม
พัฒนาตนและการปรึกษาเชิงจิตวิทยา แนวพุทธที่มีต่อเชาวน์อารมณ์ของทหารกรมการ
สารวัตรทหารบก).” วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการศึกษา บัณฑิต
วิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

บุญมา จิตจรัส, **มงคล ๓๘ ประการ**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๓ อรรถกถา เอกนิบาต ภาค ๒, กาญจนบุรี :
สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๔ อรรถกถา เอกนิบาต-ทุกนิบาต ภาค ๒-๓, กาญจนบุรี :
สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระพุทธศาสนาในสถานการณ์โลกปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :
สทรธรรมิก, ๒๕๓๙.

——. ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ, กรุงเทพมหานคร : สทรธรรมิก,
๒๕๔๓.

——. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

——. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

——. พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ม.ป.ป.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, อนุพุทธประวัติ (หลักสูตรนักรธรรมและ
ธรรมศึกษาชั้นโท). พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๘.

วิชาการ, กรม, การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ,
๒๕๔๕.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, ประวัติศาสตร์ศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บำรุงสาส์น, ๒๕๒๑.

สุชีราภรณ์ บริสุทธิ์, (ผู้รวบรวม) มงคลชีวิต ๓๘. กรุงเทพมหานคร : ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป.

บทที่ ๕

จิตและเจตสิกจำแนกตามภิกขกรรม

จิตในคัมภีร์พระอภิธรรม

ในคัมภีร์พระอภิธรรมนั้น จิต^๑ คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จิตเป็นตัวรู้และสิ่งที่ถูกจิตรู้นั้นเป็นอารมณ์หมายความว่า จิตรู้อะไร สิ่งนั้นคือ อารมณ์ อีกนัยหนึ่งแสดงไว้ว่า จิต คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งทำหน้าที่ รับ จำ คิด ซึ่งอารมณ์ ตามคัมภีร์นี้ถือว่า เมื่อมีจิตก็ต้องมีอารมณ์ อยู่คู่กันด้วยเสมอ จะมีจิตโดยไม่มีอารมณ์ไม่ได้ เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น จิตจึงจะเกิดและเมื่ออารมณ์ดับลง จิตก็ดับตามไปด้วยเสมอ ดังพระบาลีที่มาในพระอภิธรรมว่า

“จิตเตตติ จิตต์ อารมณ์ วิชาณาตติ อตโถ” แปลว่า “ธรรมชาติโดยอมิตติ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต กล่าวโดยอรรถว่า ธรรมชาติที่รู้อารมณ์คือจิต”

จิตในพระอภิธรรมมีชื่อสำหรับเรียกขานเป็นโวพจน์แทนกันได้ ถึง ๑๐ ชื่อ ดังนี้คือ จิต, มโน, หทัย, มนัส, ปันตระ, มนายตนะ, มนินทริย, วิญญาณ, วิญญาณขันธ, มโนวิญญาณธาตุ ความหมายของจิตแต่ละคำเหล่านี้ สามารถใช้แทนกันและมีใช้กันอยู่ในภาษาธรรมะโดยทั่วไป

ดังนั้น จากเงื่อนไขของคำอธิบาย ในคัมภีร์พระอภิธรรมที่ยกมาทั้งหมดนี้ ที่ว่ามีจิตจะต้องมีอารมณ์ และจะต้องรับอารมณ์ด้วยเสมอนั้น ย่อมแสดงความหมายชัดเจนอยู่ในตัวแล้วว่า ชื่อจิตที่ใช้เรียกแทนกันทั้ง ๑๐ ชื่อเหล่านี้ เป็นจิตที่ถูกรมณ์เข้ามาสมปรุงแต่ง จนผิดไปจากสภาพเดิมแล้ว ไม่ใช่ธาตุแท้ จึงเป็น จิตสังขาร

เมื่อเป็นจิตสังขาร ก็ย่อมมีการเกิดขึ้น และดับสลายไปเป็นธรรมดา หมายความว่า ไม่สามารถรับรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งไว้ อย่างถาวรตลอดกาลได้ เมื่อเรื่องหนึ่งดับไปจากการรับรู้แล้ว ก็ย่อมมีเรื่องอื่นทยอยกันเข้ามาสู่จิต ต่อไปอีกตามลำดับ

^๑ บุญมี เมธางกูร และ สมพร ศรีวราทิพย์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๙, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐). หน้า ๙.

เพราะฉะนั้น จิตสังขารในคัมภีร์พระอภิธรรม ที่เรียกกันในนามว่า “จิต” นี้ จึงเป็น วิบากจิต (ผลของการรับรู้อารมณ์แต่ละอย่าง) เท่านั้น ไม่ใช่ฐานรองรับบุญและกรรมใดๆ เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมดับไปตามอารมณ์ เป็นธรรมดา ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้อยู่เสมอ ไม่ว่าจิตชนิดใดเกิดขึ้น หรือดับไปก็ตาม

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงนี้ จะเห็นได้ว่า จิตในพระอภิธรรม ซึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นจิตสังขาร ส่วนจิตของผู้ปฏิบัตินั้น ดำรงสภาพ “รู้” ของตนเองอยู่ตลอดทุกกาลสมัย ไม่ได้ดับตามจิตสังขารไปด้วย แต่ประการใดทั้งสิ้น

จิตและประเภทของจิต

ประเภทจิต

จิตมีลักษณะแตกต่างกันโดยย้อมี ๘๙ โดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง จิตออกเป็นประเภทต่างๆ ได้ ๑๓ กลุ่ม เช่น ในกลุ่มที่ ๑ อุกุศลจิต มี ๑๒ ดวง, กลุ่มที่ ๒ มหากุศลจิต มี ๘ ดวง เป็นต้น^๒

จิตจำแนกเป็นประเภทต่างๆ ตามสภาวะลักษณะเฉพาะแล้วสามารถจำแนกได้ ๒ ประเภท

๑) จิตแบ่งประเภทอย่างย้อมี ๘๙ คือ

๑.๑) กามาวจรจิต (Consciousness of the Sense-Sphere) ๕๔ ดวง

๑.๒) รูปาวจรจิต (Form-Sphere consciousness) ๑๕ ดวง

๑.๓) อรูปาวจรจิต (Formless-Sphere consciousness) ๑๒ ดวง

๑.๔) โลกุตตรจิต (Supermundane consciousness) ๑๒๑ ดวง

๒) จิตแยกประเภทอย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง คือ

๒.๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง

๒.๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

๒.๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

^๒ บุญมี เมธางกูร และ สมพร ศรีวราทิตย์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๙, พิมพ์ครั้งที่ ๒, อ่างแก้ว, หน้า ๙-๑๑.

๒.๔. โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

จิตทั้ง ๒ ประเภทนี้สามารถจำแนกตามนัยต่างๆ ได้ ๖ อย่าง คือ

จำแนกตามชาติ เรียกว่า ชาติเภทนัย คือ การจำแนกประเภทจิตออกเป็นชาติ เป็นสกุล

หมายถึง การจำแนกจิตออกโดยชาติแล้วมี ๔ ชาติ คือ

กุศลชาติ คือ ธรรมชาติของจิตฝ่ายกุศล

อกุศลชาติ คือ ธรรมชาติของจิตฝ่ายอกุศล

วิปากชาติ คือ ธรรมชาติของจิตที่เป็นวิปาก

กิริยาชาติ คือ ธรรมชาติของจิตที่เป็นกิริยา

จิตทั้ง ๔ ประเภทนี้ เรียกว่า กุศล อกุศล วิปาก และกิริยา ซึ่งเป็นสภาวะของจิตในพระสัทธรรม

จำแนกตามภูมิ เรียกว่า ภูมิเภทนัย คือ การจำแนกประเภทจิตออกเป็นภูมิ มี ๔ ภูมิ คือ

กามภูมิ หรือ กามวจรภูมิ^๓ คือ ระดับจิตมีสภาวะที่ท่องเที่ยวไปในกามภพ ซึ่งเกี่ยวข้องกับกาม หมายถึง โลกที่เป็นอยู่อาศัยของผู้เสพกาม ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษยโลก และสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึงชั้นปรนิมมิตสวัตตี รวมเป็น ๑๑ ชั้น

รูปภูมิ หรือ รูปวจรภูมิ คือ ระดับจิตมีสภาวะที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ อยู่ในระดับจิตชั้นรูปฌาน ระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ หรือระดับจิตของผู้ได้รูปฌาน

อรุภูมิ หรือ อรูปวจรจิต คือ ระดับจิตมีสภาวะที่ท่องเที่ยวไปในรูปที่เกี่ยวข้ออยู่กับอรุภพ หรือระดับจิตของผู้ได้อรุฌาน

โลกุตตรภูมิ คือ ระดับระดับจิตที่พ้นจากโลก เป็นระดับจิตของพระอริยเจ้าผู้พ้นแล้วจากโลกีย์ภูมิ ๓ ข้างต้น

คำว่า ภูมิ ในทางพระสัทธรรม มีความหมาย ๒ ประการ คือ ฐานภูมิ หมายถึง ภูมิอันเป็นภูมิอันเป็นที่เกิดและที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลายซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๓๑ ภูมิ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖

^๓ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก, (มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๘๙.

และอรุณภูมิ ๔ วัตถญาณุมิ หมายถึง จิตที่ถูกกำหนดขอบเขตไว้ด้วยตัณหา ๓ มี กามตัณหา รูปตัณหา และอรุณตัณหา รวมถึงจิตที่พ้นจากตัณหาทั้ง ๓ ด้วย

จำแนกความดีงามของจิต เรียกว่า โสภณเภทนัย คือ การจำแนกประเภทออกเป็นจิตที่ดีงาม และนอกจากความดีงามมี ๒ อย่าง คือ

๑. โสภณจิต คือ จิตที่มีสภาวะดีงาม
๒. อโสภณจิต คือ จิตที่มีสภาวะนอกจากโสภณจิต

จำแนกตามโลก เรียกว่า โลกเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่เป็นอยู่ในโลกและที่พ้นจากโลก มี ๒ ประเภท คือ

๑. โลกียจิต คือ สภาวะจิตที่เกี่ยวไปในโลกทั้ง ๓ คือ กายโลก รูปโลกและอรุณโลก
๒. โลกุตตรจิต คือ สภาวะจิตที่เกี่ยวไปเหนือโลก พ้นไปจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓

จำแนกตามเหตุ เรียกว่า เหตุเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่สัมปยุตด้วยเหตุและไม่สัมปยุตด้วยเหตุ มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาเหตุกจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะและอโมหะ
๒. อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ได้แก่ จิตที่ไม่ประกอบด้วย โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะและอโมหะ

จำแนกตามเวทนา เรียกว่า เวทนาเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตออกโดยการเน้นการเสวยอารมณ์ มี ๕ ประเภท คือ

๑. สุขเวทนา คือ สภาวะจิตที่รู้สึกสุขสบาย เสวยความสุขทางกาย
๒. ทุกขเวทนา คือ สภาวะจิตที่รู้สึกไม่สุขสบาย เสวยความทุกข์ทางกาย
๓. โสมนัสเวทนา คือ สภาวะจิตที่สบายใจ เสวยความสุขทางใจ
๔. โทมนัสเวทนา คือ สภาวะจิตที่ไม่สบายใจ เสวยความทุกข์ทางใจ
๕. อุเบกขากาวณา คือ สภาวะจิตที่รู้สึกเฉยๆ เสวยอารมณ์ที่เป็นกลางๆ ไม่รู้สึกสุขและไม่รู้สึกทุกข์

โสภณจิต (Beautiful consciousness) จิตที่อุคตด้วยสุนทรีย์ะก้าวเข้าสู่ความจริง

โสภณจิต คือ สภาวะจิตที่ตั้งงาม ประกอบด้วยโสภณเจตสิก เป็นจิตฝ่ายกุศล โสภณจิตมีทั้งสิ้น ๘๙ ดวง คือ

๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง
๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง
๓. อรูปาวจรจิต ๒ ดวง
๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง

๑. กามาวจรจิต (Consciousness of the Sense-Sphere)

กามาวจรจิต คือ สภาวะจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ เป็นจิตที่เวียนว่ายข้องอยู่ในกามารมณ์ มี ๕๔ ดวง คือ^๔

- กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง
- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง เป็นสภาวะจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมิอันเป็นแดนเกิดแห่งวัตถุ กาม คือ สิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจ น่าปรารถนา ได้แก่ กามคุณทั้ง ๕ และกิเลสกาม คือ กิเลสที่ทำให้อยากใคร่ ได้แก่ ตัณหา ราคะและอรติ เป็นต้น กามาวจรจิตนี้เป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุที่เรียกว่า สัมปยุต เป็นเหตุฝ่ายดี เป็นบุญ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ จิตที่มีเหตุต่างๆ ประกอบนี้ เรียกว่า สเหตุกจิต ในกามาวจรโสภณจิตมีเหตุประกอบทุกดวง ซึ่งมีทั้งหมด ๒๔ ดวง ดังนี้

- กามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต ๘ ดวง
- กามาวจรวิปากจิตหรือหาวิปากจิต ๘ ดวง
- กามาวจรกิริยาจิตหรือมหากิริยาจิต ๘ ดวง

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ๑๒๑.

กามาวจรกุศลจิต เป็นสภาวะจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ตั้งงาม มี ๘ ดวง เรียกว่า สภาวะธรรม เป็นกุศล ดังปรากฏในจิตตุปบาทกัมมัฏฐธรรมสังคมิ^๕ สรุปได้ดังนี้

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี เรียกว่า โสมนัส ประกอบด้วยปัญญา เรียกว่า ญาณสัมปยุต และเกิดตามลำพัง เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องกระตุ้นหรือชักชวน เรียกว่า อสังขาริก

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญาและเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้น หรือ ชักชวน เรียกว่า สสังขาริก

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ปราศจากปัญญา เรียกว่า ญาณวิปยุตและเกิดตามลำพัง ไม่ ต้องชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ปราศจากปัญญาและเกิดโดยการกระตุ้นชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย เรียกว่า อุเบกขา ประกอบด้วยปัญญาและเกิดตามลำพัง ไม่ ต้องชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ประกอบด้วยปัญญาและเกิดโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ปราศจากปัญญาและเกิดโดยตามลำพัง ไม่ ต้องชักจูง

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ปราศจากปัญญาและเกิดโดยถูกชักจูงหรือกระตุ้น

กามาวจรวิปากจิต เป็นสภาวะจิตที่เป็นผลหรือจิตที่เป็นวิปากของกามาวจรจิตมี ๘ ดวง นั้น เรียกว่า กามาวจรวิปากจิต

กามาวจรกิริยาจิต ก็คือ สภาวะจิตที่เป็นกามาวจรจิต หรือมหากุศลจิตทั้ง ๘ ดวงนั้น เป็นการ กระทำของพระชินาสพหรือพระอรหันต์ หมายความว่า กามาวจรกิริยาจิต ก็คือกามาวจรกุศล นั้นเอง แต่เป็นพฤติกรรมของพระชินาสพหรือพระอรหันต์ซึ่งหลุดพ้นจากสังสารวัฏ พฤติกรรมจึงเป็น สักว่าแต่กิริยาหรือการกระทำเท่านั้น ซึ่งพฤติกรรมอย่างเดียวกันนี้ ถ้าเป็นสาธุชนเป็นผู้กระทำก็เป็น กามาวจรกุศลหรือมหากุศล

อกุศลจิต ๑๒ ดวง^๖ เป็นสภาวะจิตที่เศร้าหมองเร่าร้อน เพราะประกอบด้วยอกุศลเจตสิก มีความโลภ ความโกรธ และความหลง เป็นเหตุ กล่าวคือเมื่อเห็นรูปเป็นต้น ถ้าบุคคลขาดสติ ขาดความ

^๕ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา. เล่มที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย). ๒๕๓๐. หน้า ๓๗ - ๗๐.

ระวังสังวร ย่อมยินดีในอารมณ์ที่พึงปรารถนา อภิภูรามณ์ ก็คือ อกุศลจิต ได้แก่ โภภุมลจิตก็ปรากฏขึ้น หรือมีความยินดีในอารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความร้าย อนิษฐารมณ์ ก็คือ อกุศลจิต ได้แก่ โทสมลจิตก็ปรากฏขึ้น หรือมีความลุ่มหลงในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความลุ่มหลง อกุศลจิต คือ โภหะมุลจิตก็ปรากฏขึ้น

อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ ประกอบด้วย

โภภุมลจิต	๘ ดวง
โทสมลจิต	๒ ดวง
โภหะมุลจิต	๒ ดวง

สำหรับอกุศลจิต ๑๒ เป็นจิตฝ่ายบาป ให้ผลเป็นความทุกข์ เกิดได้ง่ายในบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย

อกุศลจิต ๑๒ โดยอาศัยเหตุ ๕ ประการ คือ

๑. ไม่ได้สร้างสมบุญไว้แต่ปางก่อน เป็นอดีตกรรม
๒. อยู่ในประเทศที่ไม่มีสัปปุรุษ
๓. ไม่คบหาสมาคมกับสัปปุรุษเป็นปัจจุบันกรรม
๔. ไม่ได้ฟังธรรมของสัปปุรุษ
๕. ตั้งตนไว้ผิด

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ

อเหตุกจิต มี ๑๘ ดวง เป็นวิบากจิต ๑๕ ดวง เป็นกิริยาจิต (จิตที่เป็นกิริยา ไม่ใช่เหตุและไม่ใช่ผล) ๓ ดวง อเหตุกวิบากจิต ๗ ดวงเป็นอกุศลวิบากจิต (ผลของอกุศลกรรม) และอเหตุกวิบากจิต ๘ ดวงเป็นกุศลวิบากจิต (ผลของกุศลกรรม) ขณะที่อยู่ปรามณ์ ซึ่งไม่น่าพอใจกระทบจักขุประสาท จักขุ

^๒ คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์พิมพ์ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพมหานคร: ทิพยวิสุทธี, ๒๕๓๗). หน้า ๕๑-๕๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน ๕๗-๕๙.

วิญญานเกิดขึ้นเห็นรูปารมณฺเณํนั้น ยังไม่มีความไม่พอใจในรูปารมณฺเณํนั้น จักขุวิญญานเป็น อเหตุกวิบากจิต จิตที่ไม่ชอบ รูปารมณฺเณํนั้น ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังเป็น สเหตุกจิต (จิตที่ประกอบด้วยเหตุ) จิตเห็นไม่ใช่จิตที่คิดนึกถึง รูปารมณฺเณํ จิตที่รู้รูปพรรณสัณฐานของ รูปารมณฺเณํและรู้ว่าเป็นอย่างนั้น ไม่รู้ รูปารมณฺเณํ ทางจักขุทวาร แต่รู้ทางโนทวาร เป็นจิตอีกประเภทหนึ่ง เมื่อพูดว่า “เห็น” ก็มักหมายถึงการรู้รูปพรรณสัณฐานและรู้ว่าสิ่งที่เห็นนั้นเป็นอะไร แต่ก็ต้องมีจิตชนิดหนึ่งที่เพียงเห็น รูปารมณฺเณํ และจิตดวงนี้ไม่รู้อะไรอื่นเลย (นอกจากเห็น) สิ่งที่เราเห็นนั้นอาจจะเรียกว่า “รูปารมณฺเณํ” หรือ “สี” แต่ก็หมายถึงสิ่งที่ปรากฏทางตาตนเอง ขณะที่กำลังได้ยิน เรารู้ได้ว่ายินต่างกับเห็น จิตได้ยินเสียงทางหู การรู้ลักษณะที่ต่างกันของสภาพธรรมทั้งหลายบ่อยๆ เนื่องจาก จะทำให้รู้สภาพธรรมเหล่านั้นตามความเป็นจริง บางคนคิดว่ามีตัวตนที่เห็นและได้ยินพร้อมกันในขณะเดียวกันแต่จะรู้ตัวตนได้ทางทวารไหน การยึดถือสภาพธรรมต่างๆ ว่าเป็นตัวตนเป็นความเห็นผิด

จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้โผฏฐัพพะ ไม่เกิดเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย สภาพธรรมเหล่านี้เป็นวิบาก จักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาทและกายปสาทก็เป็นรูปที่เกิดเพราะกรรม (รูปเหล่านี้) เป็นผลของกรรม ผลของกรรมที่เป็น นามธรรม เท่านั้นที่เป็น วิบาก ฉะนั้นจิต และเจตสิก (นามธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต) เท่านั้นที่เป็นวิบากได้ รูปไม่ใช่วิบาก

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นต้องมีเหตุปัจจัย ขณะที่เห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจนั้นก็ต้องมีเหตุปัจจัย ขณะนั้นเป็นผลของอกุศลกรรม อกุศลวิบากจะเป็นผลของกุศลกรรมไม่ได้ ขณะเห็นสิ่งที่น่าพอใจเป็นกุศลวิบากซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม วิบากจิตที่เกิดขึ้นเมื่ออารมณ์ที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจกระทบกับปสาทหนึ่งในปสาท ๕ นั้นเป็น อเหตุกฯ ขณะนั้นไม่มีอกุศลเหตุ (เหตุที่ไม่ดีงาม)หรือโสภณเหตุ (เหตุที่ดีงาม) เกิดร่วมกับจิต

- อเหตุกวิบากจิตที่เห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจหรือสิ่งที่น่าพอใจทางตาเป็น จักขุวิญญาน (จักขุ คือตา)
- อเหตุกวิบากจิตที่ได้ยินเสียงที่ไม่น่าพอใจหรือเสียงที่น่าพอใจทางหูเป็น โสตวิญญาน (โสต คือหู)
- อเหตุกวิบากจิตที่ได้กลิ่นไม่น่าพอใจหรือกลิ่นที่น่ายินดีทางจมูกเป็น ฆานวิญญาน (ฆาน คือจมูก)
- อเหตุกวิบากจิตที่ลิ้มรสที่ไม่น่ายินดีหรือรสที่น่ายินดีทางลิ้นเป็น ชิวหาวิญญาน (ชิวหา คือลิ้น)
- อเหตุกวิบากจิตที่รู้โผฏฐัพพะารมณฺเณํที่ไม่น่าพอใจหรือที่น่าพอใจทางกายเป็น กายวิญญาน

อเหตุกวิบากจิตที่รู้อารมณ์ทางทวาร ๕ นั้นมี ๒ อย่าง คือ อกุศลวิบาก ๑ และกุศลวิบาก ๑ ฉะนั้น จึงมีอเหตุกวิบากจิต ๕ คู่ ซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยทวาร ๕ ยังมี อเหตุกวิบากจิต ประเภทอื่นอีกซึ่งจะกล่าวต่อไป อเหตุกวิบากจิต ๑๐ ดวง ซึ่งเป็น ๕ คู่ นั้น ภาษาบาลีเรียกว่า ทวิปัญญาวิญญาน นั้นมีดังนี้ คือ

จักขุวิญญาน (จิตเห็น) เป็นอกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง เป็นกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง

โสตวิญญาน (จิตได้ยิน) เป็นอกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง เป็นกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง

ฆานวิญญาน (จิตได้กลิ่น) เป็นอกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง เป็นกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง

ชีวหาวิญญาน (จิตลิ้มรส) เป็นอกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง เป็นกุศลวิบากเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ๑ ดวง

กายวิญญาน เป็นอกุศลวิบากเกิดร่วมกับทุกขเวทนา ๑ ดวง เป็นกุศลวิบากเกิดร่วมกับสุขเวทนา ๑ ดวง

อเหตุกวิบากจิต ซึ่งเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น และลิ้มรส เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ว่าจะ เป็นอกุศลวิบากจิตหรือกุศลวิบากจิต จิตที่ไม่พอใจในอารมณ์นั้นอาจเกิดขึ้นทีหลัง จิตที่ไม่พอใจอารมณ์เป็นอเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ) และมีโทษนั้นสเวทนาเกิดร่วมด้วย หรือจิตที่ชอบใจอารมณ์นั้นอาจเกิดขึ้นเป็น อเหตุกจิต มีสมนัสสเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาเกิดร่วมด้วย ราคึกคิดว่า ทวิปัญญาวิญญานเกิดพร้อมกับความชอบหรือความไม่ชอบในอารมณ์ แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น จิตชนิดหนึ่งๆ เกิดขึ้นต่างขณะกันและเวทนาที่เกิดร่วมกับจิตแต่ละขณะก็เกิดร่วมด้วย ไม่ควรเลยที่จะยึดถือสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตน

เวทนาที่เกิดกับกายวิญญานจิตซึ่งรู้ โภภุชัพพารมณํ ทางกายปสาทนั้นเป็นอุเบกขาเวทนาไม่ได้ จิตดวงนี้เกิดร่วมกับทุกขเวทนาหรือสุขเวทนา เมื่ออนิฏฐารมณํกระทบกาย เวทนาที่เกิดร่วมกับกายวิญญานก็เป็นทุกขเวทนา (ความรู้สึกไม่สบายทางกาย) เมื่ออิฏฐารมณํกระทบกาย เวทนาที่เกิดร่วมกับกายวิญญานก็เป็นสุขเวทนา (ความรู้สึกสบายทางกาย) ทุกขเวทนา และสุขเวทนา เป็น นามธรรม ซึ่งเกิดกับ กายวิญญาน ๒ ดวง ที่รู้อารมณ์ ทางกาย ทั้งเวทนาทางกาย และเวทนาทางใจเป็นนามธรรม แต่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยที่ต่างกัน และต่างขณะกันด้วย เช่น เราอาจรู้สึกสบายกายเมื่ออยู่ในที่ๆ

สะตวงสบาย แต่แม้กระนั้นเราก็อาจกังวลใจและไม่สบายใจ ความรู้สึกไม่สบายใจเกิดขึ้นในขณะต่างกัน สุขเวทนาทางกายเป็นผลของกุศลกรรม ขณะที่ไม่สุขใจนั้นโทมนัสเวทนาเกิดขึ้นจากการสะสมของ โทสะ โทมนัสเวทนาเป็นอกุศล มีรูปซึ่งเป็นโณภูฏัพพะกระทบกายปสาททั้งวัน โณภูฏัพพารมณ์กระทบ กายได้ทั่วตัว ฉะนั้นทุกส่วนของร่างกายเป็นกายทวาร ขณะใดที่กระทบวัตถุที่แข็งหรืออ่อน เย็นหรือ ร้อนกระทบกาย ขณะที่เคลื่อนไหว คู้หรือเหยียดจะมีโณภูฏัพพารมณ์ที่เป็นอนิฏฐารมณ์หรืออิฏฐารมณ์ กระทบกายปสาท บางคนอาจสงสัยว่า ทุกขณะที่มีการกระทบสัมผัสทางกายนั้น สุขเวทนาหรือ ทุกขเวทนาเกิดหรือไม่ บางคนอาจสงสัยเหตุรู้เวทนาทางกายอย่างหายบ แต่ไม่ได้สังเกตุเวทนาอย่าง ละเอียด เช่น เวลาที่วัดถุนั้นแข็งไป เย็นไปหรือร้อนไปหน่อย ทุกเวทนามาก่เกิดกับกายวิญญาณจิตซึ่งรู้ อารมณ์ทางกายทวาร แต่อาจไม่ได้สังเกตุทุกเวทนาอย่างบางเบาที่เกิดขึ้น ถ้ายังไม่ได้อบรมเจริญสติ ปัญญา เมื่อพระอรหันต์รู้ โณภูฏัพพารมณ์ ที่เป็นอนิฏฐารมณ์หรืออิฏฐารมณ์ที่กระทบกาย ก็จะมีแต่ ทุกขเวทนาหรือสุขเวทนาเกิดร่วมกับกายวิญญาณจิตเท่านั้น พระอรหันต์ไม่มีอกุศลจิตหรือกุศลจิตเกิด ต่อจากวิบากจิตเลย ท่านมีแต่กิริยาจิต (จิตที่ไม่ใช่เหตุ และไม่ใช่นผล)

ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค สลลัตถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับแล้ว ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง” ถ้าสติเกิด ระลึกรู้สภาพธรรมที่ปรากฏทางทวารต่างๆ ก็จะมีลักษณะที่ต่างกันของนามธรรมและรูปธรรม เราจะรู้ ลักษณะของจิตและเวทนาประเภทต่างๆ เราจะรู้ว่าสภาพธรรมทั้งหลายเป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง และไม่ใช่ว่าตนเราจะรู้จากการปฏิบัติว่าไม่ใช่มีแต่จิตที่มี โสภะ โทสะ โมหะ เกิดร่วมด้วย และจิตที่มี โสภณเหตุเกิดร่วมด้วยเท่านั้น แต่ยังมี อเหตุกจิต ซึ่งเป็นจิตที่ไม่มีเหตุเกิดร่วมด้วย บางคนอาจจะไม่ สนใจที่จะรู้เรื่อง การเห็น การได้ยิน และสภาพธรรมอื่นๆที่ปรากฏทางทวารต่างๆ อย่างไรก็ตามการที่ จะรู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงนั้น จำเป็นที่จะต้องรู้ว่าจิตซึ่งได้ยินเสียงมีลักษณะต่างกับจิตที่ขอบ หรือไม่ขอบเสียงและจิตเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ กัน ธรรมใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ธรรมนั้นสามารถพิสูจน์ได้ด้วยการเจริญสติระลึกรู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏ

กิริยาจิต หมายถึง จิตที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่วิบาก เป็นเพียงจิตที่กระทำหน้าที่รับ อารมณ์ผ่านมาทางทวารทั้ง ๖ หรือทำหน้าที่ให้สำเร็จการคิด การทำ การพูด เป็นกิริยาโดยภาวะที่ เกิดขึ้นแก่พระชีวนาสพ ไม่เป็นปัจจัยแห่งกุศลวิบาก และอกุศลวิบากในอนาคตอีก กิริยาจิต จึงมี ๒ ประเภท คือ

^๒ อภ.ส. ๓๔/๒๑/๑๐.

๑) อเหตุกกริยาจิต ได้แก่ จิตที่ไม่ใช่เป็นผลของกุศลและอกุศลและทั้งไม่ใช่จิตที่เป็นตัวกุศลและอกุศลด้วย เป็นจิตที่สักแต่เพียงกระทำหน้าที่ รับอารมณ์ผ่านทวารทั้ง ๖ เท่านั้น ยังไม่ถึงความ เป็นชวณะ (เว้นแต่ หลีสุปาหะ เกิดที่ชวณะ) จึงยังไม่มีโอกาสสร้างเหตุ ฉะนั้น ย่อมไม่มีเหตุ ผลเหมือน ดอกไม้ล้ม กล่าวคือ เป็นดอกไม้ที่ไร้ผล

๒) สเหตุกคามาวจรกริยาจิต หรือ มหากริยาจิต เป็นจิตที่ทำให้สำเร็จ การทำ การพูด การคิด ของพระอรหันต์ ผู้สิ้นกิเลสทั้งปวง เป็นกริยาจิตที่เข้าถึงความเป็นชวณะ เสวยอารมณ์ที่เป็นโสมนัส หรือ อุเบกขา ซึ่งสักแต่เพียงว่าเป็นเวทนา ชนิดที่ไม่ใช่เป็นเหตุแห่งตัณหา และอุปาทาน จึงไม่สามารถ ก่อให้เกิดผลในอนาคตชั้นใหม่อีกได้ เปรียบเหมือนดอกไม้ที่มีต้นอันขาดรากเสียแล้ว

จิตปรมัตถ์

จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง
๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง
๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง
๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

ตาราง ๕.๑ จิตและประเภทของจิต

กามาวจรจิต ๕๔ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม	> อกุศลจิต มี ๑๒ คือ	> โสภะมูล ๘
		> โทสะมูล ๒
		> โมหะมูล ๒
	> อเหตุกจิต มี ๑๘ คือ	> อกุศลวิบาก ๗
		> กุศลวิบาก ๘
		> กริยา ๓
	> กามาวจรโสภณจิต มี ๒๔ คือ	> กามาวจรกุศล ๘
		> กามาวจรวิบาก ๘
		> กามาวจรกริยา ๘

รูปาวจรจิต ๑๕ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม	> รูปาวจรกุศล ๕
	> รูปาวจรวิบาก ๕
	> รูปาวจรกิริยา ๕
อรูปาวจรจิต ๑๒ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม	> อรูปาวจรกุศล ๔
	> อรูปาวจรวิบาก ๔
	> อรูปาวจรกิริยา ๔
โลกุตตรจิต ๘ แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม	> โลกุตตรกุศล ๔
	> โลกุตตรวิบาก ๔

ที่มา: ตอนที่ ๓ (ชุดที่ ๒) ประเภทของจิต, หลักรัฐเรียนพระอภิธรรมทางอินเทอร์เน็ต,
<https://www.thepathofpurity.com>.

จำแนกจิตเป็น ๔ ประเภท^๕

เมื่อกล่าวตาม สภาพ คือ กล่าวตามลักษณะของจิตแล้ว จิตนี้มีเพียง ๑ เพราะจิตมีสภาวะ มีสภาพ มีลักษณะ รับรู้อารมณ์แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นเอง แต่เมื่อกล่าวตามอารมณ์ที่รู้ ตามประเภทที่รู้ กล่าวคือ รู้ในเรื่องกามที่เป็นบุญเป็นบาปรู้เรื่องรูปฌาน รู้ในเรื่องอรุฌาน รู้ในเรื่องนิพพานเหล่านี้แล้ว จิตก็มีจำนวนนับอย่างพิศดารได้ถึง ๑๒๑ ดวง หรือ ๑๒๑ อย่าง ๑๒๑ ชนิดและจำแนกได้เป็นประเภทตามอาการที่รู้นั้นได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง

๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

รวมเป็น ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง

^๕ สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. (กรุงเทพมหานคร: มหาเมฆกฏวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕). หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

๑. กามาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่ข้งอยู่ ที่ติดอยู่ ที่หลงอยู่ ที่เจืออยู่ในกามตัณหา หรือเป็นจิตที่ส่วนมากท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ จิตประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า กามจิต มีจำนวน ๕๔ ดวง

๒. รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งรูปฌาน พอใจที่จะเป็นรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๕ ดวง

๓. อรูปาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่เข้าถึงซึ่งอรูปฌาน พอใจที่จะเป็นอรูปพรหมหรือ เป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ใน อรูปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๒ ดวง

๔. โลกุตตรจิต เป็นจิตประเภทที่กำลังพ้นและพ้นแล้วจากโลกทั้ง ๓ คือ พ้นจาก กามโลก (กามภูมิ), จากรูปโลก (รูปภูมิ) และจากอรูปโลก (อรูปภูมิ) จิตประเภทนี้มีจำนวน

เพียง ๘ ดวง ถ้าจิต ๘ ดวงนี้ประกอบด้วยฌานด้วยแล้ว จิตแต่ละดวงก็แจกได้เป็น ๕ ตามชั้นตามประเภทของฌาน ซึ่งมี ๕ ชั้น จึงเป็นจิตพิศดาร ๔๐ ดวง ดังนั้น จิตทั้งหมด นับโดยย่อก็เป็น ๕๔ ดวง และนับโดยพิศดารก็เป็น ๑๒๑ ดวงที่นับอย่างพิศดารนั้น จำนวนที่เพิ่มขึ้น ก็เพิ่มที่โลกุตตรกุศลจิตประเภทเดียวเท่านั้น

กามาวจรจิต กามาวจรจิต หรือ กามจิต ซึ่งมีจำนวน ๕๔ ดวงนั้น จำแนกได้เป็น ๓ จำพวก คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสภณจิต ๒๔

อกุศลจิต เป็นจิตที่ไม่ฉลาด ไม่ดี ไม่งาม เป็นจิตที่ทราวม ที่ชั่ว ที่หยาบ ที่เป็นบาป ที่มีโทษและให้ผลเป็นทุกข์ ที่ท่านแสดงอกุศลจิตก่อน ก็เพื่อจะให้รู้จักสิ่งชั่ว จะได้ไม่ประพฤติดำช้า อันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น อุปมาว่าเราจักต้องรู้จักผู้ร้ายก่อน จะได้หลบหนีให้ห่างไกล จึงจะพ้นความเดือดร้อนวุ่นวาย เมื่อไม่เดือดร้อนวุ่นวาย ก็จะไม่ปวดศีรษะ มีความสงบเป็นโอกาสที่จะประกอบกรรมดีได้โดยสะดวก

อเหตุกจิต เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป เพราะไม่มีเหตุบุญหรือเหตุบาปมาร่วมประกอบด้วย เป็นจิตที่มีประจำอยู่แล้วทั่วทุกตัวตน และเกิดขึ้นเป็นนิจ แหบไม่มีเว้นว่าง เป็นจิตที่ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปก็จริง แต่ทว่าเป็นจิตที่เป็นสื่อหรือเป็นทางน้อมนำมาซึ่งบาปและบุญอยู่แทบทุกขณะ ท่านจึงแสดงอเหตุกจิตเป็นอันด้อยสอง รองต่อมาจากอกุศลจิต ทั้งนี้เพื่อจะได้ระมัดระวังสังวรไว้ มิให้ตกไปในทางอกุศล อันเป็นทางที่ต่ำทราม

กามาวจรโสภณจิต เป็นจิตที่ดี ที่งาม ที่ฉลาด ที่สะอาด ไม่ก่อความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ตนและคนอื่นเลย เป็นจิตที่ปราศจากโทษ และให้ผลเป็นสุข ตามควรแก่วิสัยของบุคคลที่ยังต้องอยู่ในโลก

รวมความว่า กามจิตนี้ แสดงให้รู้ว่า จิตอะไรเป็นจิตที่ชั่ว ซึ่งจะ使人ตกต่ำไปเป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นสัตว์เดรัจฉาน การแสดงอกุศลจิตก็เปรียบได้ว่า สอนคนไม่ให้เป็นคนดี

แสดงให้รู้ว่า จิตอะไรที่มีประจำอยู่เป็นนิจ อันเป็นทางน้อมนำซึ่งบาปและบุญ จะได้สังวรระวัง ไว้ไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว การแสดงอกุศลจิต ก็เปรียบได้ว่าสอนคนให้รู้ตัวว่าเป็นคน

แสดงให้รู้ว่า จิตอะไรบ้างที่ติงาม เป็นบุญเป็นกุศล อันจะทำให้อยู่เย็นเป็นสุข ทั้งไม่เป็นทุกข์ โทษภัยแก่ใครๆ ด้วย ก็เปรียบได้ว่า สอนคนให้เป็นมนุษย์สอนคนให้เป็นเทวดา

กามาวจรจิต ๕๔

กุศลจิต ๒๔

จิตที่สหรรค (เป็นไปกับเวทนา) ด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา

สัมปยุต (ประกอบด้วยสังขารเจตสิก) ญาณหรือปราศจากญาณ (หรือปัญญา)

สังขาริก (มีใครชักชวน) หรือสังขาริก (เกิดเองไม่มีใครชักชวน)

รวมเป็นกุศล ๘ และกุศลเช่นไร กิริยา และวิบากเป็นเช่นนั้น รวมเป็น ๒๔

อกุศลจิต ๑๒

โลภมูลจิต ๘

จิตที่สหรรค (เป็นไปกับเวทนา) ด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา

สัมปยุต (ประกอบด้วยสังขารเจตสิก) ทิฎฐิหรือปราศจากทิฎฐิ

สังขาริก (มีใครชักชวน) หรือสังขาริก (เกิดเองไม่มีใครชักชวน)

โทสมูลจิต ๒

จิตที่สหรรค (เป็นไปกับเวทนา) ด้วยโทมนัส

สัมปยุต (ประกอบด้วยสังขารเจตสิก) ด้วยปฏิกษะ

สังขาริก (มีใครชักชวน) หรือสังขาริก (เกิดเองไม่มีใครชักชวน)

รูปาวจรจมหักคตจิต จิตที่ถึงความเป็นใหญ่ หมายถึง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง และอรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง รวมเป็นมหัคคตจิต ๒๗ ดวง ที่ได้ชื่อว่า เป็นจิตที่ถึงความเป็นใหญ่ เพราะสามารถขมกิเลสได้ตลอดเวลาที่ มหัคคตจิต เกิดขึ้นเป็นกระแส สามารถเข้าสมบัติเพื่อระงับความทุกข์กายและถ้าผานไม่เสื่อม มีผลเป็นคุรุกรรมนำเกิดในรูปพรหมภูมิและอรูปพรหมภูมิ

รูปาวจรจิต

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งรูปผาน หรือเป็นจิตที่โดยมากท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ มีคาถาสังคหะเป็นคาถาที่ ๘ แสดงว่า ปรกฎธา ผานภเทน รูปาวจรมานสัพฺปญฺญาปากกริยาเททา ตํ ปรกฎสธา ภเว ฯ แปลความว่า รูปาวจรจิต กล่าวโดยประเภทแห่งผานมี ๕ แล้ว จำแนกตามประเภท กุศล วิบาก กิริยา อีก จึงเป็น ๑๕ ดวง อธิบายว่า รูปาวจรจิตนั้น กล่าวโดยผานภท คือ โดยประเภทแห่งผานแล้ว ก็มี ๕ ได้แก่ รูปาวจรปฐมผานจิต รูปาวจรทุติยผานจิต รูปาวจรตติยผานจิตรูปาวจรจตุตถผานจิต และรูปาวจรปัญจผานจิต ซึ่งมักเรียกกันสั้นๆ แต่เพียงว่า ปฐมผาน ทุติยผาน ตติยผาน จตุตถผาน ปัญจผาน ผานทั้ง ๕ นี้ เมื่อกกล่าวโดยชาติภท คือโดยประเภทแห่งชาติ (ประเภทของจิตนั่นเอง) อีก ๓ ได้แก่ กุศล วิบาก กิริยา แล้ว ก็เป็นรูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ และรูปาวจรกิริยาจิต ๕ จึงรวมเป็น ๑๕ ดวง รูปาวจรกุศลจิต ๕ นั้นได้แก่ รูปาวจรปฐมผานกุศลจิต รูปาวจรทุติยผานกุศลจิต รูปาวจรตติยผานกุศลจิต รูปาวจรจตุตถผานกุศลจิตและรูปาวจรปัญจผานกุศลจิต รูปาวจรวิบากจิต ๕ และรูปาวจรกิริยาจิต ๕ ก็แจกทำนองเดียวกันนี้

ผาน คำว่า ผาน นี้ อัญฺฐสาลินีอรรถกถา แสดงว่า อารมมญฺปิณฺชผานโต ปจฺจนิคฺคาปนโต วา ผานํ แปลความว่า ธรรมชาติที่เพ่งอารมณ์ (อันมีกสิณ เป็นต้น) กิตฺติ หรือธรรมชาติที่เผารธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ (มีนิวรณ์เป็นต้น) กิตฺติ ธรรมชาตินั้นเรียกว่า ผาน ในปรมัตถที่ปณีฎีกา แสดงว่า ผานเนน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตนิ ผานจิตฺตํ แปลความว่า จิตใดที่ประกอบด้วยผาน จิตนั้นเรียกว่า ผานจิต

ผานจิตนี้ทั้งเพ่งอารมณ์และเผากปฏิปักษ์ธรรมไปพร้อมกันในขณะเดียวกันด้วย ปฏิปักษ์ธรรมที่ทาลายการเพ่งอารมณ์ จนไม่สามารถที่จะให้เกิดผานจิตได้นั้น เรียกว่า นิวรณ์ อันมีความหมายว่าเป็นเครื่องกั้น เครื่องกีดกัน เครื่องกีดขวางการกระทำความดี ในที่นี้ก็หมายความว่า ขัดขวางไม่ให้ทำจนถึงผานได้

นิวรณ์ของผาน นิวรณ์อันเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เกิดผานได้นั้น มี ๕ ประการ คือ กามฉันทนิวรณ์ พยาบาทนิวรณ์ ถีนมิตถนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจนิวรณ์ และวิจิกิจฉานิวรณ์

๑. กามฉันทนิเวรณ คือ ความติดใจในกามคุณอารมณ์ อันมี รูป เสียง กลิ่น รส และการสัมผัส ผัส ถูกต้อง ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ระคนด้วยสี ถ้ามีไปเพเลิดเพเลินติดใจในสิ่งเหล่านี้ เป็นไม่ได้ฉานแน่ ต้องใช้เอกคคตา เภากามฉันทนิเวรณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๒. พยาบาทนิเวรณ ความมุ่งจะปองร้ายผู้อื่น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่เดือดพล่าน ถ้ามีแต่ ครุ่นคิดปองร้ายใครๆ อยู่ฉานจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องใช้บิติเภาพยาบาทนิเวรณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๓. ถินมิทธนิเวรณ ความหดหู่ ความท้อถอยไม่ใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์ที่เพ่งนั้น ซึ่งเปรียบไว้ว่า เหมือนน้ำที่มีจอกแหนปิดบังอยู่ ถ้าลงใจที่ท้อถอยคลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่งนั้นแล้ว ย่อมไม่เกิดผล ให้ถึงฉานได้ต้องใช้วิตก เภาถินมิทธนิเวรณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๔. อุทัจจกุกกัจจนนิเวรณ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่า เหมือนน้ำที่ถูกลมพัด กระเพื่อมอยู่เสมอ ถ้าจิตใจเลื่อนลอยซัดส่ายอยู่เรื่อยๆ แล้วก็ไม่มีฉานจิต ต้องใช้สุขเภาอุทัจจกุก กัจจนนิเวรณ อันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๕. วิจิจฉานนิเวรณ ความลังเลไม่แน่ใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ขุ่นเป็นนม หรือน้ำที่ตั้งอยู่ใน ที่มีด ถ้าเกิดลังเลไม่แน่ใจอยู่ตราบใด ก็เป็นอันว่าไม่ทำถึงฉานอยู่ตราบนั้น ต้องใช้วิจาร์เภาวิจิจฉาน นิเวรณ อันเป็นปฏิปักษ์เสีย

การเภานิเวรณ การเภา การข่ม การทำลายหรือการประหารนิเวรณนี้ กล่าวสรุปอย่างสั้นๆ ก็ว่า ต้องใช้วิตกเภา ถินมิทธนิเวรณวิจาร์ เภา วิจิจฉานนิเวรณบิติ เภา พยาบาทนิเวรณสุข เภา อุทัจจกุกกัจจน นิเวรณเอกคคตา เภา กามฉันทนิเวรณ ต่อเมื่อเภา หรือข่มนิเวรณ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ธรรมอันเป็นเครื่อง ชัดขวางมิให้เกิดฉานนี้ได้เมื่อใดฉานจิตจึงจะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น ถ้านิเวรณทั้ง ๕ นี้ยังคงอยู่แม้แต่อย่าง เดียว ฉานจิตก็จะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเหตุนี้ วิตก วิจาร์ บิติ สุข เอกคคตา จึงเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่เป็นปัจจัย ให้เกิดฉานจิต ดังนั้นจึงเรียกธรรม ๕ ประการ คือ วิตก วิจาร์ บิติ สุข เอกคคตา นี้ว่าเป็น องค์ฉาน เพราะเป็นองค์สำคัญที่ทำให้เกิดฉานจิต การข่มนิเวรณด้วยอำนาจแห่งฉานนี้ เรียกว่า วิกขัมภนปทาน เป็นการประหารไว้ได้นานตราบเท่าที่ ฉานยังไม่เสื่อม ซึ่งเปรียบไว้ว่าประคุดหินทับหญ้า ถ้าไม่ยกหิน ออก หญ้าก็ขึ้นไม่ได้ฉันใด ถ้าฉานยังไม่เสื่อม นิเวรณก็ไม่มีโอกาสจะกำเริบขึ้นได้ฉันนั้น หรือจะกล่าวอีก นัยหนึ่งว่า นิเวรณกำเริบขึ้นได้เมื่อใด ฉานก็เสื่อมไปเมื่อนั้น

องค์ฉาน ๕ เภานิเวรณ ๕ ประการได้นั้น มีอธิบายไว้ดังต่อไปนี้

๑. วิตก คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เริ่มแรกทำฉานต้องมีสิ่งสำหรับเพ่ง เป็นต้นว่า ใช้ดินมาทำ เป็นดวงกลืน ต้องยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ คือ ดวงกลืนนี้หมายความว่า ต้องเพ่งดวงกลืน ไม่ให้จิตใจไปคิด

อะไรอื่น ถ้าไปคิดอะไรอื่นก็ หมายความว่า มี ถีนมิทธะ คือจิตหลุดที่ทอดยจากอารมณ์ที่เพ่ง คลาย ความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่ง เป็นจิตที่ตกไปจากดวงกสิณแล้ว ต้องยกจิตให้กลับเข้าสู่ดวงกสิณใหม่ คือให้ เพ่งดวงกสิณอีก จนไม่คลาดไปจากดวงกสิณเลยเช่นนี้ เป็นอันว่ามีวิตกโดยสมบูรณ์ เมื่อจิตมีวิตกอยู่ เฉพาะดวงกสิณ ก็ได้ว่าชื่อว่าเผาหรือข่มถีนมิทธะ ได้แล้ว เพราะจิตใจไม่ทอดยคลาดคลายไปจากดวง กสิณเลย

๒. วิจารณ์ คือการประคองจิตให้มันอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่เพ่งแล้ว วิจารณ์ก็ประคองไม่ให้ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ไม่ให้มีการลั้งเลใจว่า เพ่งเช่นนี้จะได้ฉานละหรือ ถ้าเกิด ลั้งเลใจขึ้น ก็จะหนายในการประคองจิต จิตก็จะตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ความลั้งเลใจเช่นนี้ก็คือ วิจิกิจฉา เมื่อประคองจิตไม่ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่งโดยปราศจากความลั้งเลใจ ก็ได้ชื่อว่า มี วิจารณ์ โดย สมบูรณ์ เผาหรือข่มวิจิกิจฉาได้แล้ว

๓. ปิติ คือ ความปลาบปล้ำใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ เมื่อได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ประคอง จิตให้มันอยู่ในอารมณ์ โดยปราศจากการทอดยและลั้งเลใจแล้ว ย่อมเกิดความปลาบปล้ำอิมเอิบใจใน การกระทำเช่นนั้น ขณะที่จิตมีปิติปลาบปล้ำอิมเอิบใจอยู่ ขณะนั้นจิตก็ไม่ได้คิดไปถึงความพยายามมุ่ง มาจะทำร้ายขุนเคืองใคร จึงได้ชื่อว่าปิตินี้ เผาหรือข่มพยายามวิรณได้แล้ว

ปิติ ความปลาบปล้ำอิมเอิบใจนี้มีถึง ๕ ประการ คือ

๑. ขุททกาปิติ ปลาบปล้ำใจ เล็กน้อย พอรู้สึกขนลุก
๒. ขณิกาปิติ ปลาบปล้ำใจ ชั่วขณะ เกิดขึ้นบ่อยๆ
๓. โอกกนตिकाปิติ ปลาบปล้ำใจ ถึงกับตัวโยกตัวโคลง
๔. อุพเพคาปิติ ปลาบปล้ำใจ จนตัวลอย
๕. ฌรณาปิติ ปลาบปล้ำใจ จนอิมอาบซาบซ่านไปทั่วทั้งกายและใจ

ปิติที่เป็นองค์ฌาน สามารถเผาหรือข่มพยายามวิรณได้นั้น ต้องถึง ฌรณาปิติ ส่วนปิติอีก ๔ ไม่นับว่าเป็นองค์ฌาน เพราะยังเป็นของหายาบและมีกำลังน้อยอยู่

๔. สุข ในองค์ฌานนี้หมายถึงความสุขใจ คือ โสมนัสเวทนานั้นเอง เมื่อยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ประคองจิตจนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ถึงกับเกิดปิติเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นสุขใจยิ่งนัก ความสุขก็คือความสงบ ปราศจากความฟุ้งซ่านรำคาญใจเป็นธรรมดา จึงได้ชื่อว่าสุขนี้เผาหรือข่ม อุทธัจจกุกกัจฉนิรณได้แล้ว

๕. เอกัคคตา คือจิตที่มีสมาธิแน่วแน่ในอารมณ์เดียว เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งตั้งที่กล่าวมาเป็นลำดับเช่นนี้แล้ว ขณะนั้นจิตใจก็ไม่ได้มีอารมณ์อื่นใดอีกเลย หมายความว่าขณะนั้นไม่ได้คำนึงถึง รูป เสียง กลิ่น รส หรือการสัมผัสถูกต้องแต่ประการใดๆ ทั้งสิ้น แน่วแน่แต่อารมณ์ที่เพ่งอย่างเดียวเท่านั้น จึงได้ชื่อว่า เอกัคคตา นี้เภาหรือข่มกามฉันทนิเวรณได้แล้ว

ประเภทแห่งฌาน ๕

ตามนัยแห่งพระอภิธรรม จำแนกประเภทแห่งฌาน (คือฌานเภท) ว่ามี ๕ ฌาน เรียกชื่อว่า ฌานปัญจกนัย ฌาน ๕ นี้ได้แก่

ปฐมฌาน มืองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

ทุติยฌาน มืองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

ตติยฌาน มืองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

จตุตถฌาน มืองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

ปัญจฌาน มืองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

มีข้อที่ควรสังเกตว่า จตุตถฌาน ก็มีองค์ฌาน ๒ และปัญจฌานก็มีองค์ฌาน ๒ ซึ่งจำนวนนั้นเท่ากัน แต่ว่าชนิดขององค์ฌานนั้นไม่เหมือนกัน

๑. ปฐมฌาน ต้องมีองค์ฌานครบทั้ง ๕ เพื่อเป็นเครื่องทำลาย เครื่องประหาร เครื่องเผาเครื่องข่ม ปฏิฆักรรม คือ นิเวรณทั้ง ๕ ประการดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นนั้น ปฐมฌานกุศลจิตจึงจะเกิดได้

อนึ่ง ในขณะที่ปฐมฌานจิตเกิดขึ้น เกิดพร้อมกับองค์ฌานทั้ง ๕ นี้ ในขณะเดียวกันด้วยและในขณะนั้นเอง องค์ฌานทั้ง ๕ ก็เภาหรือข่มนิเวรณทั้ง ๕ ไปพร้อมกันในขณะเดียวกันนั้นอีกด้วย หาใช่ว่าองค์ฌานเกิดทีละองค์ เภานิเวรณทีละอย่างไม่ แม้ในฌานจิตขั้นอื่นๆ ก็เป็นเช่นที่กล่าวนี้

๒. ทุติยฌาน มืองค์ฌานเพียง ๔ โดยละ วิตก ซึ่งเป็นองค์ฌานองค์แรกได้ ที่ละวิตกเสียได้ เพราะปฐมฌานลาภิบุคคล คือ ผู้ที่ได้ปฐมฌาน จะต้องหัดเข้าปฐมฌานจนชำนาญแล้วคล่องว่องไวถึง ๕ ประการ ที่เรียกว่ามี วสี ๕ แล้ว จึงจะเริ่มทำทุติยฌานได้ เมื่อจะขึ้นทุติยฌานนั้น เห็นว่า วิตกที่เป็นองค์ฌานนี้มีสภาพที่หยากกว่าองค์ฌานอีก ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา จึงละเสีย แล้วเริ่มต้นด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิตเลยทีเดียว เพ่งปฏิภาคนิมิตตามวิธีการจนทุติยฌานเกิดวสี ๕ และ

วิธีการเจริญสมถภาวนาจนมานจิตเกิดนั้น มีแสดงอยู่ในปริเฉทที่ ๔ จึงของดไม่กล่าวในที่นี้ อนึ่ง การละวิตกเพราะว่าเป็นของหายไปตามหลักที่กล่าวแล้วนั้น ยังเห็นว่าน่าจะเป็นดังต่อไปนี้ด้วย

๒.๑ เพราะความชำนาญ มีวสีในปฐมภวนานั้นเอง จึงเริ่มทำทุดิยภวนด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิตเดียว ไม่ต้องเพ่งดวงกสิณเหมือนเมื่อเริ่มทำปฐมภวน นี่ก็หมายความว่า ไม่ต้องใช้วิตกยกจิตขึ้นเพ่งดวงกสิณ ถ้าจะเปรียบก็เห็นจะเปรียบได้ว่า เหมือนเด็กที่เริ่มเรียนเลขบอกว่า ๔ กับ ๓ บวกกันได้เท่าใด ซึ่งอาจจะต้องทำพิธีคิด คือ ยกมือซ้ายชูขึ้น ๔ นิ้ว ยกมือขวาชูขึ้นอีก ๓ นิ้ว แล้วนับจึงจะตอบได้ว่าเป็น ๗ นั่นแปลว่าต้องมีพิธีในการคิด คือ มีวิตก ถ้าหากว่าเรียนมาคล่องแคล่วชำนาญแล้ว ก็ตอบได้ในทันทีที่ถาม ว่าเป็น ๗ โดยไม่ต้องชูนิ้ว ไม่ต้องนับ เท่ากับว่าไม่ต้องคิด ไม่ต้องใช้วิตก

๒.๒ ผู้เข้าปฐมภวนจนถึงมีวสีแล้ว ย่อมไม่มีความหดหู่ท้อถอย ไม่ห่อยนคลายความใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์นั้นแล้ว คือ ปราศจากถิ่นมิทธะแล้ว จึงไม่ต้องอาศัยวิตกหรือไม่ต้องใช้ทกมาเผาฆ่าข่มถิ่นมิทธะอีกเพราะปฐมภวนได้ข่มถิ่นมิทธะจนอยู่มือแล้ว

๓. ตติยภวน มีองค์ภวนเพียง ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา โดยละเอียด ซึ่งเป็นองค์ภวนองค์ที่ ๒ ได้อีกองค์ ที่ละเอียดอีก เพราะทุดิยภวนลาภีบุคคล จะต้องมึวสีในทุดิยภวนนั้นแล้ว จึงจะเริ่มทำตติยภวนได้ เมื่อจะขึ้นตติยภวน ก็เห็นโทษของวิจาร์ว่ามีสภาพที่หายากกว่า ปิติ สุข เอกัคคตา จึงละวิจาร์อันเป็นองค์ภวนที่มีสภาพหายากนั้นเสีย ให้สมกับตติยภวนอันเป็นภวนที่ประณีตกว่าทุดิยภวน จึงเริ่มต้นด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิตจนกว่าตติยภวนจิตจะเกิดที่ตติยภวนละวิจาร์ได้ นอกจากหลักที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ น่าจะเป็นดังนี้ด้วย คือ ปฐมภวนได้เผาได้ข่มความลังเลคือวิจิจิจฉามาแล้ว และทุดิยภวนก็ได้เผาได้ข่มซ้ำอีกต่อหนึ่งด้วย ข่มวิจิจิจฉาเสียจนอยู่มือแล้ว ในการทำตติยภวนจึงไม่ต้องอาศัยวิจาร์มาเผาข่มวิจิจฉานีวรณ์อีก

๔. จตุตถภวน มีองค์ภวนเพียง ๒ เท่านั้น โดยละ ปิติ ได้อีก คงเหลือแต่ สุข กับ เอกัคคตา ตติยภวนลาภีบุคคลผู้มึวสีในตติยภวนแล้วก็พิจารณาเห็นว่าปิติที่เป็นองค์ภวนองค์หนึ่งนั้นเป็นความปลาบปลื้มอัมเอบใจจนซาบซ่านไปทั่วทั้งกายและใจนี้มีอาการโหมเอยงไปในทางที่มีความลึงโลดใจอยู่นับได้ว่ามีสภาพเป็นของหายากอยู่เมื่อต้องการภวนที่ประณีตขึ้นไปอีกก็ไม่ควรที่จะติดใจในของหายากเช่นนี้ในเวลาทีเจริญเพื่อขึ้นจตุตถภวน จึงละปิติเสีย ดังนั้น เมื่อจตุตถภวนจิตเกิด จึงเหลือองค์ภวนเพียง ๒ องค์ คือ สุขกับเอกัคคตา

๕. ปัญจภวน มีองค์ภวนเพียง ๒ เท่ากัน กับจตุตถภวน แต่ไม่เหมือนกันกับจตุตถภวน กล่าวคือ จตุตถภวนมีสุขกับเอกัคคตาเป็นองค์ภวน ส่วนปัญจภวนนี้มีอุเบกขากับเอกัคคตาเป็นองค์

เพียงฉนวนละหนึ่งองค์ฉนวนเท่านั้น แต่ถ้าเป็น ดิกขบุคคล คือ ผู้รู้เร็ว ก็ละได้ทีเดียวทั้งวิตก วิจารณ์ เหมือนกัน

เหตุนี้ทางพระสูตรจึงแสดงว่า รูปฉนวนมี ๔ อรูปฉนวนมี ๔ รวมเป็นฉนวน ๘ และเมื่อกล่าวถึงการเข้าฉนวนสมาบัติจึง กล่าวว่าสมาบัติ ๘ ทางพระอภิธรรมแสดงว่า รูปฉนวนมี ๕ อรูปฉนวนมี ๔ รวมเป็นฉนวน ๙ สมาบัติ ๙ ฉนวนปัญญาตามแนวแห่งพระอภิธรรมที่กล่าวถึงอยู่นี้ มีฉนวน ๕ และเมื่อจำแนกโดยชาติเภท คือตามประเภทแห่งชาติ มี กุศล วิกภา กิริยา แล้ว ก็มี รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิกภาจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ รวม ๑๕ ดวง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

รูปาวจรกุศลจิต

รูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่บำเพ็ญจนถึงรูปฉนวน เป็นจิตที่ตกแต่งบุญกุศลไว้เพื่อรับสมบัติ คือ เป็นรูปพรหมในพรหมโลก มีจำนวน ๕ ดวง คือ

๑. วิตกวิจารณ์ปิติสุขกคคตา สหิตี ปฐมฉนวนกุศลจิตต์ รูปาวจรกุศลดวงที่ ๑ จิตเกิดพร้อมด้วย วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกกคคตา เป็นปฐมฉนวนกุศล

๒. วิจารณ์ปิติสุขกคคตา สหิตี ทุตติยฉนวนกุศลจิตต์ รูปาวจรกุศลดวงที่ ๒ จิตเกิดพร้อมด้วย วิจารณ์ ปิติ สุข เอกกคคตา เป็นทุตติยฉนวนกุศล

๓. ปิติสุขกคคตา สหิตี ตติยฉนวนกุศลจิตต์ รูปาวจรกุศลดวงที่ ๓ จิตเกิดพร้อมด้วย ปิติ สุข เอกกคคตา เป็นตติยฉนวนกุศล

๔. สุขกคคตา สหิตี จตุตถฉนวนกุศลจิตต์ รูปาวจรกุศลดวงที่ ๔ จิตเกิดพร้อมด้วย สุข เอกกคคตา เป็นจตุตถฉนวนกุศล

๕. อุเบกขกคคตา สหิตี ปณจมนฉนวนกุศลจิตต์ รูปาวจรกุศลดวงที่ ๕ จิตเกิดพร้อมด้วย อุเบกขา เอกกคคตา เป็นปณจมนฉนวนกุศล

รูปาวจรวิกภาจิต

รูปาวจรวิกภาจิต เป็นจิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เสวยสมบัติซึ่งรูปาวจรกุศลจิต ได้ตกแต่งมาให้ เป็นจิตของรูปพรหมในพรหมโลกจำนวน ๕ ดวง อันเป็นจำนวนที่เท่ากับรูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรวิกภาจิต ๕ ดวง คือ

๑. วิตกกิจารปิติสุเขกคคตา สหิตํ ปฐมณานวิปากจิตต์ รูปาวจรวิปากดวงที่ ๑ จิตเกิดพร้อมด้วย วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นปฐมณานวิปาก

๒. วิจารปิติสุเขกคคตา สหิตํ ทุตติยณานวิปากจิตต์ รูปาวจรวิปากดวงที่ ๒ จิตเกิดพร้อมด้วย วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นทุตติยณานวิปาก

๓. ปิติสุเขกคคตา สหิตํ ตติยณานกุสลจิตต์ รูปาวจรกุสลดวงที่ ๓ จิตเกิดพร้อมด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นตติยณานกุสล

๔. สุขเขกคคตา สหิตํ จตตถณานกุสลจิตต์ รูปาวจรกุสลดวงที่ ๔ จิตเกิดพร้อมด้วย สุข เอกัคคตา เป็นจตตถณานกุสล

๕. อุเบกขาเขกคคตา สหิตํ ปญจมณานกุสลจิตต์ รูปาวจรกุสลดวงที่ ๕ จิตเกิดพร้อมด้วย อุเบกขา เอกัคคตา เป็นปัญจมณานกุสล

รูปาวจรกิริยาจิต

รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตโดยเฉพาะของพระอรหันต์ที่เข้ารูปตามตามสำนวนเก่าอธิบายว่า รูปาวจรกุสล กับรูปาวจรกิริยาที่เหมือนกันต่างแต่ที่เกิด รูปาวจรกุสลเกิดในสันดานปุณฺณ และเสกขบุคคล (เสกขบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี) ส่วนรูปาวจรกิริยาเกิดในสันดานพระชีวนาสพ (พระชีวนาสพ หรือ อเสกขบุคคล คือ พระอรหันต์) รูปาวจรกิริยาจิต มีจำนวน ๕ ดวง คือ

๑. วิตกกิจารปิติสุเขกคคตา สหิตํ ปฐมณานกิริยาจิตต์ รูปาวจรกิริยาดวงที่ ๑ จิตเกิดพร้อมด้วย วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นปฐมณานกิริยา

๒. วิจารปิติสุเขกคคตา สหิตํ ทุตติยณานกิริยาจิตต์ รูปาวจรกิริยาดวงที่ ๒ จิตเกิดพร้อมด้วย วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นทุตติยณานกิริยา

๓. ปิติสุเขกคคตา สหิตํ ตติยณานกิริยาจิตต์ รูปาวจรกิริยาดวงที่ ๓ จิตเกิดพร้อมด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นตติยณานกิริยา

๔. สุขเขกคคตา สหิตํ จตตถณานกิริยาจิตต์ รูปาวจรกิริยาดวงที่ ๔ จิตเกิดพร้อมด้วย สุข เอกัคคตา เป็นจตตถณานกิริยา

๕. อุเบกขาเขกคคตา สหิตํ ปญจมณานกิริยาจิตต์ รูปาวจรกิริยาดวงที่ ๕ จิตเกิดพร้อมด้วย อุเบกขา เอกัคคตา เป็นปัญจมณานกิริยา

อรุปาวจรจิต

เป็นจิตที่ถึงซึ่งอรุปมาน เป็นจิตที่โดยมากท่องเที่ยว อยู่ในอรุปภูมิ มีคาถาสังคหะเป็นคาถาที่ ๙ แสดงว่า “อาลมพนปฺเภเทน จตฺถารุปมานสํปฺยุญฺปาภฺริยาภฺทา ปฺน ทวามสฺสา รฺฐิตํ ฯ” แปลความว่า “อรุปาวจรจิตนั้น กล่าวโดยประเภทแห่งอารมณฺ์ ก็มี ๔ แล้วจำแนกตามประเภทแห่งชาติ กุศลวิบาก กิริยา อีกจึงเป็น ๑๒ ดวงมีคำอธิบายว่า อรุปาวจรจิต กล่าวโดยประเภทแห่งอารมณฺ์แล้วมี ๔” คือ

๑. มี กลิณฺุคฺชาภฺมิภากาสํบฺญฺญฺติ เป็นอารมณฺ์ หมายถึง อากาศที่เพิกกลิณแล้ว เป็นอากาศที่ว่างเปล่าไม่มีที่สิ้นสุดเป็น อารมณฺ์ โดยบริกรรมว่า อากาโส อนนโต อากาศไม่มีที่สิ้นสุดจนกว่ามานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี กลิณฺุคฺชาภฺมิภากาสํบฺญฺญฺติ เป็นอารมณฺ์นี้ชื่อว่า อากาसानุญฺจายตนฌาน บางทีเรียกว่า ปฐฺมารูปจิต คือ ปฐฺมอรุปจิต เป็นอรุปาวจรจิตขั้นต้น

๒. มี อากาसानุญฺจายตนจิต เป็นอารมณฺ์ หมายถึง วิทยญาณคือตัวรู้ หน่วงเอาตัวที่รู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดนั้นแหละ เป็นอารมณฺ์ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็ว่า เพ่งหรือหน่วงเอาปฐฺมารูปจิตเป็นอารมณฺ์ โดยบริกรรมว่า วิทยญาณํ อนนตํ วิทยญาณไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมาากาसानุญฺจายตนจิตเป็นอารมณฺ์นี้ ชื่อว่า วิทยญาณัญฺจายตนฌาน บางทีก็เรียกว่า ทฺติยารูปจิต คือ ทฺติยอรุปจิตเป็นอรุปาวจรขั้นที่ ๒

๓. มี นตฺติภาวบํญฺญฺติ เป็นอารมณฺ์ คือ สภาพที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณฺ์ มีความหมายว่า เมื่อได้เจริญวิทยญาณัญฺจายตนฌานบ่อยๆ จนชำนาญ ก็จะรู้สึกขึ้นมาว่า วิทยญาณ คือตัวรู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดก็ดี แม้แต่อากาศที่ไม่มีที่ สิ้นสุดนั่นเองก็ดี จะมีอะไรแม้แต่สักหน่อยหนึ่งก็หาไม่ จึงได้มาเพ่งถึงความไม่มี โดยบริกรรมว่า นตฺติ กิณฺุจ นิตหนึ่งก็ไม่มีหน่อย หนึ่งก็ไม่มีจนกว่าฌานจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี นตฺติภาวบํญฺญฺติ เป็นอารมณฺ์นี้ ชื่อว่า อากิณฺุจัญฺจายตนฌาน บางทีก็เรียกว่า ตฺติยารูปจิต คือ ตฺติยอรุปจิต เป็นอรุปาวจรจิตขั้นที่ ๓

๔. มี อากิณฺุจัญฺจายตนจิต เป็นอารมณฺ์ คือ หน่วงเอาตฺติยารูปจิต เป็นอารมณฺ์กำหนดเอาความปราณีตละเอียดของตฺติยารูปจิตเป็นอารมณฺ์โดยความรู้สึกว่า สัญญา คือ จิตที่รู้นิดหนึ่งก็ไม่มี หน้อยหนึ่งก็ไม่มีนั้นจะว่าไม่มีก็ไม่ใช่เพราะยังมีตัวรู้ว่าไม่มีอยู่จะว่ามีก็ไม่เชิง เพราะสัญญานันปราณีตละเอียดอ่อนและสงบมากเหลือเกิน จนแทบจะไม่รู้ว่ามี ดังนั้นจึงกำหนด เพ่งธรรมชาติที่สงบที่ปราณีต โดยบริกรรมว่า เอตํ สนฺติ เอตํ ปณฺีตํ สงบ-หนอ ประณีตหนอ จนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น

ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยอาภิญญายตนจิตเป็นอารมณ์เช่นนี้ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ซึ่งแปลว่าฌานที่ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด หรือฌานที่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จะว่ามีสัญญาก็ไม่เชิง บางทีเรียกฌานนี้ว่าจตุตถารูปจิต คือจตุตถอรูปรูปจิตเป็นอรูปราวจรจิตชั้นที่ ๔ อันเป็นชั้นสูงสุดเพียงนี้ อรูปราวจรจิต อรูปจิต อรูปฌาน ซึ่งมี ๔ ชั้นหรือ ๔ ฌานนี้ แตกต่างกันด้วยประเภทแห่งอารมณ์ดังที่ได้กล่าว มาข้างต้นนี้ ไม่ใช่ต่างกันด้วยองค์แห่งฌาน เพราะองค์ฌานของอรูปรฌานนี้ คงมีองค์ฌานเพียง ๒ คือ อุเบกขา กับ เอกัคคตา เท่ากัน และเหมือนกันทั้ง ๔ ชั้น

อนึ่งองค์ฌานของอรูปรฌานนี้ ก็เท่ากันและเหมือนกันกับองค์ฌานของรูปาวจรปัญจฌานด้วย ดังนั้นจึงจัดว่าหรือกันว่าอรูปรฌานเป็นปัญจฌานเพราะองค์ฌานเท่ากัน และเหมือนกันนั่นเอง การแกกอรูปรฌาน ๔ โดยชาติ คือ อรูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรวิบากจิต และอรูปราวจรกิริยาจิต ก็มีอย่างละ ๔ คือ

อรูปราวจรกุศลจิต

อรูปราวจรกุศลจิต เป็นจิตที่บำเพ็ญจนถึงอรูปรฌาน เป็นจิตที่ตกแต่งบุญกุศลไว้เพื่อรับสมบัติ ก็มีอย่างละ ๔ คือ

๑. อากาสาัญญาจตนกุศลจิต
๒. วิมูขณัญญาจตนกุศลจิต
๓. อาภิญญัจญายตนกุศลจิต
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต

อรูปราวจรจิตวิบากจิต

อรูปราวจรวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอรูปราวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เสวยสมบัติซึ่งอรูปราวจรกุศลจิตได้ตกแต่งมาให้ เป็นจิตของรูปพรหมในพรหมโลก มีจำนวน ๔ ดวง อันเป็นจำนวนที่เท่ากันกับอรูปราวจรกุศลจิต อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง คือ

๑. อากาสาัญญาจตนวิบากจิต
๒. วิมูขณัญญาจตนวิบากจิต
๓. อาภิญญัจญายตนวิบากจิต

๔. แนวสัญญาณสัญญาณตนวิบากจิต

อรุปาวจรกิริยาจิต

อรุปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตโดยเฉพาะของพระอรหันต์ที่เข้าอรุปฌานมีสำนวนเก่าอธิบายว่า อรุปาวจรกุศลกับอรุปาวจรกิริยานั้นเหมือนกันต่างแต่ที่เกิด อรุปาวจรกุศลเกิดในสันดานปุถุชน และเสกขบุคคล ส่วนอรุปาวจรกิริยาเกิดในสันดาน อเสกขบุคคล (คือ พระอรหันต์) อรุปาวจรกิริยาจิต มีจำนวน ๔ ดวง คือ

๑. อากาสนัญญาตนกิริยาจิต
๒. วิญญาณัญญาตนกิริยาจิต
๓. อากิญจัญญาตนกิริยาจิต
๔. แนวสัญญาณสัญญาณตนกิริยาจิต

อรุปาวจรจิตนั้น อารมณ์อาจจะเหมือนกัน แต่แตกต่างกันที่องค์ฌาน กล่าวคือ องค์ฌานไม่เท่ากัน ส่วนอรุปาวจรจิตนั้น องค์ฌานเท่ากันและเหมือนกัน แต่แตกต่างกันที่อารมณ์ไม่เหมือนกัน

โลกุตตรจิต (Supermundance consciousness)

โลกุตตร มาจากคำว่า โลก + อุตตร โลก หมายถึง กามโลก (กามภูมิ) รูปโลก (รูปภูมิ) และ อรูปโลก (อรุปภูมิ) อุตตร หมายถึง เหนือ หรือพ้น

โลกุตตรจิต^{๑๐} คือ จิตที่พ้นจากโลก ได้แก่ ระดับจิตของพระอริยเจ้าที่อยู่เหนือการครอบงำของโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก และอรุปโลก แต่เป็นจิตที่รับอารมณ์พิเศษ คือ พระนิพพาน อันเป็นพระสัทธรรมที่พ้นจากโลก เป็นจิตที่รับอารมณ์เหนือสภาวะธรรมที่มีอยู่ในโลก เป็นอารมณ์ที่ไม่ได้ถูกปัจจัยใดๆ ประทุษร้าย เป็นอสังขตธรรม เป็นธรรมที่พ้นจากการดับ แตกต่างจาก จิต เจตสิก รูป ซึ่งเป็นสังขตธรรม ดังนั้น โลกุตตรจิตจึงหมายถึง จิตรับอารมณ์เป็นนิพพานอารมณ์ เป็นจิตที่สะอาด หมดจด จากกิเลส เพราะประกอบด้วยศีลอันยิ่ง อธิศีล สมาธิอันยิ่ง คือ อธิจิต และปัญญาอย่างยิ่ง คือ อธิปัญญา

^{๑๐} อภิธัมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๑, อ่างแล้ว, หน้า ๑๒๓.

ดังนั้น โลกุตตรจิต หมายถึง จิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์

โลกุตตรจิต นั้นมี ๒ ชนิด คือ

ชาติกุศล เรียกว่า โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรคจิต มีจำนวน ๔ ดวง

ชาติวิบาก เรียกว่า โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต มีจำนวน ๔ ดวง เช่นกัน

รวมเป็น โลกุตตรจิต ๘ ดวง

โลกุตตรจิต หรือมรรคจิต ๔ ดวง

โลกุตตรกุศลจิต หรือ อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า มัคคจิต เป็นจิตที่พ้นจากโลก เป็นจิตที่ประหามัน อนุสัยกิเลส เป็นสมุจเฉตปหาน

โลกุตตรกุศลจิต หรือ มัคคจิต กล่าวโดยย่อ มีจำนวน ๔ ดวง คือ

๑. โสตาปัตติมัคคจิต
๒. สกทาคามีมัคคจิต
๓. อนาคามีมัคคจิต
๔. อรหัตตมัคคจิต

โลกุตตรวิบากจิต หรือ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า ผลจิต เป็นจิตที่เป็นผลของ โลกุตตรกุศลจิต เป็นจิตที่พ้นจากโลก เป็นจิตที่ประหามันแล้ว ซึ่งอนุสัยกิเลส เป็นปฏิปัสสัมภณปหาน คือ ละได้โดยสงบ

เมื่อมัคคจิต เกิดขึ้นและดับลงแล้ว ผลจิต ก็จะเกิดติดต่อกันทันทีทันใด โดยไม่มีระหว่งคั่น คือ ไม่มีจิตใดเกิดขึ้นมาก่อนเลย ดังนั้น จึงเรียก มัคคจิตว่า อกาลิก เพราะเป็นเหตุให้ผลจิตเกิดขึ้น ในปัจจุบันทันที ไม่ต้องรอการรอเวลาเลย

ผลจิต ๔ เมื่อกล่าวโดยย่อ มีจำนวน ๔ ดวง คือ

๑. โสตาปัตติผลจิต
๒. สกทาคามีผลจิต
๓. อนาคามีผลจิต

๔. อรหัตตผลจิต

- เมื่อโสตาปัตติมัคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว โสตาปัตติผลจิต จะเกิดแก่บุคคลนั้นทันทีเป็นโสตาบันบุคคล
- เมื่อสกทาคามีมัคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว สกทาคามีผลจิต จะเกิดแก่บุคคลนั้นทันทีเป็นสกทาคามีบุคคล
- เมื่ออนามมีมัคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว อนาคามีผลจิต จะเกิดแก่บุคคลนั้นทันทีเป็นอนามมีบุคคล
- เมื่ออรหัตตมัคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว อรหัตตผลจิต จะเกิดแก่บุคคลนั้นทันที เป็นอรหัตตบุคคล

การประหารกิเลส

กิเลสทั้งหมด จะเข้าประกอบเฉพาะกับอกุศลจิตเท่านั้น ดังนั้นการประหารกิเลสก็คือ การประหารอกุศลจิต ทั้ง ๑๒ ดวง นั้นเอง กิเลสแบ่งได้เป็น ๓ ระดับ การประหารกิเลสแต่ละระดับ จะต้องใช้วิธีการที่แตกต่างกัน^{๑๑} ดังนี้

๑. วิติกมกิเลส คือ กิเลสอย่างหยาบ ที่แสดงออกมาทางกาย หรือทางวาจา กิเลสชั้นนี้ระงับไว้ได้ด้วยศีลสงบได้เป็นครั้งคราว ขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่ การประหารในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธกปะหาน

๒. ปริยฎฐานกิเลส คือ กิเลสอย่างกลาง ที่เกิดอยู่ภายในใจ ไม่ถึงกับแสดงออกมาทางกาย หรือวาจา ตัวเองรู้ได้ ผู้อื่นบางที่ก็รู้ บางที่ก็ไม่รู้ กิเลสชนิดนี้สามารถข่มไว้ได้ ด้วยอำนาจของสมาธิ (อัปปนาสมาธิ) เป็นเวลานานตราบเท่าที่ สมาธิยังไม่เสื่อม การประหารในลักษณะนี้ เรียกว่า วิกขัมภนปะหาน

๓. อนุสัยกิเลส คือ กิเลสอย่างละเอียด ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของตนเองและผู้อื่นก็ไม่สามารถรู้ได้ นอกจากพระพุทธองค์เท่านั้น ต้องประหารด้วยปัญญา ในมัคคจิตทั้ง ๔ อันเป็นการประหารได้ โดยสิ้นเชื้อและไม่กลับมีขึ้นอีก การประหารในลักษณะนี้ เรียกว่า สมุจเฉทปะหาน

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, **วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา**. (กรุงเทพมหานคร: อรุณวิทยา, ม.ป.ป.). หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

โสดาปัตติมัคคจิต ประหารโลภมูลจิต ที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และโมหมูลจิต ที่ประกอบด้วยความสงสัย

สกทาคามีมัคคจิต ประหารกิเลสที่เหลือ ให้มีกำลังเบาบางลง

อนาคามีมัคคจิต ประหารโทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง

อรหัตตมัคคจิต ประหารโลภมูลจิต ที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง

และ โมหมูลจิตที่ประกอบด้วย ความฟุ้งซ่าน ๑ ดวง

รวมมัคคจิต ๔ ดวง ประหารอกุศลจิตได้ ๑๒ ดวงไม่มีโอกาสเกิดขึ้นอีกเลย เพราะถูกประหารอย่างสิ้นเชิง ด้วยมัคคจิตทั้ง ๔ เหมือนกับการถอนราก ถอนโคนต้นไม้ ไม่มีโอกาสที่จะงอกขึ้นมาได้อีก

ผลของการประหารกิเลส

๑. เมื่อโสดาปัตติมัคคจิตเกิดขึ้น แก่บุคคลใด โสดาปัตติผลจิต ก็เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นขึ้นมาทันที ชื่อว่าเป็น โสดาบันบุคคล หรือ เสขบุคคล

โสดาบันบุคคล หรือ เสขบุคคล คือ บุคคลที่จะต้องศึกษา เพียรพยายามประหารกิเลส ส่วนที่เหลือต่อไปอีก ซึ่งต้องใช้เวลามากไม่เกิน ๗ ชาติ จึงจะประหารอกุศลจิตได้หมดแล้วจึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์

โสดาบันบุคคล มี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีธีโสดาบัน คือ โสดาบันที่จะเกิดอีกชาติเดียว ก็จะมีบรรลุเป็นพระอรหันต์ เพราะมีอินทรีย์แก่กล้าแล้ว

๒) โกลังโกลโสดาบัน คือ โสดาบันที่จะต้องเกิดอีก ๒-๖ ชาติ ก็จะมีบรรลุเป็นพระอรหันต์ เพราะเป็นผู้มีอินทรีย์ไม่แก่กล้านัก คือปานกลาง

๓) สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน คือ โสดาบันจะต้องเกิดอีก ๗ ชาติ จึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ เพราะเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน

เหตุที่พระโสดาบัน ต้องแบ่งเป็น ๓ ประเภท

๑. เนื่องจากการอบรมอินทรีย์ ๕ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มาไม่เท่ากัน คือ อย่างแรงกล้า ปานกลางและอย่างอ่อน อย่างไรก็ตามก็ดี พระโสดาบันทั้ง ๓ ประเภทนี้ จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ ๔

ชื่อว่าได้ปิดประตูอบาย ได้อย่างแน่นอน แต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง แต่ก็ยังมีพระโสดาบัน อีกประเภทหนึ่ง ที่มีอัธยาศัยยินดีพอใจ ในการท่องเที่ยวไปในวิภวฐานะครบ ๗ ชาติ เรียกว่า วิภวภิรัต โสดาบัน จะไปเกิดในเทวโลกทั้ง ๖ ตลอดจนอนิภวรูปพรหม เช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี วิสาขามหา อุบาสิกา ท้าวสักกเทวราช เป็นต้น

๒. เมื่อสกทาคามีมีคจิตเกิดขึ้น แก่บุคคลใด สกทาคามีผลจิตย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ทำให้สำเร็จเป็น พระสกทาคามีบุคคล สามารถเข้าเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจาก ผลของการประหาณ กิเลส ของสกทาคามีมีคจิต) ขณะเข้าผลสมาบัติได้ ซึ่งจะกลับมาเกิดในมนุษย์โลก อีกเพียงครั้งเดียว และสำเร็จเป็นพระอรหันต์

พระสกทาคามีบุคคล มี ๕ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. ผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลก แล้วทำความเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์
๒. ผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วทำความเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์
๓. ผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลก ไปเกิดบนเทวโลก แล้วทำความเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์
๔. ผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก มาเกิดในมนุษย์โลก แล้วทำความเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์
๕. ผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลก ไปเกิดบนเทวโลก แล้วกลับมาเกิดในมนุษย์โลก อีกครั้งหนึ่งทำความเพียรแล้วบรรลุพระอรหันต์

๓. เมื่อพระอนาคามีมีคจิตเกิดขึ้น แก่บุคคลใด อนาคามีผลจิตย่อมเกิดแก่บุคคลนั้นทันที สำเร็จเป็น พระอนาคามีบุคคล ซึ่งจะไม่มีมาเกิดใหม่ในมนุษย์โลกอีก จะไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ๕ คือ อวิหา อตปปา สุทัสสา สุทัสสี อภิภูฏา หรือจะไปเกิดในรูปภูมิ ๑๐ ที่นอกจากสุทธาวาส ๕ อัสสัมภุตตภูมิ ๑ และอรุปปภูมิ ๔

พระอนาคามีบุคคล มี ๕ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. พระอนาคามี ที่เกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ แล้วนิพพานในกึ่งแรก ของอายุในภพนั้น

๒. พระอนาคามี ที่เกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ แล้วนิพพานในกึ่งหลังของอายุในภพนั้น

๓. พระอนาคามี ที่เกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ โดยไม่ต้องใช้ความเพียรมากแล้วนิพพาน

๔. พระอนาคามี ที่เกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ ต้องใช้ความเพียรมากแล้วนิพพาน

๕. พระอนาคามี เกิดในสุทธาวาสตั้งแต่ชั้นที่ ๑ ถึงชั้นที่ ๕ ตามลำดับ แล้วเข้านิพพาน ในชั้นที่ ๕ นั้น

๔. เมื่ออรหัตตมัคคจิตเกิดขึ้น แก่บุคคลใด อรหัตตผลจิต ก็ะบังเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นทันที เป็น พระอรหันต์

ซึ่งเป็นการประหามภิเลสชั้นสุดท้าย คือโลกมูลจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และโมหมูลจิต ที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน ๑ ดวง เป็นการประหามอกุศลจิต ๑๒ ครอบงำ อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง ก็จะหมดไปโดยสิ้นเชิง ด้วยเพราะไม่มีที่จะอาศัยเกิด (อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง จะประกอบกับอกุศลมูลจิต ๑๒ ดวง เท่านั้น)

พระอรหันต์

พระอรหันต์ มีเรียกได้หลายชื่อตามลักษณะและความหมายต่างๆ ดังนี้ พระอรหันต์ ๓ ประเภท (แบ่งตามลักษณะการประหามภิเลส)

๑. พระอรหันต์ หมายถึง ผู้บริสุทธิ์จากกิเลส
๒. พระชินาสพ หมายถึง ผู้สิ้นแล้วซึ่งอาสวกิเลส
๓. อเสขบุคคล หมายถึง ผู้ไม่ต้องศึกษา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ต่อไปอีก

พระอรหันต์ ๒ ประเภท (แบ่งตามลักษณะของการหลุดพ้นจากอาสวกิเลส)

๑. ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยการเจริญวิปัสสนา
๒. เจโตวิมุตติ หมายถึง ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยการเจริญสมถ และวิปัสสนา

พระอรหันต์ ๓ ประเภท (แบ่งตามลักษณะระยะเวลาการสร้างบารมี)

๑. พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยการตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง และสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้

๒. พระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง แต่สอนผู้อื่นให้รู้ตามไม่ได้

๓. พระอรหันตสาวก ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยทั่วไป

พระอรหันต์โดยทั่วไป แบ่งตามความสามารถออกได้อีก ๓ ประเภท คือ

๑. ปกติสาวก หมายถึง พระสาวก หรือพระอรหันต์ทั่วไป

๒. มหาสาวก หมายถึง พระสาวกผู้ใหญ่ผู้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า ๘๐ รูป ส่วนมากจะได้รับการยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะ (ความเป็นเลิศ)

๓. อัครสาวก หมายถึง พระโมคคัลลาน์ ซึ่งเป็นอัครสาวกเบื้องซ้ายและพระสารีบุตร พระอัครสาวกเบื้องขวา ซึ่งจะเห็นในโบสถ์ที่ยืนอยู่ด้านซ้ายและขวาของพระประธาน

พระอรหันต์ ๓ ประเภท (แบ่งตามลักษณะปัญญาที่รู้พิเศษ)

๑. พระอรหันต์ผู้มีปฏิสัมภิทาญาณ ๔ คือ

๑.๑. อตถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาที่แตกฉานรู้ในผลทั้งปวงที่มาจากเหตุ

๑.๒. จัมมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาที่แตกฉานรู้ในเหตุทั้งปวงที่มาจากผล

๑.๓. นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาที่แตกฉานรู้ที่มาของผล และเหตุทั้งปวง

๑.๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาที่แตกฉานในธรรม ๓ ประการข้างต้น มีความคล่องแคล่ว ว่องไว เฉียบแหลมคมคาย

๒. พระอรหันต์ผู้ไม่มีปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ดังกล่าวข้างต้น

เจตสิกและประเภทของเจตสิก

จิต^{๑๒} เป็นหนึ่งในขั้น ๕ หมายถึงธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เป็นตัวรู้เฉยๆ ไม่มีหน้าที่อย่างอื่น เหมือนเป็นกระต่ายเปล่าๆ ส่วนที่เราพูดถึงอกุศลจิต กุศลจิต ซึ่งในพระอภิธรรมแบ่งจิตออกเป็นหลายดวงไม่ได้แปลว่ามีจิตหลายดวงจริงๆ แต่เป็นการทำงานของส่วนประกอบที่สำคัญของจิตซึ่งต้องอยู่ด้วยกันตลอดเวลาได้แก่ เจตสิก นั่นเอง ความโกรธ โลก หลง หรือการมีสติ หรือไม่มีสติ มีศรัทธา มีเมตตา ฯลฯ ล้วนเป็นการทำงานของเจตสิกจิตเป็นเหมือนเครื่องรับเครื่องส่งเช่นวิทยุโทรทัศน์ ถ้าไม่มีสัญญาณก็ไม่มีเสียง ไม่มีรูปภาพให้เราดูได้สัญญาณภาพ หรือเสียงก็อุปมาเหมือนเป็นการทำงานของเจตสิกนั่นเอง

ขั้น ๕ ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ตัวเจตสิก คือ ส่วนที่เราเรียกว่าสังขารนั่นเอง เป็นเครื่องปรุงแต่งจิตให้เป็นอย่างนั้น เป็นอย่างนี้ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ เจตนาเป็นกุศลเจตสิกก็เป็นกุศลตามไปด้วย

เจตสิกเป็นธรรมชาติอีกชนิดหนึ่ง ที่เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต เกิดดับอยู่ในที่ๆเดียวกับจิตเจตสิกเป็นธรรมที่สำคัญ ที่จำแนกคนดี-เลวหรือเหนือดี-เลว

เจตสิก คือสิ่งที่ประกอบกับจิตได้ เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด การที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ ไม่เหมือนกับต้นไม้ ที่อาศัยพื้นแผ่นดินเกิด เพราะพื้นแผ่นดินกับต้นไม้ั้น พื้นแผ่นดินเป็นฐานรองรับ และต้นไม้ตั้งอยู่บนพื้นแผ่นดินที่รองรับนั้น ซึ่งพื้นแผ่นดินจะต้องปรากฏขึ้นก่อน เพื่อเป็นฐานรองรับให้ต้นไม้เกิดภายหลัง และการเกิดขึ้นของต้นไม้ันนั้นก็เป็นคนละส่วนกับพื้นแผ่นดิน คือ ต้นไม้ตั้งอยู่บนพื้นแผ่นดิน

เจตสิกที่อาศัยจิตนั้น มีสภาพเหมือนอาจารย์กับศิษย์ คือ ทั้งอาจารย์และศิษย์ปรากฏขึ้นพร้อมกัน เมื่อมีอาจารย์ก็ต้องมีศิษย์ หรือมีศิษย์ก็ต้องมีอาจารย์ ถ้าเว้นอาจารย์เสียแล้ว ศิษย์ย่อมมีไม่ได้ หรือถ้าเว้นศิษย์เสียแล้ว อาจารย์ก็ย่อมมีไม่ได้เช่นเดียวกัน

จิต กับ เจตสิก เป็นนามธรรมเหมือนกัน จึงเข้าประกอบกันได้สนิท เหมือนน้ำกับน้ำตาล หรือน้ำกับสีฟลาสดีก โดยจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ให้รู้อารมณ์เป็นไปต่างๆ ตามลักษณะของเจตสิก เช่นจิตเห็นพระรูปองค์กำลังเดินบิณฑบาต เจตสิกก็ปรุงแต่งจิตให้

^{๑๒} คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉท, พิมพ์ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพมหานคร: ทิพยวิสุทธี, ๒๕๓๗).

อยากทำบุญใส่บาตร กับพระอุปัชฌาย์นั้นเป็นต้น ในการนี้จึงนับว่าจิต (เห็น) เป็นใหญ่เป็นประธาน เจตสิกที่คิดจะทำบุญใส่บาตร จึงได้อิงอาศัยจิตเกิดขึ้น

ในขณะที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น มีนามปรมัตถ์อีกประเภทหนึ่งเกิดร่วมกับจิตและรู้อารมณ์เดียวกับจิต นามปรมัตถ์นั้นคือเจตสิก เจตสิกได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เป็นต้น สภาพธรรมเหล่านี้เป็นเจตสิกปรมัตถ์ ไม่ใช่จิต ปรมัตถ์ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้นนั้น เป็นสภาพธรรมที่มีจริง ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เป็นสภาพธรรมที่ต้องเกิดกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิก คือ ความโกรธ ความรัก ความทุกข์ เป็นต้นนั้น ก็เกิดไม่ได้

เจตสิกปรมัตถ์มี ๕๒ ประเภทหรือเรียกว่า ๕๒ ดวง เช่น ความโกรธ (โทสะ) ก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง มีลักษณะหยาบกระด้างคร่า ความรักก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง คือ โลกเจตสิก มีลักษณะยึดติด ไม่สละ และปรารถนาอารมณ์ จะเห็นได้ว่า เจตสิกแต่ละประเภทเป็นสภาพธรรมแต่ละอย่าง ไม่ใช่สภาพธรรมอย่างเดียวกัน นอกจากมีลักษณะต่างกัน กิจของเจตสิกแต่ละอย่างก็ต่างกัน ผลคืออาการที่ปรากฏก็ต่างกันและเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดเจตสิกแต่ละประเภทก็ต่างกัน

จิตปรมัตถ์และเจตสิกปรมัตถ์ เป็นนามธรรมที่รู้อารมณ์ และเกิดร่วมกัน เจตสิกเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รู้อารมณ์เดียวกับจิต และเกิดที่เดียวกับจิต คือ จิตเกิดดับที่ไหน เจตสิกก็เกิดดับที่นั่น จิตปรมัตถ์และเจตสิกปรมัตถ์นั้นไม่แยกกัน คือไม่เกิดดับแต่เพียงปรมัตถ์เดียว จิตเป็นใหญ่ เป็นประธานในการรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกต่างๆ ที่เกิดร่วมกับจิต ก็รู้อารมณ์เดียวกับจิต แต่มีลักษณะและหน้าที่ในการรู้อารมณ์นั้นต่างกันไปตามลักษณะและกิจการงานของเจตสิกแต่ละประเภท เพราะเหตุที่จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้นนั้น มีเจตสิกเกิดขึ้นร่วมด้วยมากน้อยต่างๆ กัน และเป็นเจตสิกต่างประเภทกัน จึงทำให้จิตต่างกันเป็น ๘๘ หรือ ๑๒๑ ประเภท โดยพิเศษ

จิตแต่ละประเภทนั้นไม่เหมือนกัน โดยรู้อารมณ์ต่างกันบ้าง โดยทำกิจต่างกันบ้าง โดยเจตสิกที่เกิดร่วมด้วยต่างกันบ้าง เช่น จิตบางดวงมีสิ่งที่ปรากฏทางตาเป็นอารมณ์ จิตบางดวงมีเสียงเป็นอารมณ์ จิตบางดวงทำกิจเห็น จิตบางดวงทำกิจได้ยิน เป็นต้น จิตบางดวงมีโลกเจตสิกเกิดร่วมด้วย จิตบางดวงมีโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วย ดังนี้ เป็นต้น

ความเป็นไปของจิต เจตสิกและอารมณ์

ความเป็นไปของจิต เจตสิกและอารมณ์ ทั้ง ๓ อย่างนี้ อุปมาเหมือนหนึ่งกับช่างเขียนที่กำลังเขียนภาพต่างๆ ลงบนผืนผ้า เมื่อยกจิต เจตสิกและอารมณ์ ทั้ง ๓ อย่างขึ้นมาเปรียบเทียบกับแล้ว จิต

เหมือนกับน้ำที่ถูกผสมกับสีต่างๆ เจตสิกเหมือนกับสีต่างๆ อารมณ์คือ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย เหมือนกับผืนผ้า พูกันเหมือนกับทวารทั้ง ๖ มี ตา หู เป็นต้น ช่างเขียนเหมือนกับสัตว์ทั้งหลาย

ความหมายของเจตสิก

เจตสิก^{๑๓} หมายถึง ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งประกอบกับจิต ประดุจแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่างๆ อากาโรที่ประกอบกับจิตนั้น มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

- ๑) เกิดพร้อมกับจิต
- ๒) ดับพร้อมกับจิต
- ๓) มีอารมณ์เดียวกับจิต
- ๔) อาศัยวัตถุเดียวกับจิต

จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันทิ จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระได้ฉันทิ

อากาโรของเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้น มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

จิต และเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันทิ จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระได้ฉันทิ สภาวะธรรม รวม ๔ ประการของเจตสิก มีดังนี้

๑. ลักษณะของเจตสิก คือ มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น
๒. กิจการงานของเจตสิก คือ เกิดร่วมกับจิต
๓. ผลงานของเจตสิก คือ รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต
๔. เหตุที่ทำให้เจตสิกเกิดขึ้นได้ คือ การเกิดขึ้นของจิต

^{๑๓} ขุนสรพทกิจโกศล, คู่มือการศึกษา เจตสิกปริมัตถ์. (พระนคร: อ่ำพลพิทยา, ๒๕๑๐). หน้า ๒-๓.

เจตสิกนี้แม้ว่าจะเป็นสิ่งปรุงแต่งจิต ให้จิตมีพฤติกรรมเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่ เป็นประธาน เพราะเจตสิกเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยจิตเกิด ไม่ว่าจะมีความพอใจ ความไม่พอใจ ความรัก ความเกลียด ความสงบ หรือฟุ้งซ่าน ล้วนเป็นคุณสมบัติของเจตสิกทั้งสิ้น แต่เจตสิกเกิดขึ้นเองและแสดงพฤติกรรมเองไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเป็นตัวแสดงพฤติกรรมแทน

จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้น เกิดพร้อมกับจิต หรือประกอบกับจิตเป็นนิตย หรือธรรมชาติ ที่ประกอบกับจิตเป็นนิตย ชื่อว่า เจตสิก

ประเภทของเจตสิก ๕๒

เจตสิก ๕๒ (ธรรมที่ประกอบกับจิต, สภาวธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณฺ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต, อากาโรและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต)^{๑๔}

อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง

อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง

อัญญาสมานาเจตสิก คือ เจตสิกที่เสมอกับเจตสิกประเภทอื่นที่อัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมด้วย เมื่ออัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก อัญญาสมานาเจตสิกก็เป็นอกุศลด้วย เมื่ออัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมกับโสภณเจตสิก อัญญาสมานาเจตสิกก็เป็นโสภณะด้วย อัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลเจตสิกก็ได้ เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกก็ได้ แต่อกุศลเจตสิกเกิดร่วมกับโสภณเจตสิกไม่ได้เลย อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง มี ๒ ประเภท คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง และปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง คือ เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง จิตทุกประเภท และทุกขณะที่เกิดขึ้นนั้นต้องมีเจตสิก ๗ ดวงนี้ เกิดร่วมด้วย สำหรับทวีปญจวิญญาน ๑๐ ดวง มีสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้เกิดขึ้นร่วมด้วยเท่านั้น ไม่มีเจตสิกอื่นๆ เกิดร่วมด้วยอีกเลย ฉะนั้น ทวีปญจวิญญาน ๑๐ ดวงจึงมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยน้อยที่สุด คือมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยเพียง ๗ ดวงนี้เท่านั้น จิตอื่นๆ นอกจากนี้ มีเจตสิกเกิดร่วมด้วยมากกว่า ๗ ดวงตามประเภทของจิตนั้นๆ

^{๑๔} คู่มือการศึกษา เจตสิกปรมัตถ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๑-๑๒.

ศัพท์จิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

๑. ผัสสเจตสิก เป็นเจตสิกที่กระทบอารมณ์ ผัสสเจตสิกเกิดขึ้นกระทบอารมณ์ใด ก็เป็นปัจจัยให้จิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นกระทำการงานตามหน้าที่ของจิตและเจตสิกนั้นๆ ในอารมณ์ที่ผัสสเจตสิกกระทบ จิต ผัสสเจตสิกและเจตสิกอื่นๆ เกิดขึ้น กระทำการงานของตนๆ พร้อมกันแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว การกระทบอารมณ์ของผัสสเจตสิกจึงทำให้อารมณ์ปรากฏ พร้อมด้วยอาการของเจตสิกต่างๆ ที่เป็นไปในอารมณ์นั้น เช่น พอใจ (โลภะ) หรือ ไม่พอใจ (โทสะ) ในอารมณ์นั้นๆ เป็นต้น ผัสสเจตสิกจึงเป็นอาหารนำมาซึ่งผล คือ จิต และเจตสิกต่างๆ เกิดขึ้นร่วมกัน ทำกิจให้ปรากฏความเป็นไปของสภาพธรรมในขณะนั้น ฉะนั้น ผัสสเจตสิกจึงเป็นอาหารปัจจัยของจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกัน

๒. เวทนาเจตสิก เป็นเจตสิกที่รู้สึก ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ใด เวทนาเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตในขณะนั้นก็รู้สึกดีใจหรือเสียใจ สุขหรือทุกข์หรือเฉยๆ ในอารมณ์นั้น เวทนาเจตสิกเกิดกับจิตทุกดวงและต่างกันไปตามประเภทของจิตนั้นๆ เช่น โทมนัสเวทนาเกิดร่วมกับโทสมูลจิต อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมกับโมหมูลจิตและโลภมูลจิต เป็นต้น

๓. สัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่จำหมายอารมณ์ สัญญาเจตสิกจำอารมณ์ทุกอย่างที่ปรากฏสืบต่อเป็นเรื่องราว สัตว์ บุคคลต่างๆ สัญญาจำความรู้สึกสุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ เฉยๆ ในอารมณ์ทุกอย่าง สัญญาเจตสิกเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมความผูกพันยึดมั่นในชีวิต เช่นเดียวกับเวทนาเจตสิกซึ่งเมื่อรู้สึกสุขหรือดีใจ เป็นต้น ก็ย่อมสำคัญยึดมั่นผูกพันต้องการความรู้สึกนั้นๆ เรื่อยๆ ไปด้วยเหตุนี้เวทนาเจตสิกจึงเป็นเวทนาชั้น ๑ และสัญญาเจตสิกเป็นสัญญาชั้น ๑ เจตสิกอีก ๕๐ ประเภทที่เหลือนั้นก็ปรุงแต่งจิตไปตามสภาพของเจตสิกนั้นๆ เจตสิก ๕๐ ดวงนั้นจึงเป็นสังขารชั้น

๔. เจตนาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตั้งใจ ตั้งใจ ขวนขวายกระทำการกิจตามประเภทของเจตนาและสัมปยุตตรวมที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นๆ เจตนาเจตสิกจึงเป็นกัมมปัจจัย เจตนาเจตสิกที่เกิดร่วมกับวิบากจิตเป็นสหชาตกัมมปัจจัย เพราะกระทำการกิจของเจตนาที่เป็นวิบากพร้อมกับวิบากจิตและวิบากเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกันแล้วก็ดับไป เจตนาเจตสิกซึ่งเป็นกิริยาเกิดขึ้นกระทำกิจของเจตนา ร่วมกับกิริยาจิตและกิริยาเจตสิกอื่นๆ แล้วดับไป ก็เป็นสหชาตกัมมปัจจัย แต่อกุศลเจตนาที่เกิดกับอกุศลจิต หรือ กุศลเจตนาที่เกิดกับกุศลจิตนั้น เมื่อสำเร็จเป็นอกุศลกรรมบถอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือกุศลกรรมบถอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วดับไป เป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัย เพราะทำให้วิบากจิตและเจตสิก เกิดขึ้นในกาลข้างหน้า ซึ่งไม่ใช่ในขณะเดียวกับอกุศลเจตนาหรือกุศลเจตนาที่กระทำกรรมนั้น เมื่อให้ผลต่างขณะ คือ

ทำให้วิบากจิตและเจตสิกเกิดภายหลังจากอกุศลเจตนา หรือกุศลเจตนาซึ่งเป็นเหตุดับไปแล้ว เจตนากรรมซึ่งเป็นอกุศลเจตนาหรือกุศลเจตนา นั้น จึงเป็นน่านักขณิกัมมปัจจัย

๕. เอกัคคตาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตั้งมั่นในอารมณ์ไม่ว่าจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ใด เอกัคคตาเจตสิกก็ตั้งมั่นในอารมณ์นั้น แต่เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิต ไม่มีกำลังตั้งมั่นคงในอารมณ์เท่ากับเอกัคคตาเจตสิกที่เกิดกับกุศลจิต ขณะใดที่จิตเกิดดับรู้อารมณ์เดียวสลับต่อกันนานๆ ลักษณะของเอกัคคตาเจตสิกที่ตั้งมั่นในอารมณ์แต่ละขณะจิตนั้น ก็ปรากฏเป็นสมาธิขั้นต่างๆ ขณะใดที่กุศลเอกัคคตาตั้งมั่นในอารมณ์ ขณะนั้นจึงเป็นสัมมาสมาธิตามลำดับขั้นของกุศลนั้นๆ

๖. ชีวิตินทรีย์เจตสิก เป็นเจตสิกที่ดำรงรักษาสัมปยุตตธรรมให้ดำรงชีวิตอยู่ก่อนที่จะดับไป แม้แต่નાมธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนั้นจะดำรงอยู่ได้เพียงชั่วขณะ ก็ยังต้องอาศัยปัจจัย คือ ชีวิตินทรีย์เจตสิกที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นรักษาไว้จึงดำรงอยู่ได้ ชีวิตินทรีย์เจตสิกจึงเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัย คือ เป็นใหญ่ในการรักษาสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมด้วยให้ดำรงอยู่ชั่วขณะก่อนที่จะดับไป

๗. มนสิการเจตสิก เป็นเจตสิกที่ใส่ใจ สนใจในอารมณ์ การใส่ใจในอารมณ์ย่อมเป็นปัจจัยให้เจตสิกอื่นๆ ตรีภังการณและปรุงแต่งเป็นความวิจิตรต่างๆ เป็นวิทยาการต่างๆ ไม่รู้จบในทางโลก ส่วนในทางธรรมนั้นก็ตรงกันข้ามกับทางโลก

เมื่อสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้เกิดกับจิตประเภทใด ก็เสมือนกับจิตประเภทนั้น คือ เมื่อเกิดกับกุศลจิตก็เป็นกุศล เมื่อเกิดกับอกุศลจิตก็เป็นอกุศล เมื่อเกิดกับวิบากจิตก็เป็นวิบาก เมื่อเกิดกับกิริยาจิตก็เป็นกิริยา เมื่อเกิดกับกามาวจรจิตก็เป็นกามาวจร เมื่อเกิดกับรูปาวจรจิตก็เป็นรูปาวจร เมื่อเกิดกับรูปาวจรจิตก็เป็นรูปาวจร เมื่อเกิดกับโลกุตตรจิตก็เป็นโลกุตตระ

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง คือ เจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิกก็ได้ โสภณเจตสิกก็ได้ แต่เว้นไม่เกิดกับจิตบางดวงตามประเภทของจิตนั้นๆ

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

๑. วิตกเจตสิก (วิตกเจตสิก) เป็นเจตสิกที่จรหรือตรีกในอารมณ์ที่ผัสสเจตสิกกระทบ วิตกเจตสิกเกิดกับจิต ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง และปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง เว้นทวีปญจวิญญาน ๑๐ และทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน วิตกเจตสิกย่อมจรหรือตรีกในอารมณ์ตามสภาพของจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมด้วย วิตกเจตสิกซึ่งจรหรือตรีกในอารมณ์นั้นเหมือนเท้าของโลก เพราะทำให้โลกก้าวไป (โดยจิตเกิดขึ้นเป็นไป) ตามวิตกเจตสิกนั้นๆ

๒. วิจารณ์เจตสิก เป็นเจตสิกที่ระบอบตามวิตก ไม่ว่าวิตกจะตรึกอย่างไร วิจารณ์เจตสิกก็ระบอบตามอย่างนั้น วิจารณ์เจตสิกเกิดกับจิต ๖๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง และ ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง เว้นทวิปัญญาวิมุตตจิต ๑๐ ดวง ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน จิตโตมรจิต ๑๑ ดวง จิตนั้นต้องมีวิจารณ์เจตสิกเกิดร่วมด้วย เว้นจิต ๑๑ ดวง ที่มีวิจารณ์เจตสิกโดยไม่มีวิตกเจตสิกเกิดร่วมด้วย คือ ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง

๓. อธิโมกขเจตสิก เป็นเจตสิกที่ปักใจ ไม่สงสัยในอารมณฺ์ อธิโมกขเจตสิกเกิดกับจิต ๗๘ ดวง เว้นทวิปัญญาวิมุตตจิต ๑๐ ดวง และโมหมูลจิต วิจิกิจฉาสัมปยุตต์ ๑ ดวง อธิโมกขเจตสิกเป็นเจตสิกที่ปักใจ ไม่สงสัยในอารมณฺ์ จึงไม่เกิดกับโมหมูลจิต วิจิกิจฉาสัมปยุตต์

๔. วิริยเจตสิก เป็นเจตสิกที่อุตสาหะค้ำจุนสหชาตธรรม ไม่ท้อถอย วิริยเจตสิกเกิดกับจิต ๗๓ ดวง เว้นอเหตุกจิต ๑๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวชฌานจิต ๑ ดวง ทวิปัญญาวิมุตตจิต ๑๐ ดวง สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ดวง สันตிரณจิต ๓ ดวง เพราะจิต ๑๖ ดวงนี้กระทำการกิจของตนๆ ได้โดยไม่มีวิริยเจตสิกเป็นปัจจัย

๕. ปิตีเจตสิก เป็นเจตสิกที่ปลื้มปิติ เอิบอิ่ม ร่าเริง จึงเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาเท่านั้น ไม่เกิดร่วมกับเวทนาอื่นๆ เลย ปิตีเจตสิกเกิดร่วมกับจิตที่มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย ๕๑ ดวง คือ กามโสมนัสจิต ๑๘ ดวง ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง ตติยฌานจิต ๑๑ ดวง จิตที่มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย แต่ไม่มีปิตีเจตสิกเกิดร่วมด้วยนั้นมี ๑๑ ดวง คือ จตุตถฌานจิต ๑๑ ดวง ทั้งนี้เพราะจตุตถฌานจิตประณีตกว่าตติยฌานจิตซึ่งมีปิตีเจตสิกเกิดร่วมด้วย

๖. ฉันทเจตสิก เป็นเจตสิกที่พอใจกระทำ เกิดกับจิต ๖๙ ดวง เว้นไม่เกิดกับจิต ๒๐ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๘ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง ทั้งนี้เพราะอเหตุกจิตเป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุเจตสิกเกิดร่วมด้วย ส่วนโมหมูลจิตนั้น แม้ว่ามีโมหเจตสิกเกิดร่วมด้วย แต่เมื่อไม่มีโลกเจตสิกหรือโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วยจึงไม่มีฉันทเจตสิกเกิดร่วมด้วย เพราะฉันทเจตสิกเป็นสภาพธรรมที่พอใจตามสภาพของโลภมูลจิต หรือโทสมูลจิต หรือจิตอื่นๆ ที่ฉันทเจตสิกเกิดร่วมด้วย

อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

อกุศลเจตสิก คือ เจตสิกที่ไม่ดีงาม เมื่อเกิดกับจิตใด จิตนั้นก็เป็นอกุศล ฉะนั้น อกุศลเจตสิกจึงเกิดได้กับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น เกิดร่วมกับกุศลจิตไม่ได้ เกิดร่วมกับวิบากจิตไม่ได้ เกิดร่วมกับกิริยาจิตไม่ได้ อกุศลเจตสิกแต่ละดวงย่อมเกิดร่วมกับอกุศลจิตตามประเภทของอกุศลจิตนั้นๆ แต่อกุศลจิตทุกดวงจะต้องมีอกุศลเจตสิก ๔ ดวง คือ โมหเจตสิก อหิริกเจตสิก อนัตตปเปเจตสิก อุทธัจจเจตสิกเกิด

ร่วมด้วย ฉะนั้น อุกุศลเจตสิก ๔ ดวงนี้ จึงเป็นอกุศลสาธารณเจตสิก นอกจากอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวงนี้แล้ว อุกุศลเจตสิกอื่นๆ ก็เกิดร่วมกับอกุศลจิตตามควรแก่อกุศลจิตนั้นๆ

๑. โมหเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความจริง โมหเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๒. อหิริกเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ละอายต่ออกุศลธรรมเกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๓. อนินตตัปปเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่หวั่นเกรงภัยของอกุศลธรรม เกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๔. อุทัจจเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่สงบในอารมณ์ เกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง

๕. โลภเจตสิก เป็นเจตสิกที่ติดข้อง ต้องการอารมณ์ เกิดร่วมกับโลภมูลจิต ๘ ดวง

๖. ทิฏฐิเจตสิก เป็นเจตสิกที่เห็นผิดในสภาพธรรมจึงทำให้ยึดมั่นในหนทางประพฤติปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตามเหตุและผลของสภาพธรรมและชวนชวายนในการกระทำมงคลตื่นข่าวต่างๆ ขณะใดที่เห็นผิด ชวนชวายนปฏิบัติธรรมผิดๆ ทางกาย วาจา ใจ ขณะนั้นทิฏฐิเจตสิกเกิดร่วมกับโลภมูลจิต ๔ ดวง (ทิฏฐิคิดสัมปยุตต์) ทิฏฐิเจตสิกจะดับเป็นสมุจเฉทไม่เกิดอีกเลย เมื่อโศดาปัตติมัคคจิตเกิดขึ้นรู้แจ้งอริยสัจธรรม ผู้ที่เป็นพระโศดาบันบุคคลแล้ว จึงไม่มีโลภมูลจิต ทิฏฐิคิดสัมปยุตต์ ๔ ดวงอีก

๗. มานเจตสิก เป็นเจตสิกที่สำคัญตน ทะนงตน เกิดได้กับโลภมูลจิต ทิฏฐิคิดวิปยุตต์ ๔ ดวง โลภมูลจิต ทิฏฐิคิดวิปยุตต์ ๔ ดวง นั้น บางวาระก็มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระก็ไม่มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย มานเจตสิกจะดับเป็นสมุจเฉทไม่เกิดอีกเลย เมื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรมเป็นพระอรหันตบุคคล

๘. โทสะเจตสิก เป็นเจตสิกที่หยาบกระด้าง เป็นสภาพธรรมที่ประทุษร้าย เดือดร้อน ชวนเคือง เกิดร่วมกับโทสมูลจิต ๒ ดวง โทสะเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทเมื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรมขั้นพระอนาคามีบุคคล ฉะนั้น พระโศดาบันบุคคลจึงยังมีความเศร้าโศกเสียใจ เพราะยังมีโทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง

๙. อิสสาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ริษยาสมบัติของผู้อื่น ทั้งรูปสมบัติ ทรัพย์สมบัติ คุณสมบัติ อิสสาเจตสิกเกิดร่วมกับโทสมูลจิต โทสมูลจิต ๒ ดวงนั้นบางวาระก็มีอิสสาเจตสิกเกิดร่วมด้วยบางวาระก็ไม่มีอิสสาเจตสิกเกิดร่วมด้วย อิสสาเจตสิกดับเป็นสมุจเฉท เมื่อโศดาปัตติมัคคจิตเกิดขึ้น รู้แจ้งอริยสัจธรรม ฉะนั้น พระอริยบุคคล จึงไม่มีอิสสาเจตสิกอีกเลย

๑๐. มัจฉริยะเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตระหนัสมบัติของตน ไม่ต้องการให้บุคคลอื่นมีส่วนร่วมใช้สอยได้รับประโยชน์ใดๆ จากสมบัติของตน มัจฉริยะเจตสิกเกิดได้กับโทสมูลจิต ๒ ดวง แต่ไม่เกิดกับโลกมูลจิตเลย เพราะขณะที่มัจฉริยะเจตสิกเกิด ขณะนั้นจิตเดือดร้อนไม่สบายใจ มัจฉริยะเจตสิกจึงเกิดร่วมกับโลกมูลจิตไม่ได้ เพราะโลกมูลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาและโสมนัสเวทนาเท่านั้น แต่มัจฉริยะเจตสิกต้องเกิดร่วมกับโทมนัสเวทนาทุกครั้ง โทสมูลจิต ๒ ดวงนั้น บางวาระก็มีมัจฉริยะเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระก็ไม่มีมัจฉริยะเจตสิกเกิดร่วมด้วย มัจฉริยะเจตสิกดับเป็นสมุจเฉท เมื่อโศตาปัตติมคคจิตเกิดขึ้นรู้แจ้งอริยสัจธรรม ผู้ที่เป็นพระอริยบุคคลไม่มีมัจฉริยะเจตสิกเกิดอีกเลย แต่ที่พระเสกขบุคคล (ผู้ยังต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อดับกิเลส ได้แก่ พระอริยบุคคลที่ไม่ใช่พระอรหันต์) ผู้เป็นคฤหัสถ์ยังไม่สละสมบัติทั้งหลาย ก็เพราะยังมีโลกเจตสิก แต่เมื่อเป็นไปในทางที่ชอบที่ควรแล้ว พระเสกขบุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ผู้ปราศจากมัจฉริยะแล้ว ย่อมสละวัตถุนั้น เป็นทานได้ เพราะโศตาปัตติมคคจิตดับมัจฉริยะเป็นสมุจเฉท

๑๑. กุกกุจเจตสิก เป็นเจตสิกที่เดือดร้อนรำคาญใจในอกุศลที่ได้กระทำแล้วและในอกุศลที่ไม่ได้กระทำ กุกกุจเจตสิกเกิดได้กับโทสมูลจิต ๒ ดวง บางวาระโทสมูลจิตก็มีกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระโทสมูลจิตก็ไม่มีกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วย กุกกุจเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทด้วยอนาคามีมคคจิต

๑๒. ถีนเจตสิก เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตห่อถอย หดหู่ เกิดได้กับอกุศลสังขารจิต ๕ ดวง คือ โลกมูลจิต สังขาริก ๔ ดวง โทสมูลจิต สังขาริก ๑ ดวง บางวาระอกุศล สังขาริกก็มีถีนเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางวาระอกุศล สังขาริกก็ไม่มีถีนเจตสิกเกิดร่วมด้วย

๑๓. มितฺถเจตสิก เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย ขบเข่า ง่วงเหงา ท้อแท้ เกิดได้กับอกุศล สังขาริก ๕ ดวง โดยนัยเดียวกับถีนเจตสิก เพราะถีนเจตสิก และมิตฺถเจตสิกต้องเกิดร่วมกันทุกครั้ง แยกกันไม่ได้เลย ถีนเจตสิกและมิตฺถเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทด้วยอรหัตตมคคจิต

๑๔. วิจิกิจฉาเจตสิก เป็นเจตสิกที่สงสัยในลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม สงสัยในอริยสัจธรรม สงสัยในพระรัตนตรัย เกิดร่วมกับโมหมูลจิต ๑ ดวง (อุปกุขาสาหคต วิจิกิจฉาสมปยุตต์) วิจิกิจฉาเจตสิกดับเป็นสมุจเฉทด้วยโศตาปัตติมคคจิต

เพื่อสะดวกแก่การจำ จึงจำแนกอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง เป็นจำพวกดังนี้

โมจตุกกะ (เจตสิก ๔ มิโมหเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง คือ โมหเจตสิก ๑ อหิริกเจตสิก ๑ โอนตตปเจตสิก ๑ อุทัจจเจตสิก ๑

โลติกะ (เจตสิก ๓ มีโลกเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ โลกเจตสิก ๑ ทิฐิเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑ ทิฐิเจตสิกเกิดร่วมกับโลกเจตสิก มานเจตสิกก็เกิดร่วมกับโลกเจตสิก แต่ทิฐิเจตสิกและมานเจตสิกไม่เกิดร่วมกัน ขณะใดที่มีทิฐิเจตสิก (โลกมูลจิต ทิฐิคตสัมปยุตต์) ขณะนั้นไม่มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย ฉะนั้น มานเจตสิกจึงเกิดกับโลกมูลจิต ทิฐิคตวิปยุตต์ ๔ ดวง โดยไม่แน่นอน คือ บางครั้งก็เป็นโลกมูลจิต ทิฐิคตวิปยุตต์ที่ไม่มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย และบางครั้งก็เป็นโลกมูลจิต ทิฐิคตวิปยุตต์ที่มีมานเจตสิกเกิดร่วมด้วย

โทสตุกกะ (เจตสิก ๔ มีโทสเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ โทสเจตสิก ๑ อีสสาเจตสิก ๑ มัจฉริยเจตสิก ๑ กุกกุจเจตสิก ๑ อีสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจเจตสิกเกิดร่วมกับโทสเจตสิกโดยไม่แน่นอนและไม่เกิดพร้อมกัน ฉะนั้น โทสมูลจิต ๒ ดวงนั้น บางวาระไม่มีอีสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจเจตสิก เกิดร่วมด้วยเลย และบางวาระก็มีอีสสาเจตสิก หรือมัจฉริยเจตสิก หรือกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วย ขณะละ ๑ ดวง

กุกกุจเจตสิก เกิดร่วมด้วยเลย และบางวาระก็มีอีสสาเจตสิก หรือมัจฉริยเจตสิก หรือกุกกุจเจตสิกเกิดร่วมด้วย ขณะละ ๑ ดวง

ถิทุกะ (เจตสิก ๒ มีถีนเจตสิก เป็นต้น) ได้แก่ ถีนเจตสิก ๑ และ มิทธเจตสิก ๑ เจตสิก ๒ ดวงนี้ไม่แยกกันเลย ไม่ว่าจะเกิดในขณะใด ต้องเกิดร่วมกันทุกครั้ง รวมอกุศลเจตสิก ๔ จำพวก เป็นอกุศลเจตสิก ๑๓ ดวง และ วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง จึงรวมเป็นอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

โสภณเจตสิกเป็นเจตสิกที่ดีงาม เมื่อเกิดร่วมกับจิตใด จิตนั้นก็เป็นจิตที่ดีงาม เป็นโสภณจิต โสภณเจตสิกต่างกับอกุศลเจตสิก เพราะอกุศลเจตสิกเกิดร่วมกับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น แต่โสภณเจตสิกเกิดร่วมกับกุศลจิตก็ได้ เกิดร่วมกับกุศลวิบากจิตก็ได้ เกิดร่วมกับโสภณกิริยาจิตก็ได้ ฉะนั้น โสภณเจตสิกจึงเกิดร่วมกับกามาวจรกุศล (มหากุศล) รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล กามาวจรเสหตุวิบาก (มหาวิบาก) รูปาวจรวิบาก อรูปาวจรวิบาก โลกุตตรวิบาก กามาวจรเสหตุกิริยา (มหากิริยา) รูปาวจรกิริยา อรูปาวจรกิริยา โสภณเจตสิกเกิดร่วมกับโสภณจิตตามควรแก่ประเภทของโสภณเจตสิกดังนี้ คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง เกิดกับโสภณจิตทุกดวง

วิรตีเจตสิก ๓ ดวง เกิดกับจิต ๑๖ ดวง คือ มหากุศล ๘ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ (หรือ ๔๐) ดวง

อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวง เกิดกับจิต ๒๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง มหากิริยาจิต ๘ ดวง และรูปาวจรกุศล ๔ ดวง รูปาวจรวิบาก ๔ ดวง รูปาวจรกิริยา ๔ ดวง (เว้นปัญจมนาน)

ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง เกิดกับจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรญาณสัมปยุตต์ ๑๒ ดวง มหัคคตจิต ๒๗ ดวง (รูปาวจรจิต ๑๕ + อรูปาวจรจิต ๑๒) โลกุตตรจิต ๘ ดวง

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง

๑. สัทธาเจตสิก เป็นเจตสิกที่มุ่งใสสะอาด เปรียบเสมือนสารส้มหรือแก้วมณีที่ทำให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว เมื่อสัทธาเจตสิกเกิดขึ้น อุกุศลธรรมทั้งหลายซึ่งเปรียบเสมือนโคลนตมย่อมจมลง คือ เกิดไม่ได้ เพราะขณะนั้นสัทธาเป็นสภาพที่ล้อมใสในกุศลธรรม

๒. สติเจตสิก เป็นเจตสิกที่ระลึกได้ในกุศลทั้งหลาย ขณะที่อกุศลเกิดขึ้นในวันหนึ่งๆ นั้น ขณะนั้นสติไม่ได้เกิดขึ้นระลึกเป็นไปในทาน ศีล ภาวนาเลย กุศลจิตเกิดขึ้นเป็นไปในทานหรือศีลหรือภาวนาขณะใด ขณะนั้นสติเจตสิกเกิดขึ้นระลึกเป็นกุศลประเภทนั้นๆ

๓. ทิริเจตสิก เป็นเจตสิกที่ละเอียด รังเกียจอกุศลธรรม ขณะที่กุศลจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นละเอียด อุกุศลธรรม ลักษณะของทิริเจตสิกจึงเปรียบได้กับการรังเกียจไม่จับต้องของไม่สะอาด

๔. โอตตปฺปเจตสิก เป็นเจตสิกที่หวนเกรงโทษของอกุศลธรรมทั้งหลาย ขณะใดที่อกุศลธรรมประเภทใดเกิดขึ้นแม้เพียงเบาบาง ขณะนั้นก็ไม่มีควมหวนเกรงในโทษของอกุศลธรรมนั้นเลย ลักษณะของโอตตปฺปเจตสิกจึงเปรียบได้กับการไม่จับต้องก้อนเหล็กร้อน

๕. อโลภเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ติดข้องในอารมณ์ ถ้าขณะใดมีความยินดีติดข้องในอารมณ์ ขณะนั้นทาน ศีล ภาวนา ก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้น กุศลจิตทุกประเภทจึงเกิดขึ้นโดยมีอโลภเจตสิกเป็นเหตุ ลักษณะอาการของอโลภเจตสิกนั้นดุจหยาดน้ำไม่ติดค้างอยู่บนกลีบบัว

๖. อโทสเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ขัดเคือง ไม่หยาบกระด้างดุร้าย มีลักษณะอาการเป็นมิตรไมตรี (และเพราะแผ่ประโยชน์ เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่า เมตตา)

๗. ตตฺตรมฺขมัตตตาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เป็นกลาง ไม่เอนเอียง ปราศจากอคติ จึงเป็นอาการวางเฉย อุเบกขาในอารมณ์

อุเบกขา การวางเฉยมี ๑๐ อย่าง คือ

ฉนฺทฺคุเปกขา ได้แก่ ตตฺตรมฺขมัตตตาเจตสิก ซึ่งเป็นสภาพที่วางเฉยในอารมณ์ของพระอรหันต์ผู้ดับกิเลสหมดสิ้นแล้ว

พรหมวิหารูเปกขา ได้แก่ ตตฺตรมฺขมัตตตาเจตสิก ซึ่งวางเฉยเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย

โพฆมฺังคุเปกขา ได้แก่ ตตฺตรมฺขมัตตตาเจตสิกที่เป็นองค์ คือ ส่วนประกอบที่ทำให้ตรัสรู้อริยสัง

กรรม

วิริยเพกขา ได้แก่ วิริยเจตสิกที่เป็นความเพียรรุก ซึ่งไม่ตั้งนัย ไม่หย่อนนัยในการเจริญภาวนา

สังขารุเพกขา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่วางเฉยเมื่อประจักษ์ไตรลักษณ์ของสังขารธรรม

เวทนาเพกขา ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ไม่รู้สึกเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

วิปัสสนูปเพกขา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่เป็นกลางในการพิจารณาอารมณ์ที่เกิดตามเหตุปัจจัย

ตัตถรมัชฌัตตูปเพกขา ได้แก่ ตัตถรมัชฌัตตเจตสิกที่เป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยอคติ

ฉานูปเพกขา ได้แก่ ตัตถรมัชฌัตตเจตสิกในฉาน ซึ่งคลายความฝักใฝ่ในธรรมอื่นที่ทำให้ไม่สงบ
มั่นคง โดยเฉพาะ ได้แก่ ตติยฉาน (โดยจตุกกนัย) ซึ่งคลายปีติแล้ว

ปารีสุทฺธูปเพกขา ได้แก่ ตัตถรมัชฌัตตเจตสิกในจตุตถฉาน (โดยจตุกกนัย) ซึ่งสงบหมดจดแล้ว
จากข้าศึกทั้งปวง ไม่ต้องทำกิจละองค์ฉานได้อีก

๘. กายปัสสัทธิเจตสิก เป็นเจตสิกที่สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยสงบ ไม่ฟุ้งซ่าน

๙. จิตตปัสสัทธิ เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยสงบ ขณะที่พอใจอยู่คนเดียวเจียบๆ ไม่
วุ่นวายนั้น ไม่ใช่สงบ ถ้าจิตขณะนั้นไม่เป็นไปในทาน ศีล ภาวนา (สมถภาวนา คือ การอบรมเจริญความ
สงบจากอกุศลด้วยปัญญา วิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมเจริญปัญญา รู้ลักษณะของสภาพธรรมที่
ปรากฏตามความเป็นจริง) ถ้าพอใจที่จะอยู่คนเดียวเจียบๆ แม้ในป่าก็เป็นโลกมุขจิต ในขณะที่ไม่ใช่ทาน
ศีล ภาวนา (กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ เป็นสภาพเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอุทธัจจเจตสิก)

๑๐. กายลหุตา เป็นเจตสิกที่เบา ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยเบา ไม่หนักอย่างอกุศล

๑๑. จิตลหุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยไม่หนัก (กายลหุตาและจิตลหุตา เป็น
เจตสิกที่ตรงกันข้ามกับถีนเจตสิกและมิตถเจตสิก)

๑๒. กายมูหุตา เป็นเจตสิกที่อ่อนโยน ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยไม่หยาบกระด้าง

๑๓. จิตมูหุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยอ่อนโยน ไม่หยาบกระด้าง (กายมูหุตา
และจิตมูหุตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับทวิภูริเจตสิกและมานเจตสิก)

๑๔. กายกัมมัณฺญุตตา เป็นเจตสิกที่ควรแก่การงานของโสภณธรรม ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิด
ร่วมด้วย ควรแก่การงานของโสภณธรรม

๑๕. จิตตัมมัณฺญตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยควรแก่การงานของโสภณธรรม (กายกัมมัณฺญตาและจิตตัมมัณฺญตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอุกุศลธรรม (ที่เหลือ) ที่ทำให้จิตไม่ควรแก่ธรรมที่ตังาม)

๑๖. กายปาคุณฺญตา เป็นเจตสิกที่คล่องแคล่วและทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในธรรมที่ตังาม

๑๗. จิตตปาคุณฺญตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในธรรมที่ตังาม (กายปาคุณฺญตาและจิตตปาคุณฺญตาเป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับความไม่เชื่อ เป็นต้น ในธรรมที่ตังาม)

๑๘. กายชุกตา เป็นเจตสิกที่ชื่อตรง ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยแน่วแน่ ไม่คดโกง มุ่งตรงต่อธรรมที่ตังาม

๑๙. จิตตชุกตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตมุ่งตรงต่อธรรมที่ตังาม (กายชุกตาและจิตตชุกตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอุปกิเลส มีมายา สาไทย เป็นต้น ซึ่งทำให้จิตคดโกงไม่ตรง)

เจตสิก ๑๙ ดวงนี้ เกิดร่วมกับโสภณจิตทุกดวง เว้นไม่เกิดกับอุกุศลจิต ๑๒ ดวงและอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวม ๓๐ ดวง ฉะนั้น โสภณจิตจึงเป็น ทวิเหตุกะหรือตีเหตุกะ แต่ที่เป็นเอกเหตุกะไม่มีเลย ส่วนอุกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เป็นเอกเหตุกะ ๒ ดวง เป็นทวิเหตุกะ ๑๐ ดวง เป็นตีเหตุกะไม่มีเลย

วิรตีเจตสิก ๓ ดวง

วิรตีเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจวิรตีหุจฺจิต มี ๓ ดวง คือ

๑ (๒๐) สัมมาวาจาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจวิรตีหุจฺจิต ๔ คือ มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาท สัมผัสปลลาปวาจา ขณะใดที่ไม่ล่วงวจีหุจฺจิต ขณะนั้นสัมมาวาจาเจตสิกเกิดขึ้นวิรตีหุจฺจิต ประภะนั้นๆ

๒ (๒๑) สัมมากัมมันตเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้น วิรติกายหุจฺจิต ๓ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร ขณะใดที่เว้นกายหุจฺจิต ๓ ขณะนั้นสัมมากัมมันตเจตสิกเกิดขึ้นทำกิจวิรตีหุจฺจิตนั้นๆ

๓ (๒๒) สัมมาอาชีวะเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นวิรติกายหุจฺจิต ๓ และวจีหุจฺจิต ๔ ซึ่งเป็นมิฉฉาชีพ ขณะใดที่ละเว้นมิฉฉาชีพ ขณะนั้นสัมมาอาชีวะเจตสิกเกิดขึ้นทำกิจวิรตีหุจฺจิตนั้นๆ

ตีเจตสิกเกิดกับมหากุศลจิตเฉพาะในขณะที่วิริตีทุจริต แต่มหาวิบากซึ่งเป็นผลของมหากุศลนั้น ไม่มีวิริตีเจตสิกและอัปมัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย เพราะมหาวิบากไม่ได้ทำกิจวิริตีทุจริตเช่นมหากุศล

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ไม่เกิดพร้อมกัน อัปมัญญาดวงหนึ่งดวงใดย่อมเกิดในขณะที่จิตมีสัตว์ บุคคล (ที่เป็นทุกข์หรือเป็นสุข) เป็นอารมณ์เท่านั้น อัปมัญญาเจตสิกไม่เกิดกับมหาวิบากจิต โดยนัยเดียวกับวิริตีเจตสิก แต่อัปมัญญาเจตสิกดวงหนึ่งดวงใดเกิดกับมหากุศลจิตและมหาภิรียาจิตได้ เมื่อมีสัตว์ที่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเป็นอารมณ์ และในการเจริญพรหมวิหารภาวนา คือ เมตตาภาวนา ได้แก่ โอสเจตสิก กรุณาภาวนา ได้แก่ กรุณาเจตสิก มุทิตาภาวนา ได้แก่ มุทิตาเจตสิก อุเบกขาภาวนา ได้แก่ ตัตถมัมขัตตตาเจตสิก เมื่ออบรมเจริญสมณภาวนาซึ่งเป็นพรหมวิหารนั้น มหากุศลที่ประกอบด้วยเมตตา หรือกรุณา หรือมุทิตาย่อมเจริญเพิ่มขึ้นจนเป็นความสงบที่มีกำลังมั่นคง เป็นอุچارสมาธิ (สมาธิใกล้ชิดการแนบแน่นในอารมณ์) และอัปนาสมาธิ (แนบแน่นในอารมณ์) ซึ่งเป็นฌานจิตขั้นที่ ๑ และเมื่ออบรมเจริญต่อไปก็บรรลุถึงฌานจิตขั้นที่ ๒ ขั้นที่ ๓ ขั้นที่ ๔ ตามลำดับ แต่เมตตา กรุณา มุทิตา ไม่อาจบรรลุถึงขั้นปัญญาฌาน ซึ่งเป็นรูปฌานที่ ๕ ได้ เพราะฌานจิตขั้นที่ ๑, ๒, ๓, ๔ เกิดร่วมกับโสภณัสสเวทนา ดังนั้นเมื่อจะอบรมพรหมวิหารภาวนาให้ถึงปัญญาฌานต้องเป็นอุเบกขาพรหมวิหารเท่านั้น ฉะนั้น เมตตา กรุณา มุทิตา จึงเป็นได้เพียงปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารนั้นเป็นปัญญาฌานเท่านั้น

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงไม่เกิดกับอรุปาวจรจิต เพราะอรุปาวจรจิตไม่มีสัตว์บุคคลเป็นอารมณ์

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงไม่เกิดกับโลกุตตรจิต เพราะโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์
ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง เกิดร่วมกับกามาวจรจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ทั้งหมด และเกิดร่วมกับรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตด้วย เพราะจิตเหล่านี้ต้องประกอบด้วยปัญญาเจตสิกทั้งสิ้น

จะเห็นว่า โดยทั่วไปกามาวจรกุศลจิตเกิดร่วมกับโสภณสาธารณเจตสิกเท่านั้น แต่บางกาลก็มีวิริตีเจตสิก ๑ ดวงเกิดร่วมด้วยเมื่อวิริตีทุจริต และบางกาลก็มีอัปมัญญาเจตสิก ๑ ดวงเกิดร่วมด้วยและบางกาลก็เกิดร่วมกับปัญญาเจตสิก ขณะอบรมเจริญสมณภาวนาและวิปัสสนาภาวนานั้นเป็นมหากุศลจิตที่มีปัญญาเจตสิกเกิดร่วมด้วย จึงเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต์

ดังนั้น จิต เกิด โดยไม่มีเจตสิกไม่ได้ ต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังเช่น จิตเห็น ขณะที่เห็นเกิดขึ้น ก็ต้องมีผัสสะเจตสิกเกิดร่วมด้วย ถ้าไม่มีการกระทบที่เป็นผัสสะเจตสิก ก็ไม่มีการเกิดขึ้นของจิตเห็นเลย หรือ ความติดข้อง ที่เป็นโลกะมูลจิต ถ้าไม่มีโมหะเจตสิก ความไม่รู้ ก็คงไม่ติดข้องเพราะฉะนั้น ก็ต้องมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยเสมอ มี โมหะเจตสิก ที่ไม่รู้เป็นต้น เกิดร่วมด้วยในขณะนั้น

สรุปท้ายบท

จิตและเจตสิกในคัมภีร์พระอภิธรรม

ในคัมภีร์พระอภิธรรมนั้น **จิต** คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จิตเป็นตัวรู้และสิ่งที่ถูกจิตรู้นั้นเป็นอารมณ์หมายความว่า จิตรู้อะไร สิ่งนั้น คือ อารมณ์ อีกนัยหนึ่งแสดงไว้ว่า จิตคือธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรับ จำ คิด รู้ ซึ่งอารมณ์ ตามคัมภีร์นี้ถือว่า เมื่อมีจิตก็ต้องมีอารมณ์ อยู่คู่กันด้วยเสมอ จะมีจิตโดยไม่มีอารมณ์ไม่ได้ เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น จิตจึงจะเกิดและเมื่ออารมณ์ดับลง จิตก็ดับตามไปด้วยเสมอ ดังพระบาลีที่มาในพระอภิธรรมว่า

“จิตตตตี จิตตํ อารมณ์ วิชานาตตี อตุโถ” แปลว่า “ธรรมชาติโดยอมิตติ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต กล่าวโดยอรรถว่า ธรรมชาติที่รู้อารมณ์คือจิต”

จิตในพระอภิธรรมมีชื่อสำหรับเรียกขานเป็นไวพจน์แทนกันได้ ถึง ๑๐ ชื่อ ดังนี้ คือ จิต, มโน, หทัย, มนัส, ปัสสชระ, มนายตนะ, มนินทริย, วิญญาน, วิญญานขันธ, มโนวิญญานธาตุ ความหมายของจิตแต่ละคำเหล่านี้ สามารถใช้แทนกันและมีใช้กันอยู่ในภาษาธรรมะโดยทั่วไป

จิต กับ เจตสิก ต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รู้อารมณ์เดียวกันและเกิดที่ที่เดียวกัน

เจตสิกเป็นนามธรรมที่ไม่ใช่จิต แต่เกิดร่วมกับจิตแล้วก็ดับพร้อมกับจิตเจตสิก ได้แก่ โลกะ โทสะ เป็นต้น โทสะ คือ ความโกรธก็เป็นสภาพธรรมที่มีจริงอย่างหนึ่ง โลกะ เป็นสภาพที่ติดข้องต้องการ ก็เป็นสภาพธรรมอีกอย่างหนึ่ง แต่ทั้ง โลกะ และโทสะ ไม่ใช่จิต

จิตเป็นสภาพธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นประธาน ในการรู้อารมณ์ (สิ่งที่ถูกจิตรู้) เช่น การได้ยิน เป็นต้น แต่ส่วนเจตสิกทั้งหลายนั้น บางเจตสิกก็เกิดกับจิตทุกประเภท บางเจตสิกก็เกิดกับจิตประเภทหนึ่ง ไม่เกิดกับจิตอีกประเภทหนึ่ง เช่น โลกเจตสิกไม่เกิดร่วมกับโทสะมูลจิต

จิตที่มีโลกะเจตสิกเกิดร่วมด้วย จะพอใจติดข้องในอารมณ์ จิตที่มีโทสะเจตสิกเกิดร่วมด้วยจะหยาบกระด้าง ขุ่นเคือง ไม่แจ่มชื่น จิตที่มีโลภะเจตสิกเกิดร่วมด้วยและจิตที่มีโทสะเจตสิกเกิดร่วมด้วยเป็นจิตต่างขณะและต่างประเภท เพราะประกอบด้วยเจตสิกที่ต่างกัน

ดังนั้น “จิต เกิด โดยไม่มีเจตสิกไม่ได้ ต้องอาศัยกัน และกันเกิดขึ้น” ดังเช่น จิตเห็น ขณะที่เห็นเกิดขึ้น ก็ต้องมีผัสสะเจตสิกเกิดร่วมด้วย ถ้าไม่มีการกระทบที่เป็นผัสสะเจตสิก ก็ไม่มีการเกิดขึ้นของจิตเห็นเลย หรือ ความติดข้อง ที่เป็นโลกะมูลจิต ถ้าไม่มีโมหะเจตสิก ความไม่รู้ ก็คงไม่ติดข้องเพราะฉะนั้น ก็ต้องมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยเสมอ มี โมหะเจตสิก ที่ไม่รู้เป็นต้น เกิดร่วมด้วยในขณะนั้น

คำถามท้ายบท

ให้นักศึกษาอธิบายคำถามดังต่อไปนี้

๑. ให้อธิบายคำว่า รูปารมณฺ์, สัททารมณฺ์, คันธารมณฺ์, รสารมณฺ์, โผฏฐัพพารมณฺ์ พร้อมทั้งการทำงาน
๒. เจตสิก มีความสำคัญที่จำเป็นต้องรู้ เพื่อประกอบในการปฏิบัติ ด้วยหรือไม่
๓. ให้อธิบายประโยคดังต่อไปนี้ เมื่อโศดาปัตตมคคจิตเกิดขึ้น แก่บุคคลใด โศดาปัตตผลจิต ก็เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นขึ้นมาทันที ชื่อว่าเป็น โศดาบันบุคคล หรือ สุขบุคคล
๔. ให้อธิบายประโยคดังต่อไปนี้ เมื่ออรหัตตมคคจิตเกิดขึ้น แก่บุคคลใด อรหัตตผลจิต ก็จะมีเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นทันที เป็น พระอรหันต์
๕. เจตสิก เกี่ยวข้องกับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อความพ้นทุกข์ ด้วยหรือไม่

เอกสารอ้างอิงประจำบท

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

การศาสนา,กรม, คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.

_____คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๙.

_____คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๒.

_____คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๖. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐.

_____พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๗.

_____ศาสนพิธี ฉบับกรมการศาสนา (แก้ไขปรับปรุง) พ.ศ. ๒๕๓๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓

_____ศาสนพิธี สำหรับครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. วันสำคัญโครงการปีรณรงค์วัฒนธรรมไทย และ แนวทางในการจัดกิจกรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗.

คุณ โทชน์, รศ., พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, ปรัชญา ๒๐๑ พุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

เทวินทร์ เทวินโท, พระพุทธจริยศาสตร์. นนทบุรี : สหมิตรพริ้นติ้ง, ๒๕๔๔.

บุญมา จิตจรัส, มงคล ๓๘ ประการ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

———. พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๓ อรรถถา เอกนิบาต ภาค ๒. กาญจนบุรี : สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.

———. พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๔ อรรถถา เอกนิบาต-ทุกนิบาต ภาค ๒-๓. กาญจนบุรี : สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระพุทธศาสนาในสถานการณ์โลกปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๓๙.

———. ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๓.

———. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

———. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

———. พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ม.ป.ป. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, อนุพุทธประวัติ (หลักสูตรนักรธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท). พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

วิชาการ, กรม, การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ, ๒๕๔๕.

สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก**, มุลินธิศึกษา และ
เผยแพร่ พระพุทธศาสนา, ๒๕๓๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ, **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏวิทยาลัยใน
พระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **คำบรรยายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

บทที่ ๖

จริต

จริต คือ สภาวะจิตของคนตามธรรมชาติ จะ จริต เรียกว่า จริยะ ก็ได้ นั่น คือ ความประพฤติ
จนชินเป็นนิสัย ซึ่งมีต่างๆ กัน ๖ อย่าง ดังคาถา แสดงว่า

ราโค โทโส จ โมโห จ สทธา วิตถก พุทธิโย
อิมลั ฉนฺนั ธมฺมานั วสา จริต สงคโห ฯ

ประเภทและลักษณะของจริต

ความหมายของจริต

จริต หรือ จริยา มีความหมายอยู่หลายความหมาย ดังต่อไปนี้^๑

๑. แปลว่า ความประพฤติ ความประพฤติซึ่งหนักไปทางใดทางหนึ่ง อันเป็นปกติประจำอยู่ใน
สันดาน พื้นเพของจิต อุปนิสัย พื้นนิสัย แบบ หรือประเภทใหญ่ๆ แห่งพฤติกรรมของคน
 ๒. แปลว่า จิตท่องเที่ยว สถานที่จิตท่องเที่ยว หรืออารมณ์ที่ชอบท่องเที่ยวของจิต
 ๓. แปลว่า ลักษณะอันเป็นพื้นฐานของจิต หรือนิสัยอันเป็นพื้นฐานของแต่ละบุคคล
- รวมความว่า จริต คือ ความประพฤติจนเคยชินเป็นนิสัย อันเป็นพื้นฐานใจของแต่ละบุคคล

ประเภทของจริต

จริตของมนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้ มีความแตกต่างออกไป ๖ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. รากจริต คือ ความประพฤติจนเคยชินเป็นนิสัย อันเกิดจากรากเป็นพื้นฐานใจ
๒. โทสจริต คือ ความประพฤติจนเคยชินเป็นนิสัย อันเกิดจากโทสะเป็นพื้นฐานใจ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒
(กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ๒๖๒.

๓. โมหจจริต คือ ความประพฤตินคนเคยชินเป็นนิสัย อันเกิดจากโมหะเป็นพื้นฐานใจ
๔. วิตกจจริต คือ ความประพฤตินคนเคยชินเป็นนิสัย อันเกิดจากวิตกเป็นพื้นฐานใจ
๕. สัทธาจจริต คือ ความประพฤตินคนเคยชินเป็นนิสัย อันเกิดจากศรัทธาเป็นพื้นฐานใจ
๖. พุทธิจจริต คือ ความประพฤตินคนเคยชินเป็นนิสัย อันเกิดจากปัญญาเป็นพื้นฐานใจ

จจริตของมนุษย์แต่ละคนไม่เหมือนกัน แต่ละบุคคลอาจมีจจริตหลายอย่างคลุกเคล้าปนกัน แต่ว่าจจริตใดจะมีมากออกหน้าเป็นประธานเป็นประจำเป็นตัวนำเด่นกว่าจจริตอื่น ก็เรียกว่าเป็นผู้มีจจริตนั้น เช่น รากจจริต ความจริงเขามีจจริตอื่นหลายอย่างปนอยู่ด้วยมากบ้างน้อยบ้าง แต่มีรากจจริตเป็นตัวนำเด่น มีความเข้มข้นกว่าจจริตอื่น เราจึงเรียกบุคคลนั้นว่า มีรากจจริต แม้จจริตอื่นก็เป็นไปในลักษณะเดียวกันนี้

ลักษณะของจจริต

๑) รากจจริต เป็นคนที่รักสวยรักงาม คือ พอใจในรูปสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม รสอร่อย สัมผัสนุ่มนวล ชอบความเป็นระเบียบเรียบร้อย สะอาด ประณีต มีกิริยาท่าทางเรียบร้อย ละมุนละไม น่าดู น่าชม ข้าวของเครื่องใช้สะอาดเรียบร้อย เป็นระเบียบ บ้านเรือนจัดไว้อย่างมีระเบียบ คำพูดคำจา มีความสุภาพอ่อนหวาน ตามปกติรากจจริตจะรู้สึกพึงพอใจ ชอบอกชอบใจ ร่าเริงยินดีเมื่อได้ประสพกับอารมณ์ที่เกี่ยวกับความสวยงาม ความสุภาพเรียบร้อย จิตจะเกาะเกี่ยวอยู่กับอารมณ์เหล่านี้อย่างไม่รู้สึกเบื่อหน่ายและจะรู้สึกเกลียดชังอารมณ์ที่ตรงกันข้าม คือ เกลียดความสกปรก ไม่ชอบอารมณ์ประเภท เศร้าโศก ความพินาศย่อยยับ การทำลายล้าง เป็นต้น รากจจริตเป็นลักษณะที่รักสวยรักงาม เป็นสำคัญ ไม่ได้หมายความว่า รากจจริตเป็นผู้ที่มีมากในกามารมณ์ ถ้าเข้าใจอย่างนั้นเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง

๒) โทสจจริต บุคคลที่มีจจริตนี้จะจิตใจที่ตรงกันข้ามกับรากจจริต คือ โดยปกติเป็นคนใจร้อน ใจเร็ว กระด้าง มีอารมณ์มักโกรธเป็นเจ้าเรือน อะไรนิดอะไรหน่อยก็โกรธ มีความรีบร้อนอยู่ในใจเป็นปกติ ผู้ที่มีจจริตหนักไปทางโทสจจริตนี้ แก่เร็ว พุดเร็ว พุดเสียงดัง เดินแรง ทำงานหยาบ ไม่มีความละเอียดถี่ถ้วน ไม่มีความพิถีพิถันในการแต่งตัว

๓) โมหจจริต เป็นลักษณะของจิตที่มีความเฉื่อยชา ขาดความคล่องแคล่ว มักเป็นผู้ที่อยู่ในความรู้สึกมากกว่าความคิด ไม่ค่อยชอบคิด หรือคิดไม่ออก มักมีอคติเกี่ยวกับตัวเอง มองตัวเองว่าไม่ตีไม่เก่ง ไม่สวย ไม่หล่อ ไม่มีความสามารถ โบนัสไม่เบิกบาน ตาเยิ้มแต่เศร้า ถึงเวลาพูดไม่พูด ถึงพูดก็

ไม่มีพลัง ตามธรรมชาติของคนทั่วไปจะวิ่งไปหาอารมณ์เอง แต่คนโมหจริตแทนที่จะวิ่งไปหาอารมณ์ กลายเป็นว่าอยู่ในลักษณะสะลึมสะลือครึ่งหลับครึ่งตื่น คอยให้อารมณ์มากระตุ้นเองจึงจะทำงาน

๔) วิตกจริต โดยปกติเป็นคนคิดมาก ชอบคิด ชอบแสดงความคิดเห็น มีคำถามมาก เพราะสมองเต็มไปด้วยความคิดฟุ้งซ่าน ตัดสินใจไม่เด็ดขาด แม้มีเรื่องพิจารณาเพียงเล็กน้อยก็ต้องคิดตรงอยู่ อย่างนั้น ไม่กล้าตัดสินใจ ด้วยเหตุที่เป็นคนคิดมากพูดมาก ทำให้ต้องใช้พลังงานอย่างสิ้นเปลือง ทำให้ใบหน้าเต็มไปด้วยริ้วรอยแห่งความเหนื่อย หน้าตาไม่ค่อยสดชื่น ร่างกายแก่เกินวัย หาความสุขสบายใจ ได้ยาก

๕) สัทธาจริต มีจิตโน้มไปในความเชื่อเป็นอารมณ์ประจำใจ ทำตามความเชื่อ เอาความเชื่อ ออกหน้า ความคิดหรือความยึดมั่นมักอยู่เหนือการใช้เหตุผล และมักเชื่อโดยไร้เหตุผล อะไรที่ไม่เป็นไปตามที่ตนเชื่อถือมักไม่ถูกต้อง มีใครแนะนำอะไรก็ตัดสินใจเชื่ออย่างเดียวโดยไม่ได้พิจารณา

๖) พุทธจริต เป็นคนเจ้าปัญญาเจ้าความคิด มีความฉลาด มีไหวพริบปฏิภาณดี คิดอะไรเป็นเหตุเป็นผล ชอบใช้ความรู้และเหตุผลในการพิจารณาตัดสินใจว่าจะทำหรือไม่ทำอะไร มองปรากฏการณ์ต่างๆ ตามสภาพความเป็นจริง บนพื้นฐานของข้อเท็จจริง โดยปราศจากการปรุงแต่งหรืออคติส่วนตัว

เหตุที่มีจริตต่างกัน

สาเหตุที่มนุษย์มีจริตต่างกัน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า จริต ๓ อย่างข้างต้น คือ รากจริต โทสจริต และโมหจริต เกิดจากเหตุ ๒ อย่าง คือ จากสิ่งที่สัมผัสช้อนมาชานาน และความวิปริตทางร่างกาย และในคัมภีร์วิมุตติมรรค ๑ อธิบายเพิ่มเติมอีกว่า อีกสาเหตุหนึ่ง เนื่องมาจากภพภูมิก่อนมาเกิด จึงรวมความได้ว่า สาเหตุที่มนุษย์มีจริตต่างกัน ก็เนื่องมาจากการบำเพ็ญบุญกุศลแต่ชาติปางก่อน ภูมิภูมิมาก่อนเกิด ธาตุทั้ง ๔ ที่ประกอบขึ้นเป็นกายเนื้อ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ที่แตกต่างกัน จึงส่งผลให้มีจริตที่ไม่เหมือนกันใน ชาติปัจจุบัน

๑) ในขณะที่บำเพ็ญบุญกุศลจิตปรารถนาในการมีหน้ามีตามีชื่อเสียงได้เสวยมนุษย์สมบัติทิพยสมบัติ เหล่านี้เป็นต้น อันเป็นตัวตมหา รากะ ครุ่นคิดไปในการถือว่าเป็นตัวตนเราเขา อันเป็นตัวทมิฏฐิ กุศล ที่เจอไปด้วยตมหา มานะ ทิฏฐิ เช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้ผู้ที่เกิดมานั้นมี รากจริต

อีกนัยหนึ่งแสดงว่า ผู้ที่จุดมาจากสวรรค์ เสวยกามคุณจนคุ้นเคย เมื่อทำบุญจึงปรารถนาเหตุที่เป็นกามเสียส่วนมาก หรือผู้ที่จุดมาจากเปรต จากอสุรกาย โดยมากเป็นผู้ที่มีราคะจริต

๑) ผู้ที่มีราคะจริต ธาตุทั้ง ๔ คือ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) และ วาโยธาตุ (ธาตุลม) มีกำลังเสมอกัน

๒) ถ้าในขณะที่บำเพ็ญบุญกุศลนั้น เกิดมีความขุ่นเคือง เสียใจ เสียตาย อิจฉาริษยา รำคาญ เกิดขึ้นในใจด้วย กุศลที่เจือปนกับโทสะ มัจฉริยะ (ตระหนี่) อีสสา (อิจฉา) กุกกจะ (รำคาญใจ) เช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้ผู้เกิดมานั้นมีโทสจริต

อีกนัยหนึ่ง เคยเป็นผู้ที่มีพฤติกรรมมากไปด้วยการฆ่า การทำลาย การจองจำมาในชาติก่อน หรือว่าจุดมาจากนรกนั้น โดยมากเป็นผู้ที่มีโทสจริต ผู้ที่มีโทสจริตนั้น เตโชธาตุและวาโยธาตุ มีกำลังมาก

๓) ถ้าในขณะที่บำเพ็ญบุญกุศล ทำไปโดยไม่ได้คำนึงถึงเหตุผลในการกระทำ เพียงแต่ทำไปตามธรรมเนียมที่เคยทำกันมา ทำไปตามสมันนิยม หรือเกิดสงสัยในผลของบุญกุศลนั้นขึ้นมา บางทีก็คิดฟุ้งไปในเรื่องอื่น จิตใจไม่ได้ตั้งมั่นอยู่ในบุญกุศลที่กำลังทำนั้นเลย กุศลที่เจือปนด้วยโมหะ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ เช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้ผู้เกิดมานั้นมี โมหจริต อีกนัยหนึ่ง ผู้ที่ชาติก่อนเพลิดเพลินในการดื่ม น้ำเมาเป็นนิจ ไม่ชอบศึกษา ไม่ไต่ถามสนทนากับ บัณฑิต หรือจุดมาจากสัตว์ดิรัจฉาน โดยมากมักเป็นผู้ที่มีโมหจริต ผู้ที่มีโมหจริต นั้น ปฐวีธาตุและอาโปธาตุมีกำลังมาก

๔) ถ้าในขณะที่บำเพ็ญบุญกุศล มัวแต่ไปนึกถึงความเพลิดเพลินในเรื่องกามคุณ อารมณ์อันเป็นกามวิตก คิดในทางเกลียดชังปองร้ายผู้อื่นอันเป็นพยาบาทวิตก หรือคิดไปในทางเบียดเบียนทำลายความสุขผู้อื่นให้ได้รับความเดือดเนื้อร้อนใจ อันเป็นวิหิงสาวิตก บุญกุศลที่เจือปนด้วยอาการอย่างนั้น ย่อมเป็นเหตุให้ผู้เกิดมานั้นมีวิตกจริต

๕) ในขณะที่บำเพ็ญบุญกุศล มากด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ตลอดจนความเลื่อมใส ที่เกิดเพราะเห็นรูปสมมติสวยงาม (รูปปปมาณ) เพราะเห็นความประพฤดิเรียบร้อยเคร่งในธรรมวินัย (ลูขปปมาณ) เพราะได้อินกิตติศัพท์ว่าดีอย่างนั้นอย่างนี้ (โฆสปปมาณ) เพราะได้สดับรับฟังธรรมของผู้ที่ฉลาดในการแสดงธรรม (ธมมปปมาณ) เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่เป็นศรัทธาทั้งนั้น บุญกุศลที่มั่น ในศรัทธาเช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้ผู้เกิดมานั้นมีสัทธาจริต

๖) ถ้าในขณะที่บำเพ็ญบุญกุศลอยู่ ได้ระลึกรู้คิดด้วยว่า การทำดีย่อมได้รับผลดี การทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตัว ตัวจะต้องได้รับผลไปตามกรรมนั้นๆ สัตว์ทั้งหลาย

ตลอดจนตัวเราเองสักแต่ว่าเป็นรูปเป็นนาม มีความไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ต้องแตกดับไป ไม่มีตัวมีตนที่จะบังคับบัญชา ให้เป็นไปอย่างที่เราปรารถนาได้ อันเป็นวิปัสสนาปัญญา หรือแม้แต่เพียงตั้งใจปรารถนาว่า ด้วยอำนาจแห่งกุศลผลบุญนี้ ของเจ็นปัจฉัยให้ได้เกิดเป็นคนมีปัญญาต่อไป เหล่านี้เป็นต้น ย่อมเป็นเหตุให้ผู้ที่เกิดมานั้นมีพุทธจริต พุทธจริตนี้บ้างก็เรียกว่า ปัญญาจริต

ตารางที่ ๖.๑ สาเหตุที่มีจริตต่างกันสามารถสรุปเป็นตารางได้ดังต่อไปนี้

จริต	การประกอบกรรมในอดีตชาติ	ภพภูมิก่อนมาเกิด	ธาตุทั้ง ๔
ราคจริต	ในขณะที่บำเพ็ญกุศลจิตปรารถนาในการมีหน้ามีตา มีชื่อเสียง ได้เสวยมนุษย์สมบัติ ทิพย์สมบัติ เหล่านี้เป็นต้น	เป็นผู้ที่จืดมาจากสวรรค์	ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ
	อันเป็นตัวต้นหาราคะ ครุ่นคิดไปในการถือว่า	หรือจืดมาจากเปรต อสุรกาย	ธาตุลม มีกำลังเสมอกัน
	เป็นตัวตนเราเขา อันเป็นตัวทิฐฐิ		
	ในขณะที่บำเพ็ญกุศล เกิดมีความขุ่นเคือง เสียใจ เสียตาย อิจฉาริษยา รำคาญ เกิดขึ้นในใจ อีกสาเหตุหนึ่ง เป็นผู้ที่มีพฤติกรรมมากไปด้วยการฆ่า	เป็นจืดมาจากนรก	ธาตุไฟ และธาตุลมมีกำลังมาก
การทำลาย การจองจำในชาติก่อน			
โมหจริต	ในขณะที่บำเพ็ญกุศล ทำไปโดยไม่ได้คำนึงถึงเหตุผล	จืดมาจากสัตว์เดรัจฉาน	ธาตุดิน และธาตุน้ำมีกำลังมาก
	ในการกระทำ ทำไปตามสมัยนิยม หรือเกิดความสงสัย		
	ในผลของกุศลที่ตนทำ บางครั้งก็คิดฟุ้งไปในเรื่องอื่น		
	ใจไม่ได้ตั้งมั่นอยู่ในบุญกุศลที่กำลังทำอยู่		
	อีกสาเหตุหนึ่ง เป็นผู้ที่ชาติก่อนเพลิดเพลิน		
	ในการดื่มน้ำมาเป็นอาจิม		
	ไม่ชอบศึกษาสนทนาไต่ถามกับบัณฑิต		
ในขณะที่บำเพ็ญกุศลมัวแต่นึกถึง			

วิตกจริต	ความเพลิดเพลนเรื่องกามคุณ		
	อารมณ์อันเป็นกามวิตก คิดในทางเกลียดชังปองร้ายผู้อื่น		
	อันเป็นพยาบาทวิตก หรือคิดไปในทางเบียดเบียน		
	ทำลายความสุขผู้อื่น ให้ได้รับความเดือดร้อน		
	ใจอันเป็นวิหิงสาวิตก		
สัมธ า จ ร ิ ต	ในขณะที่บำเพ็ญกุศลมากไป	ส่วนมากจตุติมาจาก สวรรค์	
	ด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย		
	ตลอดจนความเลื่อมใสที่เกิดเพราะเห็นรูปสมบัติสวยงาม		
	เพราะเห็นความประพฤดิเรียบร้อยเคร่งในธรรมวินัย		
	เพราะได้ยินกิตติศัพท์ว่าตอย่างนั้นตอย่างนี้		
	เพราะได้ฟังธรรมของผู้ที่ฉลาดในการแสดง		
พุ ท ธิ จ ร ิ ต	ในขณะที่บำเพ็ญกุศลอยู่ ได้รับลึคนึกคิดด้วยว่า	ส่วนมากจตุติมาจาก สวรรค์	
	การทำดีย่อมได้รับผลดี		
	การทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว		
	สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นขิงตัวเอง		
	ตัวจะต้องได้รับผลของกรรมนั้น		
	สัตว์ทั้งหลายตลอดจนตัวเราเองสักแต่ว่าเป็นรูปเป็นนาม		
	มีความไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน		
	บังคับบัญชาไม่ได้ หรือได้ตั้งความปรารถนาว่า		
	ด้วยอำนาจแห่งกุศล ผลบุญนี้		
	ของจงเป็นปัจจัยให้เกิดเป็นคนมีปัญญาต่อไป		

ที่มา : จากหนังสือ DOUMD ๓๐๕ สมภาติ ๕ หลักสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน, <https://kalyanamitra.org>.

การวิเคราะห์ จริต มนุษย์ ๖ ประเภท

การเรียนรู้นิสัยของคนนับเป็นสิ่งสำคัญใน การติดต่อสื่อสาร หรือร่วมงาน หรือใช้ชีวิต เกี่ยวข้องกับคนนั้นๆ หากรู้ว่าคนที่เราจะเกี่ยวข้องกับมีนิสัยอย่างไร การเตรียมการต่างๆ เพื่อให้ถูกกับ นิสัยของเขา หรือไม่ให้ขัดใจไว้ก่อน หรือหากจำเป็นก็ให้ผัดใจน้อยที่สุด ก็จะทำให้เกิดปัญหาน้อย มี ความสำเร็จมาก อย่างสำนวนไทยว่า เอาใจเขามาใส่ใจเรา หรือ น้ำซุ่นอยู่ใน น้ำใสอยู่นอก นั่นแล

พระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้ถึงเรื่องนิสัยใจคอของคน จึงทรงให้ความรู้เกี่ยวกับนิสัยใจคอของคนว่า คนทั้งหลายในโลกนี้ มีนิสัยหรือจริตอยู่ด้วยกัน ๖ แบบ เรียกว่า จริต ๖ ได้แก่ รากจริต โทสจริต โม หจริต วิตกจริต สัทธาจริต พุทธจริต ไม่ว่าจะเกิดก่อนหรือหลังพระพุทธเจ้าและมีจำนวนเท่าใดก็ ตาม ล้วนมีนิสัยอยู่ ๖ แบบ ไม่มากไม่น้อยไปกว่านี้ได้^๒

ลักษณะนิสัยของแต่ละแบบเป็นอย่างไรบ้างนั้น พระราชพรหมยาน หรือหลวงพ่อกุญชรสังขัตตา วัดจันทาราม หรือวัดท่าซุง จังหวัดอุทัยธานี ที่ได้อธิบายไว้ในหนังสือชื่อ คู่มือปฏิบัติพระกรรมฐาน ซึ่ง สรุปลงความได้ว่า

๑. รากจริต ท่านว่าเจ้าของจริตนี้มีอารมณ์หนักไปในทางรักสวรักรงาม ชอบการมีระเบียบ สะอาด ประณีต มีกิริยาท่าทางละมุนละไม นุ่มนวล ข้าวของเครื่องของใช้ไม่เกี้ยวเก่าหรือใหม่แต่ต้อง สะอาดเรียบร้อย พุดจาอ่อนหวาน สรุพบว่า มีนิสัยรักสวรักรงาม

๒. โทสจริต ท่านว่าเจ้าของจริตนี้มีอารมณ์โกรธเป็นเจ้าเรือน ซี้ไม่โหโหโส อะไรนิดก็โกรธ อะไรหน่อยก็โกรธ เป็นคนบูชากความโกรธว่าเป็นของวิเศษ พุดเสียงดัง ทำงานหยาบ ไม่ใคร่ละเอียดถี่ ถ้วน แต่งตัวไม่พิถีพิถันเป็นคนใจเร็ว

๓. โมหจริต ท่านว่าเจ้าของจริตนี้ มีความลุ่มหลงในทรัพย์สมบัติ ชอบสะสมมากกว่าจ่ายออก เป็นคนเก็บตะทุกอย่าง เห็นแก่ตัว อยากรู้ของคนอื่น แต่ของตนไม่ยอมให้ใคร ชอบเอารัดเอาเปรียบ ชาวบ้าน ไม่ชอบบริจจาคทานการกุศล เป็นคนชอบได้ไม่ชอบให้

๔. วิตกจริต ท่านว่าเจ้าของจริตนี้ เป็นคนชอบคิด ตัดสินใจไม่เด็ดขาด มีเรื่องที่จะต้อง พิจารณานิดหน่อยก็คิดตรองอยู่อย่างนั้น ไม่กล้าตัดสินใจ คนประเภทนี้เป็นโรคประสาทมาก หากความ สบายใจได้ยาก

^๒ คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๓๔.

๕. สัทธาจริต ท่านว่าเจ้าของจริตนี้ มีจิตโน้มไปในความเชื่อเป็นอารมณ์ประจำใจ เชื่อโดยไร้เหตุไร้ผล พวกที่ถูกหลอกลวงก็คนประเภทนี้มีใครแนะนำก็ตัดสินใจเชื่อโดยไม่พิจารณา

๖. พุทธจริต ท่านว่าเจ้าของจริตนี้ เป็นคนเจ้าปัญญาความคิด มีความฉลาดเฉลียว มีปฏิภาณไหวพริบดี การคิดการอ่านหรือการทรงจำดีทุกอย่าง

นิสัย หรืออารมณ์ ทั้ง ๖ แบบนี้ พระพุทธเจ้าทรงแจกแจงแยกแยะไว้ เพื่อจะใช้วิธีการอบรมสั่งสอนแต่ละคนให้เหมาะสมกับนิสัยทุกๆ คนที่เกิดมาย่อมมีนิสัยทั้ง ๖ แบบอยู่ในตัวแต่จะมีมากมีน้อยในแบบใดก็แล้วแต่ว่าสนาบาารมีที่ได้สั่งสมมาเมื่อรู้ว่าใครมีนิสัยหนักไปในทางใดก็ทรงสอนด้วยวิธีการที่เหมาะสมกับคนๆ นั้น

วิธีการที่พระองค์ทรงใช้สั่งสอนมีอยู่ ๔๐ แบบ คือ กรรมฐาน ๔๐ เริ่มตั้งแต่วิธีแรกคือ อานาปานัสสติ คือ การจับลมหายใจเข้าออก ซึ่งเหมาะกับทุกจริต พระพุทธเจ้านั้นทรงรู้นิสัยของคนทุกคน จึงทรงแนะนำวิธีการให้นำไปปฏิบัติจนบรรลุผลคือสำเร็จอรหันต์ ซึ่งครูบาอาจารย์ท่านก็ยึดตามแบบของพระศาสดาสั่งสอนคนมาจนถึงทุกวันนี้

สำหรับพวกเราผู้ซึ่งยังห่างไกลจากความคิดที่จะทำตนให้รู้แจ้งในมรรคผลนิพพาน แต่การรู้ถึงจริตของคนตามแบบอย่างคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ก็ย่อมยังประโยชน์ให้เป็นอันมาก เพราะในโลกปัจจุบันนี้ ถึงแม้ว่าวัตถุสิ่งของจะก้าวหน้ากว่าในโลกเมื่อ ๒,๕๐๐ กว่าปีก่อน คนทั้งหลายมีความสุขสะดวกสบายในชีวิต จนบางกลุ่มบางเหล่าแทบไม่ต้องทำอะไรด้วยตนเอง เพราะมีเครื่องยนตกลไกทำงานแทนได้ แต่จริตหรือนิสัยของคนก็ยังคงจำกัติดอยู่ใน ๖ แบบนี้

ฉะนั้น หากต้องการรู้ว่าใครมีนิสัยหนักไปในแบบใด ก็ให้นำเอากรอบความคิดของจริต ๖ ที่ครูบาอาจารย์ท่านอธิบายไว้ไปเทียบเคียงดู ก็จะได้ภาพชัดเจน

ในฐานะหัวหน้า ผู้เป็นใหญ่กว่า หากรู้ว่าลูกน้อง ผู้ใต้บังคับบัญชาแต่ละคนมีจริตแบบใด ก็จะได้หาวิธีการใช้งานเขาได้ตรงกับนิสัยของเขา หรือจะเทียบเคียงหาจริตของตนก็ยิ่งจะยังประโยชน์ได้มาก เพราะหากรู้ตนเองแล้วก็ย่อมจะหาหนทางทำให้ตนเองพอใจได้ หรือลดความเสี่ยงในการทำ ความเสียหายได้ เช่น หากตนเองเป็นพวกโทสจริต หากจะติดต่อกับพวกโทสจริตด้วยกันเห็นทีจะเลอะมากกว่าเลิศ

ฉะนั้น การใช้ลูกน้องประเภทสัทธาจริต หรือพุทธจริตไปทำหน้าที่ย่อมจะดีกว่า เพราะพวกสัทธาจริตนั้นเชื่อฟังในคำสั่ง เชื่อมั่นในคำพูดของผู้เป็นนาย โอกาสจะขัดแย้งก็มีน้อย ส่วนพวกพุทธจริต

มีปัญญา เฉลียวฉลาด ไหวพริบดี เอาตัวรอดได้เก่ง รับมือกับพวกโทสจริตได้แน่นอน โอกาสที่จะทำงาน พลาดก็น้อย เป็นต้น

ในทางตรงกันข้าม หากผู้น้อยจะวิเคราะห์จริตของผู้บังคับบัญชา ก็จะมีประโยชน์เช่นกัน จะได้ รู้นิสัย เข้าใจความต้องการของเจ้านายมากขึ้น ว่าที่เขาทำอย่างนั้น สิ่งอย่างนั้น พูดอย่างนั้น เพราะเขา เป็นจริตแบบนี้เอง เมื่อเข้าใจแล้วก็จะรู้ว่าเขาจะตอบสนองอย่างไร ด้วยเหตุผลแบบใด หากท่านเป็น คนราคะจริตก็ต้องทำอะไร ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย หากท่านเป็นพวกโทสจริตก็จะได้เข้าใจว่า ที่ถูกตำ หนุวันนั้นจะอาจไม่ใช่เพราะเราทำผิด แต่เป็นเพราะท่านชอบตำ ไม่ได้ตำใครแล้วท่านอาจคิดอะไรดีๆ ไม่ ออก ดังนั้น เราต้องใจเย็นๆ ประเดี่ยวนานก็เลิกตำไปเอง

สรุปแล้ว การแยกแยะจิตนิสัยของคนนั้น พระพุทธเจ้าทรงแยกแยะเพื่อจะใช้วิธีสอนให้ตรง กับจริตเพื่อให้ผู้นั้นบรรลุ มรรคผลนิพพาน ซึ่งครูบาอาจารย์ในปัจจุบันท่านคงสอนให้ลูกศิษย์บรรลุ มรรคผลเช่นกัน เพราะพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า トラบโดที่ธรรมะยังอยู่ トラบนั้นโลกก็ไม่ว่างจากพระ อรหันต์ แต่สุดท้ายคนที่คนธรรมตายอย่างเราจะรู้ได้ว่า มีองค์ใดบ้างที่บรรลุมรรคผล แต่การนำคำสั่งสอน ของพระศาสนามาปรับใช้ในทางโลกก็ย่อมยังประโยชน์แก่เราชาวโลก พระพุทธองค์ก็มีได้ทรงห้ามไว้ ธรรมะของพระองค์นั้นใช้ได้ทุกสถาน ทุกกาล

การวิเคราะห์จริต ๖ จากมุมมองตะวันตก

คนเราเกิดมา ไม่ว่าจะอยู่ในอาชีพใด สถานะไหนในสังคม เจือปนของการประสบความสำเร็จ ในด้านการทำงาน การเงิน และการมีชีวิตอย่างเป็นสุข ก็คือ “การรู้เท่าทันตนเองและเท่าทันผู้อื่น”^๓

รู้เท่าทันตนเอง เพื่อนำจุดแข็งหรือสิ่งดีๆ ในตนเองมาเป็นพลังบวกเบิก ทำกิจการต่างๆ ให้ สำเร็จลุล่วงไปตามที่เราตั้งความปรารถนาเอาไว้และเพื่อที่จะสามารถแก้ไขจุดอ่อนของตนเองได้ทัน ก่อนที่จุดนั้นจะนำภัยมาให้

รู้เท่าทันคนอื่น เพื่อที่จะสามารถบริหารความสัมพันธ์ระหว่างเรากับครอบครัว สามี ภรรยา ผู้บังคับบัญชา ลูกน้อง เพื่อนร่วมงาน หรือแม้กระทั่งคนแปลกหน้า เพื่อไม่ให้ต้องเกิดปัญหาทะเลาะ เบาะแว้ง

^๓ นงเยาว์ ชาวนรงค์, การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและที่เอ็ม. วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๑. หน้า ๑๒๙.

การรู้จักประเภทจิตของมนุษย์ เป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้เราเข้าใจตนเองและเข้าใจคนอื่น ได้อย่างถ่องแท้ Carol S. Pearson นักจิตวิทยาชื่อดังชาวอเมริกัน แบ่งจิตคนเป็น ๖ ประเภท ซึ่งหาก ถ้าเราเข้าใจ จิตมนุษย์ทั้ง ๖ ประเภทนี้ ไม่เพียงจะทำให้เรารู้จักระบบวิถีคิด แนวโน้มพฤติกรรมซ้ำๆ ของตนเองและของคนอื่น แต่ยังจะทำให้เราสามารถรู้จุดอ่อนจุดแข็งและแก้ไขข้อผิดพลาดของตนเอง ได้ด้วย ในขณะที่จิต ๖ แบบพุทธประกอบด้วย โทสจจิต โมหะจจิต ตรรกจจิต ศรัทธาจจิต ราคะ จิต พุทธิจจิต

จิต ๖ ของ Pearson มีองค์ประกอบคือ

เด็กกำพร้า หรือ Orphan

นักเดินทาง หรือ wanderer

นักรบ หรือ warrior

ผู้เสียสละ หรือ Altruist

เด็กไร้เดียงสา หรือ Innocent

นักมายากล หรือ Magician

ซึ่งแต่ละจิตก็มีจุดอ่อน จุดแข็งต่างกันไป

จิตเด็กกำพร้า

คนที่มีจิตแบบนี้ คือ คนที่รู้สึกว่าคุณอ่อนแอขาดที่พึ่ง ไม่มีอะไรดีในตนเอง ต้องการความช่วยเหลือจากคนอื่นอยู่ตลอด อาจเกิดจากการที่ไม่ได้รับความอบอุ่นในวัยเด็ก ถูกรังแกหรือไม่ได้รับการเอาใจใส่จากบิดามารดา ถูกทำให้ผิดหวัง ถูกปลดออกจากงาน ถูกไล่ออกจากโรงเรียน จนทำให้ขาดความมั่นใจในตนเอง

ข้อเด่น คือ เป็นคนที่มีความอดทน

จุดอ่อน คือ การชอบโทษคนอื่นหรืออดีตที่เกิดขึ้นกับตนเอง ว่าเป็นสาเหตุของความผิดพลาดในชีวิตอย่างเช่น เรียนหนังสือไม่ดี เพราะพ่อแม่ไม่รัก หรือสามีที่ตบตีภรรยาแล้วบอกว่าได้รับอิทธิพลจากพ่อแม่ ซึ่งทำร้ายร่างกายตนในวัยเด็ก

จรีตนักเดินทาง

ธรรมชาติของนักเดินทาง คือ การรักอิสระเสรีภาพ ไม่ชอบอยู่เฉยๆ ที่เบื่อ จะต้องหาอะไรแปลกใหม่ในชีวิตให้ทดลองอยู่ตลอดเวลา ถ้าทำอะไรนานๆ จะรู้สึกว่าคุณคุมขัง ไม่ชอบระเบียบวินัย ไม่ชอบทำอะไรเหมือนๆ คนอื่น

จุดแข็ง คือ เป็นคนที่มีความคิดสร้างสรรค์

จุดอ่อน คือ เป็นคนทำอะไรจับจด ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน

จรีตนักรบ

ได้แก่คนที่มีความสุขกับการเป็นหนึ่ง การประสบความสำเร็จและการได้ชัยชนะเหนือคนอื่น ทำอะไรก็ต้องทำให้ได้ดีที่สุด

ข้อดี คือ เป็นคนหยิ่งในเกียรติ มีความสุขกับการทำงาน จะต่อสู้ตอบโต้ทันทีถ้ามีใครมารังแก หรือเอารัดเอาเปรียบสามารถปกป้องตนเอง และครอบครัวจากภัยอันตรายทั้งปวง

ข้อเสีย คือ จะเป็นคน (Self-Contered) ถึงจะเก่งกล้าสามารถอย่างไร ก็คิดถึงแต่ตัวเองไม่มีเวลาทำอะไรให้คนอื่น หมกมุ่นอยู่แต่กับเรื่องงานและผลประโยชน์ด้านเงินทอง

จรีตผู้เสียสละ

คือคนที่มีความสุขกับการทำอะไรให้คนอื่น ทำเพื่ออุดมการณ์เพื่อสังคม ไม่สนใจความก้าวหน้าด้านการทำงาน เสียเงินทอง หรือผลสำเร็จส่วนตัว ต้องการจะช่วยคนอื่นอยู่ตลอดเวลา

จุดแข็ง คือ เป็นคนมีจิตใจดีงาม

จุดอ่อน คือ มักจะเป็นคนที่ไม่รู้จักตนเองปฏิเสธความต้องการของตนเองและอาจจะเกิดอาการเกลียดโลก เกลียดสังคมในที่สุดเมื่อพบว่าทุ่มเทกำลังกายใจให้แล้วแต่โลกและสังคมไม่เป็นไปตามที่คิด

จรีตเด็กไร้เดียงสา

เด็ก จะเชื่อว่า ไม่ว่าจะทำอะไร มีปัญหาที่ไหน ในที่สุดพ่อแม่ก็จะคอยมาปกป้องเรา คนที่มีจรีตไร้เดียงสา มักจะเชื่อว่าไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้นก็จะมีพลังศักดิ์สิทธิ์คอยปกป้องคุ้มครองอยู่ตลอดเวลา ถ้าเราทำตัวเป็นคนดี

จุดแข็ง คือ เวลาเมื่ออุปสรรคต่างๆ นานาชีวิตจะฝ่าฟันไปได้ เพราะเชื่อว่าทำดี ได้ดี มี (Positive thinking) อยู่ตลอดเวลา เชื่อว่าเป็นคนเลือกสิ่งที่เกิดขึ้นกับตนเอง ถ้าเราเลือกจะมีความสุข เราก็จะสุข ถ้าเราเลือกจะทุกข์ เราก็จะเป็นทุกข์

จุดอ่อน คือ มองโลกแบบสีเทา ไม่ตรงตามความเป็นจริง ทำให้มักจะมองคนผิด ประเมินสถานการณ์ผิดอยู่ตลอด

จิตนักมายากล

ธรรมชาติของนักมายากล คือ มักจะทำสิ่งที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ให้เกิดขึ้น คนจิตแบบนักมายากลมักจะเป็นคนชอบแก้ปัญหาและแก้ไขสิ่งผิดให้ถูกต้อง

ข้อดี คือ เป็นคนมองโลกกลางๆ ไม่ดำ ไม่ขาว มีทั้งดี ไม่ดี เป็นคนมีจุดยืน และถ้าทำได้ก็พร้อมที่จะปกป้องจุดยืนของตนเอง รวมทั้งเป็นคนที่ไม่เห็นข้อดี ข้อเสีย ของตนเองอย่างครบถ้วน

ข้อเสีย คือ เป็นคนที่ไม่เห็นอกเห็นใจคนอื่น ยอมรับข้อผิดพลาด ของคนอื่นไม่ได้ เพราะตนเองเกิดมามีปัญญาสูง คิดได้ ทำได้ มาโดยตลอด ทำให้ไม่เข้าใจว่าทำไมคนอื่นจึงผิดพลาด ทำพลาด

การใช้ประโยชน์จากความรู้เรื่องจิต ๖

คนส่วนใหญ่มีจิตแบบใดก็มักจะเป็นแบบนั้นตลอด แต่ Pearson เห็นว่า เมื่อเรารู้จักชนิดของจิตแล้ว เราสามารถเลือกรับจิตต่างๆ มาใช้ ในสถานการณ์ที่ต่างกันได้อย่างเช่นในยามตกงาน เราต้องการหาทางเปลี่ยนจิตจากเด็กกำพร้ามาคิดแบบจิตนักกรบ หรือคนที่มีจิตนักกรบ ก็ต้องรู้ตัวว่าสถานการณ์บางอย่าง ไม่ได้ต้องการการต่อสู้ดิ้นรน แต่ต้องการการให้ความร่วมมือ เช่นเมื่อจิตนักกรบต้องไปทำงานเป็นทีมร่วมกับคนอื่น ก็จะต้องหันไปปรับจิตแบบผู้เสียสละบ้าง นอกจากนี้ ในแต่ละช่วงชีวิต เราต้องปรับจิตไม่เหมือนกัน เช่น

ในวัยเด็ก ควรจะมีจิตแบบเด็กกำพร้า ซึ่งยอมโอนอ่อนผ่อนตามผู้ใหญ่ เพราะเรายังขาดประสบการณ์ในชีวิต และยังพึ่งตนเองทางการเงินไม่ได้

ในวัยหนุ่มสาว เราต้องการจิตแบบนักเดินทาง จะได้คิดแสวงหาว่าเราอยากเป็นอะไร ต้องการอะไรในชีวิต ในวัยนี้ เรายังต้องการจิตแบบนักรบด้วย เพื่อจะได้ต่อสู้ฝ่าฟันอุปสรรคในด้านเรียน และการทำงาน

เมื่อถึงวัยกลางคน บรรลุความสำเร็จทางโลกแห่งวัตถุแล้วเราก็ควรจะหันมาใส่ใจเรื่องจิต ญาณและหัตถ์ทำอะไรเพื่อคนอื่นและเพื่อสังคมบ้าง ก็คือจิตแบบผู้เสียสละและนักมายากลสิ่งที่ต้อง แก่ไข

เด็กกำพร้า มี (Low -Esteem) ต้องหัดทิ้งอดีตและบอกตนเองว่า เราไม่ใช่เด็กแล้วเป็นผู้ใหญ่ มีความรับผิดชอบ หมดเวลาที่จะโทษพ่อแม่ สภาพแวดล้อม เพราะเราคือมนุษย์ที่สามารถเปลี่ยนแปลง ตนเองได้ นอกจากนี้ ต้องหัดพัฒนา (Self-Esteem) ของตนเองขึ้นมาให้ได้

นักเดินทาง ต้องแก้ไขเรื่องไม่ค่อยมีความรับผิดชอบต่อครอบครัว สนใจแต่ตนเองนี้กรบ ต้อง แก้ไขเรื่องการขาดความใส่ใจต่อผู้คนรอบข้างและครอบครัว หรือที่เรียกว่าอยู่ในข่าย แล้งน้ำใจผู้ เสียสละ ต้องฟังเสียงภายในของตนเองและหัดรู้จักตนเองให้มากขึ้น เด็กไร้เดียงสาต้องหัดแก้ปัญหา ต่างๆ ด้วยปัญญาของตนเอง แทนที่จะใช้ศรัทธาอย่างเดียวนักมายากล ต้องหัดเห็นอกเห็นใจคนอื่นให้ มากๆ

ตารางที่ ๖.๒ สามารถสรุปจิตเป็นตารางได้ดังนี้

จิต	อิริยาบถ	กิจจะ	โภชนะ	ทัสสนะ	ธัมมปวัตติ	กัมมัญฐานที่ เหมาะสม
ราคจิต	เรียบร้อย	งานสะอาด	ชอบรสหวาน	ชอบของ สวยงาม	เจ้าเล่ห์ โอ้อวด	อสุภะ ๑๐
	นุ่มนวล	สวยงาม	มัน อร่อย	ไพเราะ	ถือตัว แข็งจน	กายคตาสติ ๑ ภูตกสิณ
	ไม่ร้อน	เป็นระเบียบ	สีสน่ากิน	ตกลง ขบขัน	พิถีพิถัน ชอบยอ	อาโลกสิณ อากาศสิณ
โทสจิต	ไปพรวดๆ	งานสะอาดแต่	ชอบเปรี้ยว เค็ม ขม		มักโกรธ ผูกโกรธ	วรรณกสิณ ๔
	ร้อน	ไม่ร้อน ไม่สำรวจ	ฝาดจัด	ชอบดูชกต่อ	ลบหลู่บุคคล	ภูตกสิณ พรหมวิหาร ๔
	กระด้าง	มุงแต่ในสิ่งที่ ปรารถนา	รับประทาน เร็ว คำโต		ดีเสมอ มักริษยา	อาโลกสิณ อากาศสิณ
โมหจิต	เขื่อง	งานหยาบ	ไม่เลือก อาหาร	เห็นดีก็ว่า ดีด้วย	มีแต่ดวงเงา หวานอน	อานาปานสติ
	ซึม	ไม่ถี่ถ้วน	อย่างไรก็ได้	เห็นว่าไม่ดี ก็ว่า	ไม่เป็นเรื่อง เป็นราว	ภตกสิณ
	เหม่อ	คั่งค้าง	เอาหมด	ไม่ติดตาม	ช่างสงสัย	อาโลกสิณ

	ลอย	เอาดีไม่ได้	มูมมาม	ไปด้วย	เข้าใจอะไรยาก	อากาศสกปรก
วิตกจริต	เชื่องช้า	งานไม่เป็นลำดับ	ไม่แน่นอน	เห็นตาม	พุ่งซ่าน โลเล	อานาปานสติ
	คล้าย	จับจดแต่พูด			เตี้ยวรั้ง เตี้ยวเกลียด	ภูตกลืน
	โมหจริต	เก่ง คิดไว พูดไว	อย่างไรก็ได้	หมู่มาก	ชอบคลุกคลี กับหมูคณะ	อาโลกกลืน
สัทธา จริต	เข้มซ้อย	เรียบร้อย	หวาน มัน	ชอบของ	เบิกบานใน การบุญ	อนุสติ ๖
	ละมุน	สวยงาม		สวยงามอย่าง เรียบ	(ส่วนราคจริต นั้น)	ภูตกลืน
	ละม่อม	เป็นระเบียบ	หอม	ไม่โลดโผน	เบิกบานต่อ การได้หน้า)	อาโลกกลืน อากาศสกปรก
พุทธ จริต	ว่องไว และ	งานเรียบร้อย	เปรี้ยว เค็ม	ดูด้วยความ	ว่าง่ายไม่ถือ	มรณานุสติ อุปสมานุสติ
		เป็นระเบียบ	ขม เฝืด	พินิจและ	มีสติ สัมปชัญญะ	อาหาเรปฏิกูล
	เรียบร้อย	และเป็น ประโยชน์	พอกลมกล่อม ไม่จัดนัก	พิเคราะห์	มีความเพียร รู้เร็ว	ภูตกลืน จตฺตาตุฯ อาโลกกลืน อากาศสกปรก

สรุปท้ายบท

๑. **ราคจริต** (ผู้ที่รักสวยรักงาม) ผู้ที่มีราคจริต ควรใช้กรรมฐาน ๑๑ ประการ ในการพิจารณา คือ อสุภ ๑๐ และกายคตาสติ ๑

อสุภ ๑๐ ประกอบด้วย

๑. อุทฺธมาตกะ (ซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด — Bloated corpse; Swollen-up corpse)
๒. วินีลกะ (ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคล้ายสีต่างๆ — Bluish discolored corpse; Livid corpse)
๓. วิปฺพทกะ (ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่ที่แตกปริออก — Festering corpse)

๔. วิจฉิททกะ (ซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน — Split or cut up corpse; Disjoint corpse)

๕. วิกขายิตกะ (ซากศพที่ถูกสัตว์ เช่น แร้ง กา สุนัข จิกทิ้งกัดกินแล้ว — Gnawed corpse)

๖. วิกขิตตกะ (ซากศพที่กระจุยกระจาย มือเท้าศีรษะหลุดออกไปข้างๆ — Scattered corpse; Mangled corpse)

๗. หตวิกขิตตกะ (ซากศพที่ถูกสับฟันบั่นเป็นท่อนๆ กระจายออกไป — Hacked and scattered corpse; Mutilated and Mangled corpse)

๘. โลहितกะ (ซากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรียราดอยู่ — Blood-Stained corpse; Bleeding corpse)

๙. ปุฬุกะ (ซากศพที่มีหนอนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด — Worm-Infested corpse)

๑๐. อัญญิกะ (ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน — Skeleton)

กายคตาสติ ๑ คือ สติพิจารณากายให้เป็นของสกปรก

๒. โทสจริต (ผู้ที่ชอบโกรธ) ผู้ที่มีโทสจริต ควรใช้กรรมฐาน ๘ ประการ ในการพิจารณา คือ พรหมวิหาร ๔ และวันณกสิณ ๔

พรหมวิหาร ๔ ประกอบด้วย

๑. เมตตา

๒. กรุณา

๓. มุทิตา

๔. อุเบกขา

วันณกสิณ ๔ ประกอบด้วย

๑. นีลกสิณ (กสิณ คือ สีเขียวคราม — Nāla~: the Blue Kasiōa)

๒. ปิตกสิณ (กสิณ คือ สีเหลือง — Pāta~: the Yellow Kasiōa)

๓. โลहितกสิณ (กสิณ คือ สีแดง — Lohita~: the Red kasiṇa)

๔. โอทาทกสิณ (กสิณ คือ สีขาว — Odāta~: the White kasiṇa)

๓. โมหจจิต (ผู้ที่หลงง่าย) ผู้ที่มีโมหจจิต ควรใช้อานาปานสติกรรมฐานในการพิจารณาอย่าง
เดียวเท่านั้น

๔. วิตกจจิต (ผู้ที่ชอบกังวล) ผู้ที่มีวิตกจจิต ควรใช้อานาปานสติกรรมฐานในการพิจารณาอย่าง
เดียวเท่านั้น

๕. สัทธาจจิต (ผู้ที่เชื่อง่าย) ผู้ที่มีสัทธาจจิต ควรใช้อุสสติ ๖ ในการพิจารณา

อุสสติ ๖ ประกอบด้วย

๑. พุทธานุสติ (ระลึกถึงพระพุทธเจ้า คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระองค์
— Recollection of the Buddha; Contemplation on the virtues of the Buddha)

๒. ธัมมานุสติ (ระลึกถึงพระธรรม คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม —
Recollection of the Dhamma; Contemplation on the virtues the Doctrine)

๓. สังฆานุสติ (ระลึกถึงพระสงฆ์ คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระสงฆ์ —
Recollection of the Sangha; Contemplation on the virtues of the Order)

๔. สีลानุสติ (ระลึกถึงศีล คือ น้อมจิตรำลึกพิจารณาศีลของตนที่ได้ประพฤติปฏิบัติบริสุทธิ์
ไม่ต่างพร้อย — Recollection of morality; Contemplation on one's own morals)

๕. จาคานุสติ (ระลึกถึงการบริจาค คือ น้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว และ
พิจารณาเห็นคุณธรรมคือความเผื่อแผ่เสียสละนี้ที่มีในตน — Recollection on liberality;
Contemplation on one's own liberality)

๖. เทวตานุสติ (ระลึกถึงเทวดา คือ น้อมจิตระลึกถึงเทวดาทั้งหลายที่ตนเคยรู้และพิจารณา
เห็นคุณธรรมอันทำบุคคลให้เป็นเทวดานั้นๆ ตามที่มีอยู่ในตน — Recollection of deities;
Contemplation on the virtues which make people become gods as can be found in
oneself)

๖. พุทธิจิริต (ผู้ที่ฉลาด) ผู้ที่มีพุทธิจิริต ควรใช้กรรมฐาน ๔ ในการพิจารณา

กรรมฐาน ๔ ประกอบด้วย

๑. มรณสติ
๒. อุปสมานุสติ
๓. จตุธาควัญฐาน
๔. อาหารปฏิกุศลสัญญา

สำหรับผู้ที่มีพุทธิจิริต

ผู้ที่มีพุทธิจิริตดังกล่าวข้างต้นมานั้น ควรใช้ภูตกสิณ กสิณอื่นๆ และอารูป ๔ ในการพิจารณา

ภูตกสิณ ประกอบด้วย

๑. ปฐวีกสิณ (กสิณคือดิน, กสิณที่ใช้ดินเป็นอารมณ์ — the Earth kasina)
๒. อาโปกสิณ (กสิณคือน้ำ — the Water kasina)
๓. เตโชกสิณ (กสิณคือไฟ — the Fire kasina)
๔. วาโยกสิณ (กสิณคือลม — the Air kasina: Wind kasina)

กสิณอื่นๆ ประกอบด้วย อาโลกสิณและอากาศกสิณ

อารูป ๔ ประกอบด้วย

๑. อากาสนัญญาตนะ (मानอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภาพของผู้เข้าถึงมานี้ - Sphere of infinity of space)
๒. วิญญาณัญญาตนะ (मानอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภาพของผู้เข้าถึงมานี้ - Sphere of infinity of consciousness)
๓. อากิญจัญญาตนะ (मानอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์ หรือภาพของผู้เข้าถึงมานี้ - Sphere of nothingness)
๔. เนวสัญญานาสัญญาตนะ (मानอันเข้าถึงภาวะมีสัญญาหรือไม่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ หรือภาพของผู้เข้าถึงมานี้ - Sphere of neither perception nor non-perception)

จุดแข็งจุดอ่อน

ข้อดีของจริตนี้คือ มีความคิดมาก สามารถเอาความคิดที่เป็นประโยชน์มาใช้ ถ้าคุณเป็นจริตอื่นๆ โดยเฉพาะโมหะจริตก็ควรหาเพื่อนหรือคู่ครองเป็นวิตกจริต จะได้ฟังความคิดมากมายที่อาจใช้เป็นประโยชน์ได้

ข้อดีพุทธจริต

จะเรียนรู้เร็ว พุดอะไรเป็นเหตุเป็นผล ตัวกูของกูไม่สูงต่ำกว่าวิตก พร้อมจะรับความคิดเห็นเพื่อพัฒนาตัวเองให้ดีขึ้นสูงขึ้น จึงยอมรับความคิดใหม่ซึ่งมีเหตุผล จิตปักอยู่ในเหตุผลจึงตรงประเด็น ไม่เอาเปรียบ มีความเมตตาท้วมจิต เพราะคิดตามความเป็นจริง และไม่คิดในทางลบ ต้องการพัฒนาขัดเกลาจิตใจตลอดเวลา จึงเห็นปัญหาและทางแก้ เมื่อเห็นผู้อื่นจึงเกิดความเมตตาไปด้วย ในคำพูดเต็มไปด้วยสติและปัญญา แตกต่างจากวิตกที่พุดแยะทำแยะแต่ผิดๆ ถูกๆ เป็นคนที่เชื่อถือได้

ศรัทธาจริต

เชื่อมั่นว่าตัวเองมีหลักการ อุดมการณ์ คิดว่าตนเองเป็นคนดีนำศรัทธาประเสริฐมากกว่าพุทธิ เพราะคิดอย่างมีหลักการและพุดอย่างมีหลักการตลอด แต่คนที่มิศรัทธาจริตพระพุทเจ้ากล่าวว่าเป็นคนมีปัญญาดำ เพราะมีความเชื่ออย่างรุนแรงว่าจะเป็นอย่างนั้น และจะไม่ยอมรับความคิดของคนอื่น หากคนอื่นมีความคิดแตกต่างจากเราก็ไม่ยอมรับ ไม่ได้พิจารณาเหตุผล ต้องคิดถึงหลักกาลามสูตร อย่าเชื่อเพราะตามกันมา อย่าเชื่อเพราะเป็นศาสนา อย่าเชื่อเพราะเป็นครูบาอาจารย์ อย่าเชื่อเพราะเห็นว่า มีเหตุมีผลสอดคล้องกับความคิดของเรา

ข้อดีของจริตนี้คือ มีความคิดมาก สามารถเอาความคิดที่เป็นประโยชน์มาใช้ ถ้าคุณเป็นจริตอื่นๆ โดยเฉพาะโมหะจริตก็ควรหาเพื่อนหรือคู่ครองเป็นวิตกจริต จะได้ฟังความคิดมากมายที่อาจใช้เป็นประโยชน์ได้

คำถามท้ายบท

ให้นักลิตตอบคำถามดังต่อไปนี้

๑. ให้อธิบาย จริต ๖ ของ Pearson ที่มีองค์ประกอบคือ เด็กกำพร้า, นักเดินทาง, นักรบ, ผู้เสียสละ, เด็กไร้เดียงสา, นักมายากล ตามเข้าใจของนิสิตอย่างละเอียด
๒. ให้อธิบาย ๑.รากะจริต ๒.โทสะจริต ๓.โมหะจริต ๔.วิตกจริต ๕.สัทธาจริต ๖.พุทธิจริต ตามเข้าใจของนิสิต อย่างละเอียด
๓. ให้เปรียบเทียบ จริต ในข้อ ๑ และ ๒ ตามความเข้าใจของนักศึกษาอย่างละเอียด
๔. ให้นักลิตอธิบายโทษ และประโยชน์ของจริตแต่ละประเภท
๕. ให้อธิบายถึงวิธีคิด หรือวิธีปฏิบัติ ในการควบคุมจริตตามความเข้าใจของนิสิต

เอกสารอ้างอิงประจำบท

การศาสนา, กรม, **คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.

———. **คู่มือการศึกษา เจตสิกปรมัตถ์**. พระนคร: อัมพพิทยา, ๒๕๑๐.

———. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตถสังคหะปริจเฉท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔ กรุงเทพมหานคร : สุทธิ
สารการพิมพ์, ๒๕๒๙

———. **พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๗.

———. **ศาสนพิธี ฉบับกรมการศาสนา (แก้ไขปรับปรุง) พ.ศ. ๒๕๓๓**. พิมพ์ครั้งที่ ๖
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓

———. **ศาสนพิธี สำหรับครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๓๘.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน, **วันสำคัญโครงการปිරณรงคัวัฒนธรรมไทย**

และ แนวทางในการจัดกิจกรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว, ๒๕๓๗.

คุณ โทษณ์, รศ., **พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน**. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, **ปรัชญา ๒๐๑ พุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

เทวินทร์ เทวินโท, พระ, **พุทธจริยศาสตร์**. นนทบุรี : สหมิตรพรีนติ้ง, ๒๕๔๔.

บุญมา จิตจรัส, **มงคล ๓๘ ประการ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๓ อรรถกถา เอกนิบาต ภาค ๒, กาญจนบุรี :
สหยาการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๔ อรรถกถา เอกนิบาต-ทุกนิบาต ภาค ๒-๓, กาญจนบุรี :

สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต), พระพุทธศาสนาในสถานการณ์โลกปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :

สหธรรมิก, ๒๕๓๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒

กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖.

———. ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก,

๒๕๔๓.

———. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ม.ป.ป.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

นงเยาว์ ชาญณรงค์, การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและที่เอ็ม. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๑.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. อนุพุทธประวัติ (หลักสูตรนักเรียนและธรรมศึกษาชั้นโท). พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

วิชาการ, กรม, การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ,

๒๕๔๕.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

บทที่ ๗

การพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดปัญญาและสันติสุข

ในภาวะที่สังคมโลกยุคปัจจุบันมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น เจริญขึ้น มีวิทยาการและเทคโนโลยี ที่คิดค้นพัฒนาขึ้นมาตอบสนองความต้องการของมนุษย์มากเท่าที่สติปัญญาจะทำได้ แต่การมุ่งเน้นการพัฒนาความเจริญในด้านวัตถุและวิทยาการต่างๆ เพื่อมุ่งหวังความเป็นอยู่ที่ดี มีความสุขมากขึ้น โดยขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องของชีวิตอย่างแท้จริงนั้น เป็นเหตุให้การพัฒนาด้านต่างๆ ดังกล่าวเป็นไปโดยไร้ทิศทางที่ถูกต้องตามหลักธรรม ก่อให้เกิดปัญหาความเสียหายต่างๆ นานาขึ้น กลายเป็นเพิ่มความทุกข์ ทั้งแก่ตนเอง ครอบครัว สังคมและประเทศชาติ ซึ่งถ้าหากบุคคลได้ฝึกฝนอบรมพัฒนาจิตอย่างถูกต้องสมบูรณ์ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาแล้วจะเข้าใจถึงความจริงตามธรรมชาติ มีแนวทางในการใช้ชีวิตอย่างถูกต้อง นำไปสู่การพัฒนาชีวิตที่ดีขึ้น สร้างความสุขความเจริญขึ้นอย่างถูกต้องตามธรรม ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว สังคมและประเทศชาติได้

การพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดปัญญาและสันติสุข ด้วยวิธีสมถะและวิปัสสนา

สมถกัมมัฏฐาน เป็นวิธีการฝึกจิต เพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิจนกระทั่งจิตปราศจากนิวรณ์ เข้าถึงฌาน มีวิธีการที่ใช้ในการปฏิบัติในคัมภีร์ ๔๐ วิธี คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปกัมมัฏฐาน ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุวัตถาน ๑

วิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นวิธีการอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะของสังขาร เป็นวิธีการที่กำจัดกิเลสอย่างละเอียดที่เรียกว่า สังโยชน์และอนุสัย ส่งผลให้บรรลุมรรค ผลนิพพาน โดยมีอารมณณ์เพื่อใช้พิจารณาคือ ชันธ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท

สมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน เพื่อนำไปสู่ความรู้แจ้ง และความหลุดพ้นจากกิเลส

สมถกัมมัฏฐาน

สมถกัมมัฏฐาน^๖ เป็นการฝึกปฏิบัติขั้นต้นในการฝึกจิต มีลักษณะและวิธีการเป็นอย่างไร มีผลที่เกิดขึ้นเป็นอย่างไร เพื่อความเข้าใจที่ยิ่งขึ้น จะได้ศึกษากันต่อไปดังนี้

ความหมายของสมถกัมมัฏฐาน

สมถะ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมถกัมมัฏฐาน หมายถึงอุบาย วิธี และการกระทำให้จิตสงบ ระวังจากกิเลสเครื่องเศร้ารอนทั้งหลาย จนจิตใจไม่มีอาการดิ้นรน ไม่กระสับกระส่าย ตลอดเวลาที่กิเลสเหล่านั้นสงบระงับอยู่

สมถะ^๗ คือ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต, ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิรวณูปกิเลส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ

สมถกัมมัฏฐาน^๘ คือ อุบายหรือวิธีการที่ทำให้จิตสงบระงับจากกิเลส เครื่องเศร้ารอนทั้งหลายจนจิตใจไม่มีอาการดิ้นรน ไม่กระสับกระส่าย ตลอดเวลาที่กิเลสเหล่านั้นสงบระงับอยู่

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว สมถกัมมัฏฐาน คือ วิธีการฝึกจิตเพื่อทำให้จิตสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ

อารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน

อารมณ์ มาจากภาษาอังกฤษ “Emotion” มีความหมายว่าการเกิดการเคลื่อนไหว หรือภาวะที่ตื่นเต้น มั่นเป็นการยากที่จะบอกว่า อารมณ์คืออะไร แต่มีแนวคิดหนึ่ง ที่ให้ความเข้าใจได้ง่ายกล่าวได้ว่า อารมณ์เป็นความรู้สึกภายในที่เร้า ให้บุคคลกระทำ หรือเปลี่ยนแปลงภายในตัว ของเขาเอง ซึ่งความรู้สึก เหล่านี้จะเป็นความรู้สึกที่พึงพอใจ ไม่พึงพอใจ หรือรวมกันทั้งสองกรณี อารมณ์เป็นสิ่งที่ไม่คงที่มีการแปรเปลี่ยน อยู่ตลอดเวลา

จากความหมายและธรรมชาติของอารมณ์ ทำให้นักจิตวิทยาทั้งหลายมีความเห็นว่างค์ประกอบของอารมณ์จะแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ดังนี้^๙

^๖ พุทธศาสนิกชน, **วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา**. (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ม.ป.ป.) หน้า ๖๘ .

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๖). หน้า ๒๕๑.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑.

๑) สภาวะการรู้คิด (Cognitive states) เป็นความรู้สึกของผู้ที่กระทำหรือประสบการณ์ต่าง ๆ ของบุคคล อย่างเช่น เราเคยรู้สึกโกรธ รำเริง สะอิดสะเอียน เป็นต้น

๒) ปฏิกริยาทางสรีระ (Physiological reactions) เป็นการเกิดการเปลี่ยนแปลงภายในร่างกายของเรา เช่น หัวใจเต้นเร็วขึ้นเมื่อรู้สึกตื่นเต้นหรือตกใจ

๓) การแสดงออกของพฤติกรรม (Expressive behaviors) เป็นสัญญาณการแสดงออกของสภาวะภายใน เช่น เกิดความพอใจก็จะแสดงการยิ้ม หรือเมื่อโกรธก็อาจกล่าวจาตอว่าออกมา หรือแสดงการกระหึบเท้า, ตบตี

องค์ประกอบทั้งสามอารมณ์ : สภาวะการรู้คิด ปฏิกริยาทางสรีระและการแสดงออกพฤติกรรม

อารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน การที่จะเจริญสมถกัมมัฏฐานเพื่อให้ได้มาน จะต้องรักษาจิตให้มีอารมณ์เดียวตลอดเวลา จิตที่มีอารมณ์เดียวย่อมมีกำลังมหาศาลเหมือนน้ำที่ไหลสายเดียว มีกำลังมากกว่าน้ำหลายสาย สิ่งที่ทำให้จิตเข้าไปยึดเหนี่ยวเพื่อให้เกิดความสงบ ท่านเรียกว่า อารมณ์ของสมถะ คือ วิธีที่ทำให้ใจสงบ ผู้ที่ต้องการจะบำเพ็ญสมถกัมมัฏฐาน จะต้องศึกษาให้เข้าใจอารมณ์ของกัมมัฏฐานเสียก่อน จึงลงมือปฏิบัติได้ถูกต้องและได้ผลดี ในคัมภีร์อริยมัคคสังคหะ และคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานไว้ว่า มี ๔๐ วิธี แบ่งเป็น ๗ หมวด คือ

๑. กลิน ๑๐ วัตถุภายนอกที่ใช้ให้เกิดสมาธิ ดังนี้

- ๑) ปฐวีกลิน (กลินดิน) การเพ่งดินเป็นอารมณ์
- ๒) อาโปกลิน (กลินน้ำ) การเพ่งน้ำเป็นอารมณ์
- ๓) เตโชกลิน (กลินไฟ) การเพ่งไฟเป็นอารมณ์
- ๔) วาโยกลิน (กลินลม) การเพ่งลมเป็นอารมณ์
- ๕) นีละกลิน (กลินสีเขียว) การเพ่งสีเขียวเป็นอารมณ์
- ๖) ปีตะกลิน (กลินสีเหลือง) การเพ่งสีเหลืองเป็นอารมณ์
- ๗) โลหิตกลิน (กลินสีแดง) การเพ่งสีแดงเป็นอารมณ์

^๔ Robert A, *Psychology The Essential Science*. Boston: Renslaer Polytechnic Institute. ๑๙๘๙. pp ๓๐๔.

- ๘) โอทาทะกสิน (กลินสีขาว) การเพ่งสีขาวเป็นอารมณ์
- ๙) อากาสะกสิน (กลินแสงสว่าง) การเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์
- ๑๐) อาโลกะกสิน (กลินที่ว่าง) การเพ่งอากาศ หรือที่ว่างเป็นอารมณ์

๒. อสุภ ๑๐ คือ สภาพซากศพในสภาพต่างๆ กัน ๑๐ แบบ

- ๑) อุทมาตถะอสุภะ พิจารณาซากศพที่พองขึ้นอืด
- ๒) วินิลกะอสุภะ พิจารณาซากศพที่เริ่มบวมพอง เป็นสีเขียวคล้ำ
- ๓) วิปฺพพะอะอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม
- ๔. วิธิตะอสุภะ พิจารณาซากศพที่ขาดกลางตัว
- ๕) วิกขยตถะอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน
- ๖) วิกขิตตถะอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีมือ เท้า ศีรษะขาดหายไป
- ๗) หตวิกขิตตถะอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกบั่นเป็นท่อนๆ
- ๘) โลหิตกะอสุภะ พิจารณาซากศพมีเลือด ไหลนอง
- ๙) ปุฬุวะอะอสุภะ พิจารณาซากศพที่เน่าเฟะคลาคล่ำด้วยตัวหนอน
- ๑๐) อัฏฐกะอสุภะ พิจารณาซากศพที่เหลือแต่โครงกระดูก

๓. อนุสติ ๑๐ คือ อารมณ์ที่ดี ควรระลึกถึงอยู่เสมอ คือ

- ๑) พุทธานุสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า
- ๒) อัมมานุสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม
- ๓) สังฆานุสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์
- ๔) สीलานุสติ ระลึกถึงศีลที่ตนได้ประพฤติ
- ๕) จาคานุสติ ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาค
- ๖) เทวตานุสติ ระลึกถึงคุณธรรมของเทวดา
- ๗) มรณสติ ระลึกถึงความตาย เพื่อให้เกิดความไม่ประมาท

๘) ภายคตาสติ ระลึกถึงร่างกายที่เสื่อมได้ เพื่อไม่ให้หลงมัวเมา

๙) อานาปานสติ การใช้สติระลึกถึงลมหายใจเข้าออก

๑๐) อุปสมานุสติ การใช้สติกำหนดธรรมเป็นที่สงบ คือ นิพพาน

๔. พรหมวิหาร ๔ ธรรมเป็นที่อยู่ของพรหม พรหม แปลว่า ประเสริฐ พรหมวิหาร ๔ จึงแปลว่า คุณธรรม ๔ ประการ ที่ทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติเป็นผู้ประเสริฐ ได้แก่

๑) เมตตา คุณอารมณ์ไว้ตลอดวัน ให้มีความรัก อันเนื่องด้วยความปรารถนาดี ไม่มีอารมณ์เนื่องด้วยกามารมณ์ เมตตาสงเคราะห์ผู้อื่นให้พ้นทุกข์

๒) กรุณา ความสงสารปรานี มีประสงค์จะสงเคราะห์แก่ทุกคนและสัตว์

๓) มุทิตา มีจิตชื่นบาน พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี ไม่มีจิตริษยาเจือปน

๔) อุเบกขา มีอารมณ์เป็นกลางวางเฉย

๕. อรูปกัมมฏฐาน ๔ เป็นการปล่อยอารมณ์ ไม่ยึดถืออะไร มีผลทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุขประณีต ในฌานที่ได้ ผู้จะเจริญอรูปฌาน ๔ ต้องเจริญฌานในกสินให้ได้ฌาน ๔ เสียก่อน แล้วจึงเจริญอรูปฌานจนจิตเป็นอุเบกขารมณ์

๑) อากาสนัญญาตนะ ถือ อากาศเป็นอารมณ์ จนวงอากาศเกิดเป็นนิมิตย่อใหญ่ เล็กได้ ทรงจิตรักษาอากาศไว้ กำหนดใจว่าอากาศหาที่สุดมิได้ จนจิตเป็นอุเบกขารมณ์

๒) วิญญาณัญญาตนะ กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้ ทั้งอากาศและรูปทั้งหมด ต้องการจิตเท่านั้น จนจิตเป็นอุเบกขารมณ์

๓) อากิญจัญญาตนะ กำหนดความไม่มีอะไรเลย อากาศไม่มี วิญญาณก็ไม่มี ถ้ามีอะไรสักหน่อยหนึ่งก็เป็นเหตุของกยันตราย ไม่ยึดถืออะไรจนจิตตั้งเป็นอุเบกขารมณ์

๔) เนวสัญญานาสัญญาตนะ ทำความรู้สึกรู้ตัวเสมอว่า ทั้งที่มีสัญญาอยู่ก็ทำเหมือนไม่มี ไม่รับอารมณ์ใดๆ จะหนาว ร้อนก็รู้แต่ไม่ตื่นระนกระวนกระวาย ปล่อยตามเรื่อง เปลื้องความสนใจใดๆ ออกจกสัน จนจิตเป็นอุเบกขารมณ์

๖. อาหารแปฏิกุลสัณญา ๑ อาหารแปฏิกุลสัณญา เพ่งอาหารให้เห็นเป็นของน่าเกลียด บริโภคเพื่อบำรุงร่างกาย ไม่บริโภคเพื่อสนองกิเลส

๗. จตุธาตุวัตถุสถาน ๑ จตุธาตุวัญญุสถาน ๔ พิจารณาร่างกายประกอบด้วยธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ

อารมณ์มีอยู่มากมายหลายชนิดซึ่งเราอาจเรียกมันว่าอะไรก็ตาม แต่ว่าอารมณ์เหล่านั้น ก็มี ความเด่นชัดและเป็นอิสระ นักจิตวิทยาได้จำแนก อารมณ์ โดยค่านึง สิ่งเร้าที่มาเป็นตัวกระตุ้นและ รูปแบบการตอบสนองพฤติกรรมที่มีต่อสิ่งเร้าเหล่านั้นและส่วนมากมีความเชื่อว่า บุคคลมีอารมณ์พื้นฐานอยู่ ๓ ชนิด คือ ความโกรธ (Anger) ความกลัว (Fear) และความพึงพอใจ (Pleasure)^๕ ส่วนอารมณ์ อื่นๆ เป็นผลที่เกิดจากอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือมากกว่าของ อารมณ์ทั้งสามนี้ ตัวอย่างเช่น

รังเกียจ เดือดดาล เครียดแค้น เป็นรูปแบบของอารมณ์โกรธ

การอิจฉาและความรู้สึกผิดจะอยู่บนพื้นฐานของความกลัว

ความรักและความสุขจะมีพื้นฐานมาจากความรู้สึกพึงพอใจ

ความโศกเศร้าเป็นเสมือนการรวมกันของอารมณ์กลัวและอารมณ์โกรธ

อารมณ์กรรมฐาน^๖

“.. อารมณ์ของสมถกรรมฐานนั้น “ท่านให้กำหนดอานาปานสติ คือ ลมหายใจเข้าออกนี้ เป็นรากฐาน” ควบคุมจิตของเรา “ให้อยู่ในกระแสของลมนี้” ให้มันแน่นแน่ นิ่งนอนอยู่ เมื่อเราพยายาม ทำตาม ดังนั้น จิตของเราก็จะสงบ “นี่ท่านเรียกว่า อารมณ์ของกรรมฐาน”

“อารมณ์กรรมฐานนี้จะทำจิตให้สงบ” เพราะจิตมันวุ่นวายมาไม่รู้กี่ปีก็ขาดแล้ว ลองนั่งดู เต็มวันนี้ก็ได้ อากาารุ่นวายจะเกิดขึ้นทันที มันจะไม่ยอมให้เราสงบ ฉะนั้น “ท่านจึงให้หาอารมณ์ กรรมฐาน อารมณ์อันใดถูกใจ ถูกจริตของเราท่านให้พิจารณาอันนั้น”

เช่น “เกศา โลมา นขา หันตา ตโจ” ท่านให้พิจารณากลับไปกลับมา เมื่อทำอย่างนี้ “บาง คนพิจารณาตโจ หนึ่ง” รู้สึกพิจารณาได้สบาย เพราะถูกจริต “ถ้าอันใดถูกจริตของเราอันนั้น ก็จะเป็น อารมณ์กรรมฐานของเรา” สำหรับปราบกิเลสทั้งหลายให้มันเบาบางลง

^๕ Carlson, E. D. A case study in translation methodology using the health promotion lifestyle profile II. Public Health Nursing, ๒๐๐๐, pp ๑๗ (๑), ๖๑-๗๐.

^๖ หลวงปู่ชา สุภัทโท, <http://www.ubu.ac.th>.

บางคน “มีความโลภ โกรธ หลง อย่างแรงกล้า” ก็ไม่มีอะไรจะปราบเจ้ากิเลสนี้ได้ “พอพิจารณาภรณ์สติ คือ การระลึกถึงความตายอยู่บ่อยๆ ก็เกิดความสลดสังเวช”

เพราะว่า “จนมันก็ตาย รวยมันก็ตาย ตีมันก็ตาย ชั่วมันก็ตาย” อะไรๆ มันก็ตายหมดทั้งนั้น ยิ่งพิจารณาไป “จิตใจก็ยิ่งเกิดความสลดสังเวช พอนั่งสมาธิก็สงบได้ง่ายๆ” เพราะมันถูกจริตของเรา ..”

ผลของสมถกัมมัฏฐาน

เมื่อฝึกปฏิบัติ โดยการใช้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งข้างต้น จากสมาธิในระดับต้นที่เป็น ขณิกสมาธิ เมื่อได้หมั่นฝึกจิตบ่อยๆ จิตก็จะตั้งมั่นมากขึ้น จนกระทั่งเป็นอุจารสมาธิแล้ว ถ้าหากไม่เลิกล้มกลางคัน หมั่นประกอบรักษาสมาธิที่ได้นั้นไว้ ในที่สุดจิตก็ย่อมถึงความสงบตั้งมั่น ปักดิ่งในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง แนบแน่นเต็มที จนเป็นอัปนาสมาธิ สมาธิในระดับนี้ถือเป็นผลที่พึงหวังของการเจริญสมถกัมมัฏฐานและเมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้นย่อมทำให้จิตสงบจากกิเลส กิเลสในที่นี้ หมายถึง ปริยภูฐานกิเลส เป็นกิเลสระดับกลาง ที่เรียกว่า นิวรณ์ ๕ ดังได้กล่าวไปแล้วในวิชาสมาธิ ๓ ว่าประกอบด้วย

๑. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม, ความต้องการกามคุณ — Sensual desire)
๒. พยาบาท (ความคิดร้าย, ความขัดเคืองแค้นใจ — Illwill)
๓. ถีนมิตตะ (ความทหนู่และเชื่องซึม — Sloth and torpor)
๔. อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ, ความกระวนกระวายกลุ่มกังวล — Distraction and remorse; flurry and worry; anxiety)
๕. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย — Doubt; Uncertainty)

๑. องค์ฌาน ๕

การที่กิเลสเหล่านั้นสงบลงไปได้ ไม่แสดงผลออกมา ก็เพราะสมาธิที่เกิดขึ้นนั้นย่อมมีองค์ธรรม ปรากฏเกิดขึ้นเป็นลำดับและองค์ธรรมนี้เองที่ไปข่มกิเลสดังกล่าวไว้ องค์ธรรมที่เกิดขึ้นนี้ คือ

๑.๑ วิตก คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ จดจ่ออยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งโดยเฉพาะ เมื่อวิตก เกิดขึ้นแล้ว ย่อมข่มถีนมิตตนิวรณ์ คือ ความที่จิตทหนู่ ท้อถอยจากอารมณ์ที่เพ่ง วิตกนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติ ไม่เกิดอาการง่วงหลับ เคลิบเคลิ้มในขณะที่ทำสมาธิ

๑.๒. วิจารณ์ คือ การประคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ขจัดวิจิกิจฉาน นีรณ คือ ความที่จิตเกิดลึกลงเสีย วิจารณ์นี้ยอมทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เกิดความสงสัยในสภาวะธรรมที่ปรากฏว่าใช่ชนิดหรือไม่ใช่ชนิด แต่จะรู้ได้ด้วยตนเองว่าสิ่งที่ปรากฏนั้นเป็นสภาวะธรรมภายในจริงๆ

วิตกและวิจารณ์มีส่วนสนับสนุนกันในการยกจิตให้เข้าสู่สภาวะแห่งอัปนาสมาธิ โดยเมื่อ วิตก ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานแล้ว วิจารณ์ก็ประคองจิตนั้นไว้ไม่ให้ตกไป แต่ถ้าวิตกไม่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ก็มีพื้นฐาน วิจารณ์ก็ทำหน้าที่ไม่ได้ หรือเมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ก็มีพื้นฐานแล้ว ถ้าวิจารณ์ไม่ประคองจิตไว้ จิตนั้นก็จะตกไปสู่ภวังค์ตามเดิม ถ้าหากเปรียบเทียบลักษณะของวิตกและวิจารณ์อาจเปรียบเทียบได้ดังนี้

๑. วิตกเปรียบเหมือนเสียงระฆังที่ตั้งขึ้นครั้งแรก ส่วนวิจารณ์เปรียบเหมือนเสียงควมดุ้งหึ่งๆ ของระฆังหลังจากการตีแล้ว

๒. วิตกเปรียบเหมือนการกระพือปีกของนกที่บินขึ้นไปในอากาศครั้งแรก ส่วนวิจารณ์เปรียบเหมือนอาการที่นกนั้นกางปีกร่อนไปในอากาศ โดยไม่ต้องกระพือปีก

๓. วิตกเปรียบเหมือนการไหลลงไปยังดอกบัวของฝั่ง ส่วนวิจารณ์เปรียบเหมือนการบินร่อนอยู่ในส่วนเบื้องบนดอกบัวหลวงของแฉกฝั่ง ซึ่งไหลลงบ่าหน้าสู่ดอกบัวหลวง ฉะนั้นวิจารณ์ จึงมีลักษณะที่นิ่มและเรียบกว่าวิตก เพราะมีหน้าที่ประคองจิตไว้ในอารมณ์มิให้ตกไป

๑.๓. ปิติ คือ ความปลาบปลื้มใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ที่วิตก ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์และประคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์นั้นได้

ปิติ เป็นผลที่เกิดขึ้นจากความสงบของจิต ปิติอาจเกิดขึ้นได้แก่คนที่ทำสมาธิ แม้เมื่อจิตเริ่มสงบยังไม่ได้สมาธิ ในอรรถกถา ท่านแยกประเภทของปิติเป็น ๕ ประเภท

๑.๓.๑. ขุพทกาปิติ คือ ปิติเล็กน้อย ได้แก่ ความยินดีที่เกิดขึ้นเพียงเล็กน้อย บางครั้งก็เกิดขลุ่ยทั่วร่างกาย บางทีก็เกิดผดงตั้งชูชันขึ้น บางครั้งน้ำตาไหล แต่เกิดนิดหน่อยแล้วก็ดับไป

๑.๓.๒. ขณิกาปิติ คือ ปิติชั่วขณะ ได้แก่ ความยินดีที่เกิดขึ้นชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลบขึ้นตามร่างกายเหมือนฟ้าแลบ แต่เพียงพริบเดียวก็ดับไป บางครั้งเกิดคั่นตามใบหน้าเหมือนมีมดหรือมีโรมาไต่ บางทีเนื้อตัวกระตุก เป็นต้น

๑.๓.๓. โลกกันติกาปิติ คือ ปิติเป็นพักๆ ได้แก่ ความยินดีที่ทำให้อ้อมเอิบใจเป็นพักๆ รู้สึกขุ่นงา ในกายเหมือนคลื่นซัดเข้าหาฝั่ง บางทีเหมือนกับคนที่นั่งเรือไปในมหาสมุทรถูกคลื่น ทำให้รู้สึกโคลงเคลง เหมือนจะล้ม เป็นต้น

๑.๓.๔. อุพเพงคาปิติ คือ ปิติโลดลอย ได้แก่ ความยินดีที่ทำให้รู้สึกโลดลอย แสดงอาการบางอย่างโดยไม่ได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทานออกมา เป็นต้น หรือบางท่านมีตัวลอยขึ้นเหนือพื้น ซึ่งปรากฏว่ามีอยู่ในหมู่ที่ปฏิบัติทั้งในไทยและต่างประเทศ

๑.๓.๕. ปรณูปปิตติ คือ ปิติซาบซ่าน ได้แก่ ความยินดีที่ทำให้รู้สึกซาบซ่านไปทั่วร่างกาย ปิติตัวสุดท้ายเป็นปิติที่ท่านหมายถึงในองค์ฌาน

ปิติทั้ง ๕ ประการนี้ มักเกิดขึ้นแก่ผู้เจริญสมาธิ โดยปิติที่เกิดขึ้นในองค์ฌานเป็นปรณูปปิตติ ส่วนปิติ อีก ๔ ชนิดที่เหลือย่อมเกิดขึ้นได้แก่ผู้เจริญสมาธิทั่วไป แม้ว่าจะไม่ได้ฌานก็ตาม ปิติ ขจัดพยาบาทนิรวรณ คือ ความที่จิตคิดมุ่งมาดปรารถนาร้ายต่อผู้อื่น ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่คิด ผูกพยาบาทคิดร้ายผู้อื่น แต่จะเกิดเป็นความรู้สึกรักและปรารถนาดีกับทุกๆ คน

๑.๔. สุข คือ ความสุขใจ เมื่อจิตยกขึ้นสู่อารมณ์ ประคองจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้นจนถึงขั้นเกิดปิติแล้ว ย่อมมีความสุข ปิตินั้นมีความยินดีอ้อมเอิบเกิดขึ้นด้วยอำนาจจิตที่ได้รับอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) ส่วนสุข ได้แก่ การเสวยรสอันเกิดจากปิติ หากอุปมา ปิติเปรียบเหมือนความปลื้มใจของคนที่ได้เดินทางกันดาร ในเมื่อได้เห็นหรือได้ข่าวถึงชายป่าหรือแหล่งน้ำ ส่วนสุขเปรียบเหมือน ความสบายของคนที่ได้เดินทางกันดารนั้น ในเมื่อได้เข้าไปสู่ร่มเงาของหมู่ไม้ในป่า และในเมื่อได้ดื่มน้ำตามความต้องการแล้ว

ความสุขในฌานนี้ เป็นความสุขที่เลิศ ไม่มีความสุขใดในขั้นโลกียะจะเสมอเหมือนได้เลย คือ เป็นความสุขอย่างหนึ่งที่เหนือกว่าความสุขทางโลกียะที่เกิดจากกิน กาม เกียรติ ซึ่ง เป็นความสุขที่ ยังมีทุกข์เจือปนอยู่มาก เป็นความสุขที่มีเยื่อล่อเป็นความสุขที่เหมือนกับอาหารเจียดด้วยยาพิษ ถ้าใครบริโภคโดยไม่ใคร่ครวญให้ดี หรือโดยไม่มีคุณธรรมกำกับแล้วจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนขึ้น แต่ความสุขที่เกิดจากความสงบนี้ แม้ไม่ถึงขั้นฌานก็เป็นความสุขที่น่าพึงใจ ถ้าใครได้พบความสุขชนิดนี้แล้วจะตั้งใจและอ้อมใจไปนานและมีความสุขนี้ก็ทำให้สุขภาพจิตดีขึ้น คุณธรรมพอกพูนขึ้น ดังนั้นผู้ฉลาดพึงแสวงหา สุขที่เกิดจากความสงบนี้ให้มาก

ในขณะที่เดียวกันสุขก็ขจัดอุทธัจจกุกกุกจนนิรวรณ คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจไปด้วย ทำให้ผู้ปฏิบัติ ไม่เกิดความฟุ้งซ่านคิดไปในเรื่องราวต่างๆ แต่ใจจะแช่อยู่ในสุขที่เกิดขึ้น จนบางครั้งอาจจะ

แบ่งความสุขที่เกิดขึ้นนี้ให้กับทุกคนและจะเกิดคำสามัญที่ไม่ว่าจะเป็นเชื้อชาติ ศาสนา หรือเผ่าพันธุ์ใดต่างก็พูด เหมือนกันว่า สุขจริงหนอ

๑.๕. เอกัคคตา คือ ความที่จิตเป็นสมาธิ แน่วแน่ในอารมณ์เดียว ไม่ค้ำนึ่งถึงอารมณ์อื่น มีรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสใดๆ ทั้งสิ้นถ้าจิตยังฟุ้งซ่านหรือมีอารมณ์เป็นสอง หรือยังไม่แนบแน่นในอารมณ์เดียว จิตก็ยังไม่รวมตัวเข้าเป็นหนึ่ง จึงยังไม่จัดว่าเป็นองค์ฌาน

อาการของจิตเมื่อจะรวมเป็นเอกัคคตา จิตจะมีอาการตกวูบลง เหมือนตกจากที่สูง หรือตกลงไปในเหว บางครั้งเหมือนการลงลิฟต์ แล้วจิตก็จะรวมตัวเป็นหนึ่ง ซึ่งบางคนเมื่อเกิดอาการเช่นนี้ขึ้นก็ตกใจ เพราะไม่รู้ว่าจะไร้อำนาจเกิดขึ้นกับตน เนื่องจากไม่เคยประสพมาก่อน จิตก็เลยถอยขึ้นมา ไม่อาจรวมตัว เป็นหนึ่งได้ บางคนถึงกับไม่ยอมนั่งต่อไป เพราะกลัวจะเป็นอันตราย ซึ่งถ้าเกิดอาการเช่นนี้ขึ้นให้วางใจ ให้เป็นกลาง อย่าตกใจ อย่าตีใจ คอยประคองจิตเอาไว้ เหมือนคนประคองน้ำเต็มขันเดินไปไม่ให้หก เมื่อนั้นจิตก็จะรวมโดยอัตโนมัติ และองค์ฌานอีก ๔ องค์ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข ก็จะเกิดขึ้น อย่างเต็มที่ เพราะฉะนั้นเอกัคคตาจึงมีความสำคัญมากในการทำสมาธิ เพราะเมื่อได้เอกัคคตา จิตแล้ว ความผ่องใส ความสุข ความเข้มแข็ง ความมีพลัง ความสามารถ และการที่จิตใช้งานได้เต็มที่ก็จะตามมา เอกัคคตา ย่อมขจัดกามฉันทะออกไป ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ใส่ใจ สนใจกับอารมณ์อื่นๆ แต่จะแน่วแน่อยู่กับอารมณ์เดียว

๒. ฌาน ๕

องค์ธรรมที่เกิดขึ้นนี้เองที่เป็นเครื่องแสดงภาวะจิตที่เป็นอัปปนาสมาธิ ภาวะจิตที่เป็น อัปปนาสมาธินี้ อาจเรียกได้ว่า ฌาน คือ ภาวะที่จิตสงบประณีต เป็นสมาธิแน่วแน่เหนือกว่าสมาธิธรรมดา ซึ่งฌานมีหลายระดับ คือ

๑. ฌานในขั้น รูปฌาน มี ๔ ระดับ ได้แก่

๑.๑. ปฐมฌาน มีองค์ ๕ (วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา)

๑.๒. ทุตติยฌาน มีองค์ ๓ (ปิติ สุข เอกัคคตา)

๑.๓. ตติยฌาน มีองค์ ๒ (สุข เอกัคคตา)

๑.๔. จตุตถฌาน มีองค์ ๒ (อุเบกขา เอกัคคตา)

๒. ฅานในชั้น อรูปฅาน มี ๔ ระดับ ได้แก่

๒.๑. อากาสนัญญายตนะ (ฅานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฅานนี้ - Sphere of infinity of space)

๒.๒. วิญญาณัญญายตนะ (ฅานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฅานนี้ - Sphere of infinity of consciousness)

๒.๓. อากิญจัญญายตนะ (ฅานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฅานนี้ - Sphere of nothingness)

๒.๔. เนวสัณญานาสัณญายตนะ (ฅานอันเข้าถึงภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ หรือภพของผู้เข้าถึงฅานนี้ - Sphere of neither perception nor non-perception) ในรูปฅาน ฅานที่เกิดขึ้นนั้นจะมีองค์ฅานที่เกิดขึ้นตามลำดับดังนี้

๑. ปฐมฅาน ประกอบด้วยองค์ฅาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุขและเอกัคคตา

๒. ทุตติยฅาน จิตประกอบด้วยองค์ฅาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฅาน ประกอบด้วยองค์ฅาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

๔. จตุตถฅาน ประกอบด้วยองค์ฅาน ๒ คือ อุเบกขา (ความวางเฉย) เอกัคคตา

อัปนาสมาธิที่สูงขึ้นจะมีองค์ธรรมที่ประกอบร่วมกันอยู่น้อยกว่าองค์ฅานต้นๆ เนื่องจาก องค์ฅานในชั้นต้นๆ ยังมีภาวะที่ยังหยابอยู่ องค์ฅานที่สูงขึ้นจึงละองค์ที่ยังหยابไป เข้าสู่ภาวะที่สงบนิ่งมากขึ้น ดังนั้นยิ่งฅานสูงมากขึ้น ประณีตมากขึ้น องค์ธรรมที่ประกอบพร้อมประจำก็น้อยลงไปตามลำดับ

ภาวะของจิตในฅานจะเป็นภาวะที่สุขสงบ ผ่องใส ไม่มีใครหวังของขุ่นมัว ปราศจากนิเวรณกิเลส ความหลุดพ้นจากนิเวรณนั้น เป็นความหลุดพ้นที่เรียกว่า วิชขัณณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยอำนาจของสมาธิที่ข่มไว้ คือ จะหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฅาน แต่ถ้าออกจากฅานแล้ว กิเลสก็จะกลับมีได้อย่างเดิม

๓. อภิญญา

นอกเหนือจากฅานที่เกิดขึ้นจากการเจริญสมถกัมมัฏฐานแล้ว ยังอาจมีผลพิเศษที่เกิดขึ้นสืบเนื่องจากฅานนั้นด้วย คือ เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุฅาน ๔ และเกิดสติคือความขำนาญในฅานเหล่านั้น

แล้ว พร้อมทั้งอนุโลม และปฏิโลม จิตก็อ่อนโยนควรแก่การงาน พร้อมทั้งจะทำกิจพิเศษซึ่งเป็นผลพิเศษเกิดขึ้น ในที่นี้เรียกว่า อภิญญา ๕ ประกอบด้วย

๑. อิทธิวิธี คือ ญาณที่มีลักษณะคือความสำเร็จของเรื่องต่ออิทธิฐานนั้นๆ ตามต่ออิทธิฐาน มี ๓ ประการคือ

๑.๑. อิทธิฐานิทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการไม่สละรูปเดิมของตน และกระทำรูปเดิมให้มาก มีร้อยคนพันคน ทำหลายคนให้เป็นคนเดียว ด้วยการเหาะไปทางอากาศ เดินทะลุกำแพง ดำดินเดินบนน้ำ เป็นต้น

๑.๒. วิภูพินิทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการสละรูปเดิม เนรมิตตนให้เป็นเด็ก ภูเขา เสื้อ ข้างม้า เป็นต้นความต่างของอิทธิฐานฤทธิ์ กับวิภูพินฤทธิ์ คือ อิทธิฐานฤทธิ์ บุคคลจะอิทธิฐานโดยไม่เปลี่ยนร่าง แต่ในวิภูพินฤทธิ์ บุคคลอิทธิฐานเปลี่ยนร่างไปเป็นอย่างอื่น

๑.๓. มโนมยิทธิ คือ ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการเนรมิตสรีระอื่นที่เหมือนกับตนโดยอาการทั้งหมดใน สรีระตน บันดาลร่างกายให้ใหญ่โตสุดประมาณได้ เมื่อเนรมิตร่างต่างๆ แล้วปรารถนาจะไปพรหมโลกด้วย กายเนรมิตนั้นก็ไปได้และร่างเนรมิตนี้ย่อมบริบูรณ์ด้วยองค์ประกอบทั้งมวลความสามารถไม่มีขาดหายไป

๒. ทิพโสตนญาณ คือ มีหุทิพย์ สามารถได้ยินเสียงที่เบาหรืออยู่ห่างไกลได้ โดยที่คนปกติไม่สามารถได้ยิน

๓. เจโตปริยญาณ หรือประจิตตวิชานนญาณ คือ สามารถรู้จิตใจของผู้อื่นว่าเขากำลังคิดอะไรอยู่

๔. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ การระลึกชาติได้ว่าชาติที่แล้วเคยเกิดเป็นอะไรมาแล้ว

๕. ทิพจักขุญาณ หรือจตุตปาตญาณ คือ มีตาทิพย์ สามารถเห็นสิ่งที่อยู่ไกลมากหรืออยู่ในที่กำบังได้และสามารถรู้การจุดและปฏิสนธิของสัตว์ได้ว่าตายไปแล้วนี้ ได้ไปเกิดเป็นอะไรอยู่ที่ไหน ในภพภูมิต่างๆ

ทิพจักขุญาณ ย่อมทำให้เกิดญาณพิเศษ ๒ ประการ คือ

๑. ยถากัมมุปคญาณ เป็นญาณที่ทำให้รู้ว่าสัตว์ที่กำลังได้รับสุข หรือทุกข์นั้น เพราะได้ทำกรรมอะไรมาในอดีต

๒. อนาคตตั้งสัจญาณ เป็นญาณที่ทำให้รู้ความเป็นไปในอนาคตของสัตว์เหล่านั้นว่า เพราะกรรมนั้นๆ เมื่อเคลื่อนไปจากภพนี้แล้ว ย่อมไปสู่ภพภูมิใดต่อไป

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

ความหมายของวิปัสสนากัมมัฏฐาน

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่แจ้ง หมายถึง ภาวนาปัญญา มีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นต้น ล่วงพ้นอารมณ์มีความเป็นบุรุษ และสตรี พร้อมทั้งความเที่ยงและความสุข เป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลก รู้เห็นกันในขั้นทั้งหลาย

มหาชนในโลกสำคัญขั้น ๕ โดยความเป็นปัญญาดีว่า บุรุษ สตรี ตัวเรา ของเรา มีความเห็นผิด แปรปรวนจากความจริง ๔ ประการ คือ

นิจจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยง

สุขสัญญา ความสำคัญว่าสุข

อัตตสัญญา ความสำคัญว่าเป็นตัวตน

สกสัญญา ความสำคัญว่าดีงาม

วิปัสสนา หมายถึง การรู้แจ้ง สภาพธรรมที่รู้แจ้ง คือ ปัญญา แต่เมื่อเป็นวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญอบรมปัญญาให้มีมากขึ้น ซึ่งเป็นปัญญาที่เป็นหนทางสามารถละกิเลสได้จริง แต่ค่อยๆ ละไปเป็นลำดับ วิปัสสนาภาวนา เป็นหนทางที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ และทรงแสดงกับเหล่าสาวกให้ดำเนินตาม ซึ่งเรียกหลายชื่อ เช่น สติปัญญา ๔ อริยมรรค เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่เป็นการรู้ความจริงของสภาพธรรมที่มีในขณะนี้ว่าเป็นแต่เพียงธรรมไม่ใช่เรา ซึ่งจะต้องอาศัยปัญญาขั้นพื้นฐาน คือ การฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรมเป็นสำคัญ ครั้น ปัญญา ขั้นวิปัสสนาก็สามารถเกิดขึ้นได้ วิปัสสนาจึงไม่ใช่การนั่ง แต่คือการรู้ความจริงในขณะนี้ แม้ไม่นั่งก็รู้ได้

วิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจที่จะให้เห็นแจ้งในนามรูป เห็นแจ้ง ในไตรลักษณ์ เห็นแจ้งในอริยสังและเห็นแจ้งใน มรรค ผล และนิพพาน

วิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นอุบายในการให้เกิดเรื่องปัญญา อันเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ หมจดโดยส่วนตัวและเป็นทางสายเอกเพื่อ การบรรลุมรรค ผล นิพพาน

วิปัสสนากัมมัฏฐานมีเฉพาะในพระพุทธศาสนา ถ้าหากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่บังเกิดขึ้นในโลก วิปัสสนากัมมัฏฐานก็จะไม่ปรากฏ ซึ่งแตกต่างจากสมถกัมมัฏฐาน แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะยังไม่เกิดขึ้น ก็มีการปฏิบัติกันอยู่ก่อนแล้ว อย่างเช่น อาจารย์อาหารดาบสและอุทกดาบส ผู้เจริญกัมมัฏฐานจนได้ อรูปฌาน ๓ และอรูปฌาน ๔ และสั่งสอนให้เจ้าชายสิทธัตถะได้ปฏิบัติและบรรลุตาม แต่เจ้าชายสิทธัตถะก็พบว่ายังไม่ใช่ทางหลุดพ้นจากทุกข์ที่แท้จริง

อารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน

เนื่องจากเป็นกัมมัฏฐานที่ทำให้ผู้เจริญเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช้ตัวตนประจักษ์ ดังนั้นอารมณ์ของวิปัสสนา จึงต้องมีการเกิดขึ้นและดับไปและตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้จัดอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐานจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัง ๔ ปฏิจจสมปบาท

ผลของวิปัสสนากัมมัฏฐาน

การทำวิปัสสนาเป็นวิธีเพื่อให้พบความจริงของชีวิต ทำให้เห็นร่างกายอันประกอบขึ้นด้วยชั้นที่ ๕ และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และเห็นไตรลักษณ์

ธรรมดาว่ามนุษย์เราเมื่อยังไม่ได้เจริญวิปัสสนาย่อมถูกเครื่องปกปิด ปิดบังอยู่ทำให้ไม่เห็นความจริงของชีวิตว่าตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ เครื่องปกปิดไตรลักษณ์เหล่านั้นกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่ามี ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกสันตติปิดบังไว้
๒. ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เพราะอิริยาบถปิดบังไว้
๓. อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ เพราะขณสังขญาปิดบังไว้

อนิจจัง ถูกสันตติปิดบัง คือ ความสืบทอดเนื่องกัน เช่น ของเก่าเสื่อมไป ของใหม่เข้ามาเกิดแทน ดังจะเห็นว่า มนุษย์และสัตว์ที่ดำรงชีวิตอยู่นี้ก็เพราะ อวัยวะนั้นๆ เกิดใหม่แทนของเก่าไม่มีอันตราย จึงทรง อยู่ได้ ถ้าอวัยวะใหม่เกิดแทนไม่ทันหรือมีอันตราย มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายก็ตาย ชื่อว่า ขาดสันตติ

ทุกข์ ถูกอิริยาบถปิดบัง คือ การบริหารร่างกายยกย้ายผลัดเปลี่ยนอิริยาบถเหล่านี้เป็นต้น ได้ปิดบังทุกข์ไว้ ถ้าหัวไม่บริโภคอาหาร ปวดอุจจาระ ปัสสาวะ ไม่ถ่าย เมื่อร่างกายล้าไม่ผลัดเปลี่ยน

อิริยาบถ จะเห็นได้ว่าเป็นทุกข์มาก เพราะการบริหารรักษาอิริยาบถที่เราทำอยู่โดยธรรมดา เราจึงมองไม่เห็นทุกข์

อนัตตา ถูกชนสัญญาปิดบัง คือ การกำหนดหมายร่างกายว่าเป็นก้อน เป็นกอง เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดอุปาทานว่า เป็นตัวตน เมื่อประสงคฺจะเห็นความไม่เป็นตัวตน ต้องแยกก้อนออกเป็นชิ้นเล็ก ชิ้นน้อย พิจารณาดู เช่น ร่างกายคนเราประกอบด้วย หู ตา เป็นต้น

การเห็นความเป็นจริงของชีวิตว่าตกอยู่ในสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่เป็นตัวตนนั้นต้องอาศัย ภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา มิได้หมายถึง การใช้ปัญญาในขั้นสุดตมยปัญญา ที่เกิดจากการอ่าน ฟัง หรือจินตมยปัญญา ที่อาศัยการวิเคราะห์ คิด พิจารณา แต่เมื่อผู้ปฏิบัติได้เจริญภาวนา จนกระทั่งได้ญาณทัสสนะ ก็จะได้เห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา

ละสังโยชน์

นอกจากผลแห่งการเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริงแล้ว ภาวนามยปัญญาช่วยให้สามารถกำจัดกิเลสที่เป็นอนุสัยกิเลส หรือสังโยชน์ที่อยู่ภายในจิตใจไปตามลำดับด้วย

สังโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกใจสัตว์ไว้ มี ๑๐ อย่าง ได้แก่^๕ สังโยชน์เบื้องต่ำ หรือโอรัมภาคิยสังโยชน์

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่า กาย ซึ่งมีอยู่ว่าเป็นเรา เป็นของเรา
๒. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น
๓. สีลัพพตปรามาส คือ ความยึดมั่นในศีลและข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ที่นอกไปจากมรรคผล

ปฏิบัติ

๔. กามราคะ คือ ความกำหนัดยินดีในกามคุณต่างๆ
๕. ปฏิฆะ คือ ความขัดเคืองใจสังโยชน์เบื้องสูง หรือ อุทัมภาคิยสังโยชน์
๖. รูปราคะ คือ ความยินดีในรูปฌาน หรือในรูปภพที่จะพึงเข้าถึงได้ด้วยรูปฌานนั้น
๗. อรูปราคะ คือ ความยินดีในอรูปฌาน หรือในรูปภพที่จะพึงเข้าถึงได้ด้วยอรูปฌาน
๘. มานะ คือ ความถือตัวว่าเราดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา เป็นต้น

^๕ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยูร ธมฺมปุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ๓๒๙.

๙. อุทัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ชัดสายไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่สงบตั้งมั่นลงได้

๑๐. อวิชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔

ผลจากการที่ละกิเลสสังโยชน์ยอมทำให้ผู้นั้นเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยบุคคลดังต่อไปนี้

๑. พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค ละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพตปรามาส

๒. พระสกทาคามี ผู้จะกลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ละสังโยชน์ ๓ อย่างข้างต้น และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง

๓. พระอนาคามี ผู้จะไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก จะไปเกิดในชั้นสุทธาวาสพรหม ละสังโยชน์ได้ อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะและปฏิฆะ

๔. พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้สิ้นเชิง คือ ละสังโยชน์อีก ๕ ข้อได้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชา

กิเลสที่ละได้แล้วเป็นการละแบบสมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหานและนิสสรณปหาน ไม่ใช่ วิกัมภนปหาน คือ การข่มไว้เหมือนในสมถะ

ในอรรถกถา การละกิเลส หรือปหาน จะแบ่งไว้เป็นลำดับชั้น ๕ ชั้น ดังนี้^๕

๑. ตทังคปหาน เป็นการละองค์นั้นๆ ด้วยวิปัสสนาญาณ เหมือนอย่างเช่น การละสักกายทิฏฐิ ด้วยการกำหนดนามรูป ละความเห็นที่สังขารไม่มีเหตุและความเห็นที่สังขารมีปัจจัยไม่เสมอกัน ด้วยการกำหนดปัจจัย ละความเป็นผู้สงสัย ด้วยการข้ามพ้นความสงสัยในภายหลังนั้น เป็นต้น อุปมาเหมือนการละความมืดด้วยแสงประทีป เป็นการดับชั่วคราว

๒. วิกัมภนปหาน เป็นการละธรรมมีนิเวรณ ด้วยสมาธิ เหมือนการห้ามแห่นบนน้ำ ด้วยการทุบหม้อเหวี่ยงลงไป หรือเหมือนการเอาหินทับหญ้าไว้

๓. สมุจเฉทปหาน เป็นการละกิเลสด้วยอริยมรรค ละได้เด็ดขาด

^๕ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพฯนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙). เล่ม : ๒๙ หน้า : ๗๔.

๔. ปฏิบัติสัทธิปทาน เป็นการละในชั้นอริยมผล เป็นภาวะที่กิเลสสงบราบคาบ

๕. นิสสรณปทาน เป็นการหลุดพ้นไปจากกิเลสโดยสิ้นเชิง คือ นิพพานจุดมุ่งหมายสูงสุดของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การหลุดพ้นจากทุกข์ ถึงความเป็น พระอรหันต์และบรรลุมรรคผล นิพพาน

ความสัมพันธ์ของสมณะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน

สมณะและวิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการรู้แจ้ง เป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญ ที่บุคคลควรเจริญ หรือทำให้เกิดขึ้นในตน ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้จะมาคู่กัน ในพระไตรปิฎกได้อธิบายถึงผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมณะ และวิปัสสนาไว้ดังนี้ว่า^๕

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒อย่างเป็นไฉน คือ สมณะ ๑ วิปัสสนา ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิต จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละระาคะได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละอวิชชาได้”

ในพุทธพจน์นี้ ชี้ให้เห็นถึงหลักการของสมณะ คือ การอบรมจิต หรือตัวของสมาธิ ส่วนวิปัสสนา คือ การอบรมปัญญา เป็นปัญญาในขั้นสูงที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงผลที่เกิดขึ้น จากการเจริญสมณะว่าให้ผลคือละระาคะ ซึ่งระาคะในที่นี้หมายถึง ความติดใจยินดีในอารมณ์ต่างๆ ไม่ใช่ หมายถึงเฉพาะเรื่องของกามเท่านั้น เมื่อละระาคะได้ จิตย่อมสงบตั้งมั่น เป็นหนึ่งเดียว ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ต่างๆ ส่วนผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาทำให้ละอวิชชาได้ ดังได้กล่าวไว้แล้วถึงผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาข้างต้น หลักปฏิบัติทั้ง ๒ ประการนี้เป็นธรรมคู่กัน ท่านเรียกว่า วิชชาภาคยธรรม คือ เป็นธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา ทำให้เกิดความรู้แจ้งในอริยสัจ เป็นต้น

หลักการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน

การเจริญสมณะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้น ทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมณะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่างๆ และฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนาสมณะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ส่วนการพิจารณาด้วยการใช้ความนึกคิดตรึกตรองเพื่อให้เห็นไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีตัวตน

^๕ นงเยาว์ ชาญณรงค์, การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและที่เอ็ม. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๑.

ของสรรพสิ่งต่างๆ นั้น ย่อมเป็นอุปการะต่อการทำสมถะ หรือสมาธิให้เกิดขึ้น คือ ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในสรรพสิ่ง ไม่ยึดติดในสิ่งทั้งหลาย จึงเกิดการปล่อยวางอารมณ์ภายนอกที่ยึดติด และจิตจึงค่อยสงบนิ่ง ตั้งมั่นและเกิดเป็นสมาธิ การพิจารณาอย่างนั้นท่านยังไม่เรียกว่า วิปัสสนา แต่อาจเรียกได้ว่า วิปัสสนิก ดังใน พระธรรมเทศนาของพระราชภาวนาวิสุทธีว่า

“ วิปัสสนิก คือ นึกตาม ทบทวนตามคำสอน ที่เราได้ศึกษาเล่าเรียนมาจากตำราตำราหรือครูบาอาจารย์ เราสอนแล้วเราก็มานึกพิจารณา มาใคร่ครวญกัน ตามที่เราอินได้ฟังโดยใช้จินตมยปัญญา เกิดความคิด แล้วก็เกิดความรู้สึก เรามักจะเหมาว่าอันนี้คือ วิปัสสนา แต่ความจริงยังไม่ใช่ ยังเป็นวิปัสสนิก คือนึกคิดพิจารณาเอา ทบทวนเอาตามสิ่งที่เราได้ยินได้ฟังได้ศึกษา แต่วิปัสสนาความหมายที่แท้จริงหมายความว่าต้องเห็น เพราะวิปัสสนาแปลว่าการเห็น และก็ต้องเห็นอย่างวิเศษ แจ่มแจ้ง เห็นได้ทั่วถึงทุกทิศทุกทางทีเดียว”^{๙๐}

การเจริญวิปัสสนาที่ต้องใช้สมถะควบคู่ไปก่อนนี้ตรงกับพุทธพจน์ที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

“ฉวน ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่มีปัญญา ปัญญา ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฉาน ฉานและปัญญา ย่อมมีในบุคคลใด บุคคลนั้นแล ตั้งอยู่แล้วในที่ใกล้พระนิพพาน”^{๙๑}

ในพุทธพจน์นี้ชี้ให้เห็นว่า บุคคลที่ยังไม่ได้ฉาน ย่อมไม่อาจยังปัญญา คือ ภาวนามยปัญญา หรือวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นได้ เพราะบุคคลที่อยู่ใกล้พระนิพพาน คือ สามารถละกิเลสได้ จำต้องเจริญสมถะเพื่อให้เกิดฉานและเจริญวิปัสสนาต่อเพื่อให้เกิดปัญญา เช่นนี้บุคคลนั้นก็อาจจะละกิเลสเพื่อมุ่งสู่ความพ้นทุกข์ เข้าสู่พระนิพพานได้

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่า การรู้เห็นทุกอย่างตามความเป็นจริง อันเป็นภาวนามยปัญญา จะเกิดขึ้นได้เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ดังพุทธพจน์ว่า

“ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงอย่างไร ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป ความเกิดและความดับ

^{๙๐} พระธรรมเทศนาพระราชภาวนาวิสุทธี, วัดพระธรรมกาย จ. ปทุมธานี เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๐.

^{๙๑} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง, ๒๕๒๕. ๒๔/๔๕/๓๕.

แห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่งสัญญา ความเกิดและความดับแห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญาณ...”^{๑๒}

ในการแสดงพระธรรมเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีผลแห่งการปฏิบัติของผู้ฟังธรรมที่ชี้ให้เห็นถึงลักษณะของการปฏิบัติที่เป็นไปตามขั้นตอนคือ ได้ผลคือใจหยุดนิ่งเป็นสมาธิแล้ว จึงใช้สมถะเป็นบาทเพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป ดังตัวอย่างของพระยสกุบุตร

“เมื่อยสกุบุตรนั่งเรียบร้อยแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดง อนุปพุททิกา คือ ทรงประกาศ ทานกถา สีลกถา สักคกถา โทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลายและ อานิสงส์ในความออกจากกาม เมื่อพระองค์ทรงทราบว่ายสกุบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิเวรณ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงประกาศพระธรรมเทศนา ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์สมุทัย นิโรธ มรรค ดวงตาเห็นธรรมปราศจากธุลี ปราศจากมลทินว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดาได้เกิดแก่ยสกุบุตร ณ ที่นั้น นั่นแล ดุจผ้าที่สะอาดปราศจากมลทิน ควรได้รับน้ำย้อมเป็นอย่างดี ฉะนั้น”^{๑๓}

จะเห็นได้ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดพระยส พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่พระยสด้วยอนุปพุททิกา จนกระทั่งจิตปราศจากนิเวรณแล้ว คือ จิตเป็นอัปนาสมาธิแล้ว จึงได้แสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งธรรมะที่ต้องอาศัยวิปัสสนาพิจารณาจึงจะเห็นอริยสัจ ๔ ไปตามความเป็นจริง ดังนั้น ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจึงเริ่มจากสมถะแล้วต่อด้วยวิปัสสนา

สมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำจิตที่อยู่บนโลกียะหรือจิตของปุถุชนเพื่อเข้าสู่โลกุตระหรือจิตของพระอริยเจ้า

ความแตกต่างระหว่างสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน

กัมมัฏฐาน ในพระพุทธศาสนามี ๒ อย่าง คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนา ทั้ง ๒ ประการนี้เรียกว่า ภาวนา คือ การทำให้เกิดขึ้นเจริญขึ้น เพราะต้องอาศัยฉันทะ ความเพียรและการหมั่นฝึกฝน จึงจะเกิดขึ้นได้ ซึ่งทั้ง ๒ ประการนี้มีลักษณะวิธีการและผลที่เกิดขึ้นแตกต่างกัน ตามตารางดังต่อไปนี้

^{๑๒} สมาธิสูตร, สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค, มก. เล่มที่ ๒๗ ข้อ ๒๗-๒๘ หน้า ๓๗-๓๙.

^{๑๓} วินยปิฎก มหาวรรค, มก. เล่มที่ ๖ ข้อ ๒๖ หน้า ๖๓.

ตารางที่ ๗.๑

ความแตกต่าง	สมถกัมมัฏฐาน	วิปัสสนาสมถกัมมัฏฐาน
๑. ลักษณะ	มีความไม่พึงชานเป็นลักษณะ	มีความรู้แจ้งสภาวธรรมตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ
๒. กิจ	กำจัดนิวรณ์ ๕	กำจัดความไม่รู้ คือ อวิชชา
๓. ผลปรากฏ	มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว	มีความเข้าใจถูกต้องในธรรมทั้งปวง
๔.เหตุใกล้ให้เกิด (เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิด)	ความสุข	สมาธิ
๕.องค์ธรรม	เอกัคคตาเจตสิก	ปัญญาเจตสิก
๖.อารมณ	กลิ่น อสุภะ อนุสติ พรหมวิหาร อรูปกัมมัฏฐาน	ขันธ อาทนะ ธาตุ อินทรีย์
	อาหารเรปฏิกุลสัญญา จตุธาตววัตถาน	อริยสัง ปฏิจจสมุปบาท
๗. จิต	มหัคคตจิต	โลกุตตระ
๘.ผล	รูปฌาน ๔, อรูปฌาน ๔	มรรค ๔, ผล ๔, นิพพาน ๑
๙.อานิสงส์	ปัจจุบัน - ทำให้จิตเป็นสุข เยือกเย็น ได้อภิญญา ๕ แสดงฤทธิ์ได้	ได้อภิญญา ๖ คือ ถึงขั้นสุดท้าย ได้อาสวัภยญาณ
	อนาคต -เกิดในสุคติพรหมโลก	หมดกิเลส ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก
๑๐.ปหาน	วิกขัมภนปหานด้วยอำนาจฉานจิต	สมุจเฉทปหาน ด้วยมหัคคตจิต ปฏิบัติสัทธีปหาน ด้วยผลจิต นิสสรณปหาน ด้วยนิพพาน
๑๑.ที่มาของคำสอน	มีทั้งนอกพระพุทธศาสนา และในพระพุทธศาสนา	มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

สรุปท้ายบท

อารมณ์เป็นปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นภายใน เป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และเป็นเหมือนตัวกระตุ้นให้เกิดแรงจูงใจ ที่จะนำไปสู่พฤติกรรมนั้น อารมณ์และแรงจูงใจจึงเป็นปรากฏการณ์ที่เชื่อมโยงกันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ แรกเริ่มที่มีอารมณ์เกิดขึ้น พฤติกรรมการจูงใจก็จะเกิดตามตัวอย่างเช่น เกิดความรู้สึกรักและพึงพอใจจะทำให้เกิดพฤติกรรมทางเพศตามมา ซึ่งอาจเป็นการอยากไปพบหน้าคนที่รัก อยากอยู่ใกล้ อยากพูดคุยด้วย หรืออีกกรณี ขณะที่บุคคลมีความรู้สึกโกรธ พฤติกรรมทางการก้าวร้าว ก็จะตามมา อย่างไรก็ตามการเชื่อมโยงกันดังที่กล่าวคงไม่เป็นเช่นนั้นเสมอไป เพราะพฤติกรรมทางเพศ สามารถเกิดขึ้นได้โดยไม่มีอารมณ์และความก้าวร้าวก็จะเกิดขึ้นได้โดยไม่มี ความโกรธ ในทางกลับกันความรักอาจ เกิดขึ้นได้โดยไม่เกี่ยวข้องกับ พฤติกรรมทางเพศ และความ โกรธก็เกิดขึ้นได้โดยไม่มี ความก้าวร้าว หรือบางครั้ง ก็มีอยู่บ่อยๆ ที่อารมณ์และแรงจูงใจไม่เชื่อมไป ด้วยกัน

โดยภาพรวมกล่าวได้ว่า อารมณ์และแรงจูงใจเป็นกระบวนการทางจิตวิทยาอย่างเด่นชัด สามารถเกิดขึ้นได้อย่างเป็นอิสระของกันและกัน แต่มีโอกาส ที่จะมาเชื่อมโยงกันได้อย่างใกล้ชิดเสมอ อารมณ์สามารถที่จะกระทำสิ่งต่างๆ เหมือนเป็นผู้ที่จูงใจ สามารถที่จะกระตุ้น เมื่อพฤติกรรมการจูงใจมีอุปสรรค ดังนี้

๑. การจูงใจเป็นกระบวนการที่กระตุ้นและผลักดันให้บุคคลแสดงพฤติกรรมต่างๆ การจูงใจจึงเป็นกระบวนการสำคัญ ที่มีอิทธิพลต่อการแสดงออกและการดำเนินชีวิตของบุคคล

๒. กระบวนการของการจูงใจประกอบด้วย

ความโกรธ (Anger) เป็นอารมณ์ที่ไม่พึงพอใจอย่างแท้จริง มักเกิดขึ้นเนื่องจากถูกขัดขวางไม่ให้ทำกิจกรรมที่ต้องการ ในบุคคลแต่ละวัย ความโกรธจะแตกต่างกันไป ในวัยเด็ก เรื่องที่ทำให้โกรธมักจะเป็นกิจกรรมที่เด็กกำลังทำอยู่ หรือการอยากรู้ อยากเห็น และการแสดงออก ซึ่งความโกรธ ก็จะแสดงออกในรูปของการก้าวร้าวทางกาย หน้าตาบูดบึ้ง ทูตติสิ่งของ ต่อยตี ถ้าเป็นวัยรุ่นและผู้ใหญ่ ความโกรธจะเป็น เรื่องทางสังคมมากขึ้น และการแสดงอารมณ์โกรธจะออกมาในรูปาวจา พูดตีดิง นินทา พูดจาเสียดสี จะมีวัยรุ่นบางกลุ่มบางพวก ยังชอบใช้การก้าวร้าวทางกาย อีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจาก ได้เรียนรู้หรือได้รับการปลูกฝังในสังคมที่เขาเป็นอยู่ อย่างไรก็ตาม ความโกรธนับว่าเป็นอารมณ์ที่สำคัญ

ยิ่ง เพราะมีพลังที่เชื่อมโยงกับพฤติกรรม การจูงใจเป็นอย่างมาก ซึ่งเราจะพบได้เสมอ ในทุกสังคม เมื่อ บุคคลมีความโกรธพฤติกรรม การจูงใจ ที่เกิดตามมาก็คือไม่อยากทำกิจกรรมต่างๆ

ความกลัว (Fear) เป็นอารมณ์ที่แสดงออกถึงความรู้สึกว่าเป็นอันตราย ซึ่งจะมีอยู่มากมาย ทั้ง ที่มองเห็นและมองไม่เห็น เด็กเล็กๆ จะกลัวเสียงดัง กลัวสิ่งแปลกประหลาด ถึงแม้จะเป็นเด็กโตก็ยิ่ง กลัว นอกจากนี้ยังกลัวความมืด กลัวคำขู่ กลัวถูกทอดทิ้งตามลำพัง ในเด็ก ตอนปลายเด็ก จะกลัวคำ เยาะเย้ยจากเพื่อน กลัวตัวเองจะไม่เท่าเทียมกับเพื่อน เมื่อเข้าสู่วัยรุ่นไปจนถึงวัยผู้ใหญ่ จะเกิดความ กลัวในทางสังคมมากขึ้น กลัวความผิดหวัง กลัวในความมีบทบาททางเพศ กลัวจะไม่ได้รับการยอมรับ พอเป็นผู้ใหญ่สูงอายุก็จะกลัว ในเรื่องสังขารร่างกาย ตลอดจนความสำเร็จในการทำงาน

ความพึงพอใจ (Pleasure) เป็นอารมณ์ของความรู้สึกที่มีความสุขที่ราบรื่นอย่างมาก เป็น ความสำเร็จหรือความสุขสดชื่นเกิดขึ้น เมื่อบุคคลได้รับผลการตอบสนองตามที่ต้องการ ไม่ว่าจะ เป็น ความต้องการทางด้านร่างกายและด้านจิตใจ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประทานหลัก คือ ธรรมเป็นอารมณ์ ของสมถกัมมัฏฐาน อันเป็น พื้นฐานสำคัญให้ถึงธรรมอันเป็นรากเหง้าให้วิปัสสนาเกิด เจริญขึ้นและตั้งอยู่ เพื่อเจริญปัญญาจากการ ที่ได้เห็นแจ้งและรู้แจ้ง ในสภาวะของสังขารธรรมและวิสังขารธรรม คือ พระนิพพานธาตุโดยปรมาตถ์ และในพระอริยสัจ ๔ ตามที่เป็นจริง ไว้หลายวิธี อันผู้เจริญภาวนาพึงเลือกปฏิบัติให้ถูกจรตอธยาศัย ของตน

หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน การพัฒนาปัญญา มี ๓ ระดับ

๑. สุตมยปัญญา เกิดจากการฟัง การอ่าน การจำ เป็นปัญญาขั้นต้น ปัญญาทางโลก

๒. จินตามยปัญญา เป็นปัญญาจากการคิด พิจารณา วิเคราะห์

๓. ปัญญาสูงสุด คือ กวามมยปัญญา หรือ วิปัสสนาญาณ ปัญญาตัวนี้ทำให้เราลิขิตชีวิต ตัวเองได้ ชีวิตจะเปลี่ยนจากหน้ามือเป็นหลังมือ สุขภาพดีขึ้น ความทุกข์ลดลง เห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง

วิธีเจริญทั้งสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่ให้ผลดีมีประสิทธิภาพสูง ตามหลักปฏิบัติพระ สัทธรรมเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ดีแล้ว คือ วิธีเจริญ สมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ให้ถึงมรรคผลนิพพาน

การฝึกสมาธิ มีหลายแบบ ตามการปฏิบัติของแต่ละศาสนา แม้แต่ผู้ที่ไม่เคร่งในศาสนา ก็ยังถือปฏิบัติเพื่อต้องการฝึกจิตให้มีสมาธิ ช่วยให้การงานได้ดีขึ้น ในพุทธศาสนาการฝึกสมาธิถือเป็นมรรค ๘ หรือทางสายกลาง เป็นหนทางไปสู่การตรัสรู้ เป็นสิ่งเดียวที่นำไปสู่ ความจริง ๔ ประการ คือ อริยสัจ ๔ ตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า : ทุกข์ สิ่งที่เกิดทุกข์ และหนทางแห่งการดับทุกข์ แม้ว่าท่านจะไม่สนใจในพระพุทธศาสนา การฝึกสมาธิเป็นการฝึกจิต มีประโยชน์อย่างยิ่งเมื่อนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ทำให้เกิดสมาธิและเมื่อปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง จะทำให้เกิดสันติภาพและอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข

การฝึกสมาธิเป็นวิถีทางหนึ่งหรือเป็นหนทางที่นำมาช่วยในการใช้ชีวิตในภาวะที่มีการแข่งขันของโลกปัจจุบัน ซึ่งอาจทำให้เกิดความเครียด ความหดหู่ ภาวะซึมเศร้าและความจริงที่ไม่ได้เป็นอย่างที่คิด โรคภัยไข้เจ็บสมัยนี้ที่ใช้เวลาเป็นปีในการหาวิธีการรักษา คนจำนวนมากจึงหันมาฝึกสมาธิที่เป็นวิถีทางธรรม ซึ่งหาไม่ได้จากวิถีทางโลก

คำถามท้ายบท

ให้นิสิตตอบคำถามดังต่อไปนี้

๑. ให้อธิบายถึงความสัมพันธ์ของการพัฒนาจิตกับสมณะและวิปัสสนา
๒. ให้แสดงความเข้าใจถึงคำว่า ฌาน ๕
๓. ให้แสดงความเข้าใจถึงคำว่า อภิญญา
๔. ให้อธิบายคำว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน มาตามความเข้าใจ
๕. จากบทเรียนนี้ หาก “นิสิต” มีความว้าวุ่น กังวลใจ จะมีแนวทางใดในการลดหรือละ

เอกสารอ้างอิงประจำบท

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ม.ป.ป.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

นงเยาว์ ชาญณรงค์, การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและที่เอ็ม. วิทยานิพนธ์

ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล,

๒๕๓๑.

Robert A, *Psychology The Essential Science*. Boston: Renslaer Polytechnic Institute.

๑๙๘๙.

บทที่ ๘

ปัญญา

ปัญญา เป็นนามธรรม มีแต่เพียงชื่อไม่ปรากฏตัวตนให้เห็น คนส่วนมากรู้จักปัญญา ก็เพียงผลที่ปรากฏ เช่น เห็นนักเรียน นักศึกษาคนไหน เรียนเก่ง เรียนจบไว ก็เรียกคนนั้นว่า ปัญญาดี ใครที่จำอะไรเก่ง จำแม่น ก็ว่าคนนั้นปัญญาดี ความจริงแล้ว ที่กล่าวมานั้นเป็นผลของปัญญาทั้งสิ้น ไม่ใช่ตัวปัญญา

ปัญญา คือ ฐ่อารมณฺ์ ตตฺถินอารมณฺ์ที่เกิตขึ้นกัปปใจ มี ๓ ประเภท คือ^๑

๑. ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด
๒. ปัญญาที่เกิดจากความนึกคิด
๓. ปัญญาที่เกิดจากการสั่งสมอบรมให้มีขึ้น

เมื่อพิจารณาปัญญาทั้ง ๓ ประเภทนี้แล้ว จะเห็นว่าคนเราทุกคนล้วนมีปัญญาดูด้วยกันทั้งนั้น มีปัญญาที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด ครั้นเกิดมาแล้ว ใครจะมีปัญญามากน้อยแค่ไหนขึ้นอยู่กับปัญญาที่เกิดจากความนึกคิดและปัญญาที่เกิดจากการสั่งสมอบรมให้มีขึ้น ผู้ใดรู้จักคิดให้มากๆ ได้รับการสั่งสมอบรมมาก ก็มีปัญญามาก

ปัญญาเป็นเครื่องส่องสว่าง คนจะประกอบกิจการสิ่งใดได้ต้องอาศัยแสงสว่าง ถ้าไม่มีแสงสว่างก็ไม่สามารถจะทำอะไรได้ คนเราถ้าปราศจากปัญญา ก็เหมือนอยู่ในที่มืด ทำอะไรไม่ได้เลย ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก

ปัญญาย่อมมีทั้งคุณและโทษ สุดแต่แต่ผู้นำเอาไปใช้ ถ้านำเอาไปใช้ในทางที่ดี มีประโยชน์ ก็จะทำให้เกิดคุณ แต่ถ้าผู้นำเอาไปใช้ในทางที่ไม่ดี ไม่มีประโยชน์ ก็จะก่อให้เกิดโทษ

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์จิตวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (กรุงเทพมหานคร: ผู้แต่ง. ๒๕๕๐). หน้า ๓๖๖.

ปัญหาที่ถูกนำไปใช้ ต้องมีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายคอยกำกับ หมายความว่า ก่อนจะใช้ปัญหาต้องกำหนดไว้ในใจถึงสิ่งที่จะทำนั้น แจกแจงโดยละเอียด ให้เห็นว่าสิ่งไหนผิด สิ่งไหนถูก สิ่งไหนมีประโยชน์ สิ่งไหนไม่มีประโยชน์ สิ่งไหนเป็นคุณ สิ่งไหนเป็นโทษ แล้วจึงใช้ปัญหาตัดสิน เลือกทำแต่สิ่งที่ชอบ ที่ดี ที่ถูก ที่ควร

เมื่อทำได้เช่นนี้ การกระทำนั้นก็จะไปในทางที่ดี มีประโยชน์ ก่อให้เกิดคุณ ต้องระวังกาย ใจให้มีโมหะ ความหลงไม่รู้จริงกำกับ ปัญหาที่มีโมหะเป็นตัวชี้ นำ จะเป็นปัญหาที่มงาย โมหะเป็นตัว ปิดบังทางแห่งความเห็นชอบ คนมีปัญหาถูกโมหะชี้ นำ มักจะเป็นคนหลงผิดเป็นชอบเสมอ

ดังนั้น จะทำสิ่งใดควรใช้ปัญหาให้มากๆ เพื่อกันความผิดพลาดอันจะพึงมี จะลงมือทำอะไร ต้องคิดให้รอบคอบถึงผลดี ผลร้าย ผลได้ ผลเสียก่อนแล้วจึงค่อยลงมือทำ เมื่อทำไปแล้ว จะได้ไม่ต้องมานั่งเสียใจภายหลัง

คนที่ใช้ปัญหาทำทุกสิ่งทุกอย่าง เปรียบเสมือนคนที่เดินทางกลางคืน มีคบไฟส่องนำทางสว่างไสว เดินไปตามแสงไฟนั้นย่อมปลอดภัย ตรงกันข้าม คนที่ทำอะไรไม่ใช้ปัญหา เปรียบเสมือนคนที่เดินทางในกลางคืน ไม่มีแสงไฟนำทาง เดินไปท่ามกลางความมืด เป็นอันตรายอย่างยิ่ง

ประเภทของปัญหา ปัญหา มี ๓ ประเภท คือ เจตสิกที่มีความสำคัญมาก เมื่อเข้าปรุงแต่งจิตแล้ว จะทำให้จิตนั้นรู้ และเข้าใจในเหตุผล สภาพความเป็นจริงของรูป^๒

๑. ปัญหาที่รู้เรื่องราว เรียกว่า กัมมัสสกตาปัญหา รู้ว่าสัตว์ทั้งหลายนั้นมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นกำเนิด คนหรือสัตว์ทั้งหลายที่ทำกรรมดีกรรมชั่วก็ตาม ย่อมจะต้องได้รับผลของกรรมนั้น แน่นนอนทั้งนั้น เช่น ผู้ที่ฆ่าทำร้ายบุคคลอื่น ก็ย่อมจะต้องถูกฆ่า ถูกทำร้ายจากคนอื่น เช่นเดียวกัน บุคคลใดที่ลักขโมยทำลายทรัพย์เขา ทรัพย์ที่ได้มา ก็ย่อมจะได้รับความวิบัติเช่นเดียวกัน ดูได้จากเหตุการณ์ในชีวิตประจำวัน แต่ละวันของเรา ถ้าเข้าใจในเหตุผล หรือมีความรู้เรื่องราวแล้ว ย่อมจะเห็นได้ชัดจนถึงผลของกรรมแต่ละคนได้ดี

๒. ปัญหาที่รู้เรื่องวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาปัญหา จะเกิดขึ้นกับผู้ที่ได้เข้าปฏิบัติธรรม กำหนดในสติปัฏฐานทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ จะมีความเข้าใจชัด ในเรื่องของรูปนาม (ขันธ์ อายตนะ ธาตุ

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาศาสตร์ ชุด คำ วัต, (กรุงเทพมหานคร: วัชรอาโอรสaram พ.ศ. ๒๕๔๘.)

อินทรีย์ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท) ว่า มีลักษณะเปลี่ยนแปลง ไม่นั่นคงและบังคับบัญชาไม่ได้ ตกอยู่ในกฎของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง

๓. ปัญญาที่รู้ในอริยสัจ ๔ เรียกว่า โลกุตตรปัญญา เมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะทำให้จิตรู้แจ้งแห่งตลอด ในความเป็นจริง คืออริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกขสัจ รู้แจ้งว่ารูปนามเป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่สามารถจะทนอยู่ในสภาพเดิมได้ การเกิดนั้นเป็นทุกข์ การแก่เจ็บตายก็เป็นทุกข์ เป็นต้น สมุทัยสัจ รู้แจ้งในเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัวโลกเจตสิก หรือ ตัณหา คือ ความพอใจยินดีติดอยู่ในกามคุณอารมณ์ ทำให้ต้องเวียนเกิดเวียนตายอีก หาที่สิ้นสุดไม่ได้ นิโรธสัจ ปัญญาที่เข้าถึงซึ่งความดับทุกข์ คือนิพพาน เป็นการดับสนิทของตัณหา อันเป็นเหตุทำให้เกิดทุกข์และการเวียนเกิดเวียนตาย มรรคสัจ การรู้แจ้งทางเดินให้ถึงซึ่งนิพพาน ได้แก่ มรรคมองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น

การจำแนกปัญญา^๓

โลกียปัญญา ปัญญาที่ยังข้องอยู่ในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลกและอรุโลก

โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่รู้แจ้งแห่งตลอดในอริยสัจ ๔

สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน พระธรรมวินัย หรือพระไตรปิฎก

จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการนำเอาสิ่งที่ศึกษามาแล้ว มาคิดพิจารณาเหตุผลตามความเป็นจริง

ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

กัมมัชสกตาปัญญา ปัญญาที่รู้ว่าสัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตนเอง

วิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่รู้รูปนามชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๔/๔๘๔-๔๙๒.

รูปปรมัตถ์

รูป เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปีนลกขม) ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธิปัจจัย ได้แก่ ความเย็น, ร้อน, หิวข้าว, กระทบน้ำ, ยุง, รื่น, เหลือบ, ไร, ลม, แดด, งูกัด, ตะขาบต่อย, แมลงป่องต่อย เหล่านี้เป็นต้น ดังมี วจนัตถะว่า สัตถุหาทิวโรธิปัจจัยเอหิ รูปสตีติ รูปิ ธรรมชาติโดยอมเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะวิโรธิปัจจัย มีความเย็น ร้อน เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป

รูป หมายถึง สสารและพลังงานทั้งหมดที่ประกอบเป็นร่างของสิ่งต่างๆ หรืออยู่โดดเดี่ยว เป็นตัวกระตุ้นให้จิตรู้ได้ พุทธตามภาษาสรีรวิทยา ก็เทียบได้กับคำว่า Stimuli นั้นเอง กระตุ้นผ่านทางทวารทั้งหก ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (มนิทวาร)

นาม หมายถึง สิ่งที่ไม่ปรากฏแก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เพราะไม่มีตัวตนแต่สามารถรู้อะไรได้ต่างๆ ได้แก่ จิตและเจตสิก

จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สามารถรับรู้ Stimuli ต่างๆ ถ้าจะเทียบตามภาษาสรีรวิทยา ก็ว่า การทำงานของจิต รู้โดยผ่านทาง Receptive centers ของ Cerebrum มีหน้าที่เพียงรับรู้ Stimulus อันนั้นเป็นอะไร เช่นรู้ว่าเป็นภาพมีรูปร่างนั้น เป็นเสียงสูงต่าอย่างนั้น เป็นรสนั้น เป็นกลิ่นนั้น รู้ว่าสิ่งที่กายสัมผัสมีความเย็น ร้อน อ่อน หรือแข็ง^๔

เจตสิก คือ ธรรมชาติที่ปรุงจิตให้รับอารมณ์ต่างๆ เช่น ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือเฉยๆ และทำให้เกิดความจำ^๕ เป็นต้น การทำงานของเจตสิก เทียบกับภาษาสรีรวิทยาก็คือทำงานผ่านทาง Association centers ของสมองนั่นเอง Association centers ต่างๆ ในสมองเป็นศูนย์กลาง หรือแหล่งชุมนุม Nerve impulses ที่มาจาก Receptive Centers ต่างๆ แล้วเกิดความใคร่ครวญว่า สิ่งที่ Receptive centers ต่างๆ ได้รับแต่ละคราวเป็นสิ่งที่น่ายินดี ไม่น่าพึงพอใจหรือเฉยๆ แล้วก็บันทึกไว้เป็นความทรงจำ เป็นแหล่งเกิดของความใคร่ครวญ เช่น เห็นการกระทำของบุคคลหนึ่ง ก็เก็บมาพิจารณาเห็นว่าเป็นการกระทำที่ดี เจตสิกก็ปรุงแต่งให้เกิดอนุโมทนาจิต คิดพอใจที่จะเป็นมิตร พยายามช่วยเหลือเกื้อกูลส่งเสริมความดีของบุคคลนั้น นี่เป็นเจตสิกของบุคคลที่มีจิตเป็นกุศลสำหรับบุคคลที่มี

^๔ วิทยากร เชียงกูล, อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง. (กรุงเทพมหานคร: สายธาร, ๒๕๕๒). หน้า ๑๙๑.

^๕ ทรงพล ภูมิพัฒน์, จิตวิทยาทั่วไป. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีปทุม, ศูนย์เทคโนโลยีการศึกษา, ๒๕๓๘). หน้า ๒๔.

จิตอกุศล เจตสิกของเขาก็ทำงานไปในทางตรงกันข้าม คือเกิดความไม่สบายใจ เมื่อเห็นผู้อื่นทำความดี หรือมีอะไรดีกว่าตน เกิดความอิจฉาริษยา ซึ่งอาจรุนแรงถึงกับเกิดอารมณ์ประทุษร้ายด้วยกายหรือด้วย วาจาแก่ผู้นั้นได้ เหล่านี้เป็นการทำงานของเจตสิก - การปรุงแต่งจิตให้เกิดอารมณ์ต่างๆ (รูป ได้แก่สสาร และพลังงานในทางวิทยาศาสตร์ อันไม่มีความรู้สึกนึกคิดได้ นาม ได้แก่ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือรู้สึกนึก คิดได้คือ จิตหรือวิญญาณและรวมทั้งเจตสิกที่เข้ามาปรุงแต่งจิตหรือวิญญาณด้วย)

ข้อสังเกต

จิตไม่ใช่ระบบประสาท ระบบประสาทประกอบด้วยสสารต่างๆ มาประชุมกันเป็นรูปธรรม เป็นอนารัมมณะ คือ ไม่สามารถรู้อารมณ์ แต่จิตสามารถรับรู้ได้โดยอาศัยระบบประสาท เช่น จิตอาศัย ตาเห็น อาศัยหูได้ยิน อาศัยลิ้นรู้รส เป็นต้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า การเห็นจะเกิดขึ้นได้ต้อง อาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. จักขุประสาท ต้องมีประสาทตา
๒. รูปารมณํ ต้องมีรูปที่จะให้เป็น อันได้แก่คลื่นของแสงที่สะท้อนจากรูปมา
กระทบตา
๓. อาโลกะ ต้องมีแสงสว่าง
๔. มนสิการ ต้องมีความตั้งใจ

เมื่อเหตุทั้ง ๔ ประการนี้มาประชุมหรือจรดพร้อมกันเข้าแล้ว การเห็นจึงจะเกิดขึ้น เมื่อเหตุ ๔ ประการนี้ขาดไปแม้อันใดอันหนึ่ง ก็จะทำให้การเห็นขึ้นไม่ได้เลย เป็นต้นว่ามีเหตุที่ ๑-๓ แต่ขาดเหตุที่ ๔ คือ ความตั้งใจที่จะดู ได้แก่

๑. โสตปสาทะ ต้องมีประสาทหู
๒. สัททารมณํ ต้องมีเสียง
๓. วิวรากาส ต้องมีช่องว่างในหู
๔. มนสิการ ต้องมีความตั้งใจ

เช่นเดียวกัน แม้จะมีเหตุที่ ๑ - ๓ แต่ขาดเหตุที่ ๔ คือ ไม่ได้ตั้งใจฟังก็จะไม่ได้ยินเชื่อว่าทุกคนคงเคยสังเกตมาแล้วในเวลาจด Lecture ขณะที่กำลังตั้งใจจดจนไม่ได้ยินว่าอาจารย์ Lecture ว่าอะไร ในระหว่างนั้น เพราะความตั้งใจไปอยู่ที่การเขียนไม่ได้อยู่ที่การฟัง จึงจับถ้อยความไม่ได้

ขอให้ฟังความสนใจที่ตรงนี้สักเล็กน้อย ตรงความตั้งใจ ที่ไม่อาจตั้งใจทำอะไรหลายๆ อย่างพร้อมกัน ตั้งใจทำได้เพียงคราวละหนึ่งอย่างอันนี้เองแสดงลักษณะอย่างเด่นชัดที่แยกจิตออกจากระบบประสาท ถ้าการรับรู้เป็นงานของระบบประสาท (Stimuli) ที่เกิดพร้อมๆ กันตามทวารต่างๆ ควรจะรับรู้พร้อมกันด้วย ไม่ใช่รับรู้เฉพาะทวารที่ตั้งใจจะรับเท่านั้น ในระหว่างจด (Lecture, Impulse จากประสาทหุ่ย่อมแล่นไปถึง Auditory center ตลอดเวลา ควรจะจับถ้อยความที่อาจารย์กำลังพูดได้ด้วย ในขณะที่กำลังจดงาน แต่ก็จับถ้อยความไม่ได้ เพราะขาดความตั้งใจฟังขณะตั้งใจจด เวลาคิดก็ต้องคิดทีละเรื่อง คิดพร้อมกันหลายเรื่องไม่ได้ น่าจะมีเหตุผลหรือไม่ว่าความตั้งใจนี้เองเป็นการแสดงตัวตนของจิต จิตจะต้องตั้งใจทำงานทีละอย่าง เพื่อทุกอย่างจะได้รับการประทับลงในจิตโดยไม่ขาดตกบกพร่อง

โครงสร้างของเซลล์ประสาท มี Organelles เหมือนเซลล์ชนิดอื่น ต่างกับเซลล์อื่น เพียงตรงที่มี Neurofibrils ซึ่งเป็น Fibrous protein เพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่งเท่านั้น Fibrous protein อันนี้หรือที่จะมีความคิดค้นคว้าสิ่งต่างๆ ได้ พุดถึงการทำงานของเซลล์ประสาท ก็ไม่พ้นไปจากปฏิกิริยาเคมีและกระแสไฟฟ้า ไม่แตกต่างกับการทำงานของเซลล์ชนิดอื่น เช่น เซลล์กล้ามเนื้อ เป็นต้น แล้วปฏิกิริยาเคมีกับพลังงานไฟฟ้า จะแปรรูปออกมาเป็นความรู้สึกรู้สึกนึกคิดได้หรือ สมองอิเล็กทรอนิกส์ไม่อาจคิดอะไร นอกเหนือไปจากข้อมูลที่ป้อนเข้าไปให้จดจำล่วงหน้า จึงไม่สามารถคิดประดิษฐ์สิ่งแปลกใหม่ขึ้นมา แต่สมองคนมักมีความคิดแปลกๆ ใหม่ๆ อยู่เสมอ แสดงว่าความคิดไม่ใช่ผลงานของพลังงานไฟฟ้า แต่เป็นงานของจิตซึ่งพลังงานไฟฟ้าไม่อาจทำได้ดีเท่าพุดถึงการทำงานของระบบประสาทใน Pathway หนึ่งๆ ที่ Impulse แล่นจาก Receptor ไปถึง Receptive center เหตุใดศูนย์รับรู้ตั้งอยู่ใน Cerebrum เหตุใดเซลล์ประสาทต่ำกว่าระดับของ Cerebrum จึงรับรู้ไม่ได้ ทั้งๆ ที่เป็นเซลล์ประสาทเหมือนกันและอยู่ใน Pathway ที่ Impulse แล่นมาจาก Receptor เดียวกัน แสดงว่าต้องมีอะไรสิ่งหนึ่ง คือ จิต ตั้งอยู่ใน Cerebrum คอยรับรู้ จดจำและคิด โดยอาศัย Impulse ที่แล่นผ่านระบบประสาท

เมื่อ ๒,๕๐๐ ปีเศษล่วงไปแล้ว พระพุทธองค์ทรงศึกษาด้วยจิตอันละเอียดอ่อนอย่างยิ่งของพระองค์ การหยั่งรู้ด้วย สัพพัญญุตญาณ (ความสามารถรู้อะไรได้ทุกอย่าง) ของพระพุทธองค์ มีหลายสิ่งหลายอย่างที่ได้รับยืนยันจากนักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน เมื่อความเจริญของวิทยาศาสตร์ก้าวหน้าไปถึง เช่น ทรงรู้สึกได้แม้กระทั่งความเคลื่อนไหวของปรมาณูว่า ทุกปรมาณูไม่อยู่นิ่ง แต่เคลื่อนที่ด้วย

ความเร็วสูง นักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันพบว่า ในปรมาณูมี (Electron) วิ่งวนด้วยอัตราเร็วสูง เป็นการยืนยันพุทธพจน์ข้อหนึ่ง

พระพุทธองค์ผู้แม้กระทั่งความถี่ของรูปที่มากกระทบ เช่น คลื่นแสง คลื่นเสียง ว่ามีลักษณะเกิดดับๆ ตามช่วงคลื่น แต่ถ้ามองดูเป็นสันตติ (ต่อเนื่องกันไปตลอด) ข้อนี้ก็ได้รับการยืนยันจากนักวิทยาศาสตร์ว่า แสงและเสียงเดินทางเป็นช่วงคลื่นถี่มาก ตรงตามพุทธพจน์ เพียงแต่พระองค์ไม่ได้ทรงใช้คำว่า ช่วงคลื่น เท่านั้นเอง

พระพุทธองค์ตรัสว่า ชีวิตมีการเวียนว่ายตายเกิด มนุษย์ตายแล้วเกิดเป็นโอปปาติกะและสัตว์ต่างๆ ก็ได้รับการยืนยันแล้ว จากหลักฐานการถ่ายภาพโอปปาติกะได้ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

อีกตัวอย่างซึ่งแสดงถึงความถูกต้องของพุทธพจน์ คือ ในข้อที่พระองค์ทรงรู้สึกได้ถึงสภาพของจิตว่าไม่คงทนถาวร แต่เกิดดับตลอดเวลาตามความเกิดดับของรูปที่มากกระทบ ซึ่งแสดงถึงความรู้อันละเอียดยิ่งของพระองค์ = ทรงรู้กระทั่งการแล่นของ Impulse ผ่าน Nerve cell แต่ละตัว ทรงจับความรู้สึกได้ตั้งแต่ Nerve impulse เข้าสู่ Dendrite (ทรงใช้คำว่า อุปาทขณะ = ขณะจิตเกิด) ขณะ Impulse แล่นผ่าน Nerve cell (รู้ตีขณะ = ขณะจิตทรงอยู่) และขณะ Impulse ออกจากปลายของ Axon (ภวังคขณะ = ขณะจิตดับ) จิตรู้โดยอาศัย Nerve impulse ที่แล่นผ่าน Neuron ดังนั้นจิตจึงเกิดดับตาม Impulse ที่เกิดดับใน Neuron ซึ่งเกิดดับตามความเกิดดับของรูปอีกต่อหนึ่ง

สรุป จิตหนึ่งขณะใหญ่ (ขณะ Impulse แล่นผ่าน Neuron ตัวหนึ่ง) แบ่งเป็น ๓ ขณะเล็ก คือ

อุปาทขณะ (ขณะจิตเกิด) = ขณะ Nerve impulse เข้าสู่ Dendrite

รู้ตีขณะ (ขณะจิตทรงอยู่) = ขณะ Nerve impulse แล่นผ่าน Neuron

ภังคขณะ (ขณะจิตดับ) = ขณะ Nerve impulse ออกจากปลาย Axon เพื่อเข้าสู่ Neuron ตัวอื่นต่อไป

เมื่อรูป (Stimulus) มากกระทบจิตครั้งหนึ่ง เรียกว่า รูปขณะหนึ่ง การทำงานของจิตที่รับรู้รูปหนึ่งขณะ แบ่งออกเป็น ๑๗ ขณะจิตใหญ่ (= ๕๑ ขณะจิตเล็ก) ขอยกตัวอย่างการทำงานของจิตขณะได้ยินเสียงสวดมนต์ เทียบกับ Auditory pathway จาก Organ of corti ไปถึง Auditory center จะเห็นว่าที่พระพุทธองค์ทรงบรรยายไว้ละเอียดกว่าที่เรารู้มาจาก Neuro-Anatomy มีช่องว่างที่นักวิทยาศาสตร์ยังไม่ถึงแต่พระพุทธองค์ทรงทราบได้ด้วยสัพพัญญุตญาณของพระองค์

อธิบายในสภาวะลักษณะของรูป

รูปปรมัตถ์ในอภิธรรมมีลักษณะ ดังนี้^๖

๑. มีการสลายไปแปรปรวนไป เป็นลักษณะ
๒. มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้ เป็นกิจ
๓. มีความเป็นอพยากธรรม (คือ ธรรมที่ไม่ใช่กุศลและไม่ใช่อกุศล) เป็นอาการปรากฏ
๔. มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การศึกษาเรื่องรูปในทางพุทธศาสนาศึกษาถึงส่วนประกอบหน้าที่การทำงานและความสัมพันธ์ของแต่ละส่วน โดยวิเคราะห์ไปถึงเหตุ ปัจจัย ที่ทำให้แต่ละส่วนสามารถรักษาโครงสร้างของตนเองอยู่ได้และศึกษาในลักษณะที่เป็นสภาวะของรูปปรมัตถ์ซึ่งมีความละเอียดเล็กมาก รูปปรมัตถ์ทางพระพุทธศาสนามีทั้งหมด ๒๘ รูป

มหุตรูป ๔^๗

๑. ปลิว เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง (กฏขพลกขณา) คือ เมื่อเปรียบเทียบกับมหาภูตรูปที่เหลืออีก ๓ แล้ว ปริวธาตุนี้มีลักษณะแข็ง ถ้าวัดดูสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีปริวธาตุเป็นจำนวนมากแล้ว ลักษณะแข็งนั้นก็ปรากฏมาก เช่น เหล็ก หิน ไม้ เป็นต้น และถ้าวัดดูสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีปริวธาตุเป็นจำนวนน้อย ลักษณะแข็งนั้นก็ปรากฏไม่มากเมื่อสัมผัสรู้สึกว่าเป็นลักษณะอ่อนหมายความว่า ความแข็งนั้นมีน้อยนั่นเองจึงทำให้รู้สึกอ่อน ฉะนั้น ธรรมชาติที่มีลักษณะแข็งก็ตาม อ่อนก็ตาม ในเมื่อสัมผัสแล้ว จัดเป็นปริวธาตุทั้งสิ้น เพราะนอกจากปริวธาตุแล้วรูปอื่นๆ ไม่สามารถทำให้ความรู้สึกแข็งหรืออ่อน ปรากฏขึ้นแก่การสัมผัสนั้นได้

อนึ่ง ปริวธาตุนี้ เป็นที่อาศัยเป็นที่ตั้งของรูปอื่นๆ เหมือนหนึ่งพื้นแผ่นดินกับสิ่งต่างๆ ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต หมายความว่า ยกเว้นปริวธาตุเสียแล้ว รูปร่างสัณฐาน สีสรรพวรรณะ ตลอดจนความรู้สึกต่างๆ อันได้แก่ รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ เตโชโผฏฐัพพารมณฺ์ วาโยโผฏฐัพพารมณฺ์

^๖ บุญมี เมธางกูร และ วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหฺ์ปริงเฉทที่ ๑. (กรุงเทพมหานคร: ดวงติการพิมพ์, ๒๕๓๐). หน้า ๒.

^๗ พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ, เล่มที่ ๒๐, ข้อที่ ๕๗๖.

เหล่านี้ก็ปรากฏขึ้นไม่ได้ ดังมีวจนัตถะว่า สหชาตรูปานิ ปถนติ ปติฏฺหนติ เอตถาติ = ปรวิ รูปที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่ในธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ตั้งที่อาศัยของสหชาตรูปเหล่านั้นชื่อว่า ปรวิ

๒. อาโป เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุน้ำ มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม (ปคฺขรณลกฺขณา หรือ อาพฺนรณลกฺขณา) อาโปธาตุนี้ ถ้ามีอยู่เป็นจำนวนมากในวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตาม ย่อมทำให้วัตถุสิ่งนั้นเหลวและไหลไปได้ ถ้ามีจำนวนน้อยก็ทำให้วัตถุสิ่งของนั้นๆ เกาะกุมกันเป็นก้อนเป็นกลุ่ม อุปมาเหมือนหนึ่งยางเหนียว ที่สามารถเชื่อมวัตถุสิ่งของให้ติดกันเป็นกลุ่มเป็นก้อนได้ฉนั้น อาโปธาตุก็เป็นเหมือนหนึ่งยางเหนียวที่สามารถเชื่อมปรมาณูปรวิ ให้เกาะกุมกันเป็นรูปร่างสัณฐานขึ้นได้ฉนั้น

ในวัตถุที่มีจำนวนอาโปธาตุมากกว่าปรวิธาตุนั้นแล้ว ด้วยอำนาจของอาโปธาตุนั้นเองทำให้ปรวิธาตุนั้นอำนาจน้อยลง จึงเป็นเหตุให้วัตถุนั้นอ่อนเหลวและสามารถไหลไปมาได้ดังเช่นน้ำที่เราแลเห็น ว่าน้ำนั้นไหลไปมาได้ ก็เพราะว่ามีอาโปธาตุมาก ปรวิธาตุน้อย เมื่อปรวิธาตุน้อยแล้ว ปรวิธาตุนั้นแหละเป็นผู้ไหลโดยอาโปธาตุเป็นผู้ทำให้ไหล ไม่ใช่อาโปธาตุไหลดังที่เราเข้าใจกัน เพราะอาโปธาตุเป็นธาตุที่เห็นด้วยตาหรือสัมผัสด้วยกายไม่ได้ เพียงแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้นและในวัตถุที่มีจำนวนอาโปธาตุน้อยกว่าปรวิธาตุนั้นแล้ว อำนาจของอาโปธาตุก็ทำให้ปรมาณูปรวิธาตุเกาะกุมกันเข้าเป็นกลุ่มเป็นก้อน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า อาเปติ สหชาตฺรูปสุ พยาเปตฺวา ติฏฺฐิติ = อาโป ธรรมชาติใด ย่อมแผ่ซึมซาบทั่วไปในรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนแล้วตั้งอยู่ในรูปเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อาโป

อีกนัยหนึ่ง อปายติ สหชาตฺรูปานิ สฺกุฏฺ พฺรุเหติ วขฺเมตฺติ = อาโป ธรรมชาติใด ทำให้สหชาตรูปทั้งหลายเจริญขึ้นเป็นอย่างดี ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อาโป

อีกนัยหนึ่ง สหชาตฺรูปานิ อวิปฺปกิณฺณานิ กตฺวา ภูโส ปาติ รกฺขติ = อาโป ธรรมชาติใด ย่อมรักษาสหชาตรูปได้อย่างมั่นคง ไม่ให้กระจัดกระจายไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อาโป

อาโปธาตุมิ ๒ อย่าง คือ

ก. อาโปธาตุ ที่มีปกติเป็น อาพันธลักฺขณะ คือ ลักษณะเกาะกุม แต่เมื่อถูกอุณหตฺโฆแล้ว ปคฺขรณธลักฺขณะ ปรากฏ คือไหลไป ได้แก่ อาโปธาตุ ที่อยู่เป็นหลัก ทอง ซี้ซี้ เป็นต้น หมายความว่า เหล็ก หรือทอง หรือซี้ซี้ เหล่านี้เมื่อเอาไปหลอมหรือเผาไฟแล้ว สิ่งเหล่านี้จะกลายเป็นวัตถุเหลวสามารถไหลไปมาได้ แต่การไหลไปได้ของวัตถุเหล่านี้ไม่ใช่อาโปธาตุเป็นตัวไหล ปรวิธาตุนั้นเกิดร่วมกันกับอาโปธาตุนั้นเองเป็นตัวไหลและในวัตถุเดียวกันนั้นเอง ถ้ากลิ้งเอาไปใส่น้ำถูกความเย็นเข้า วัตถุ

เหล่านั้นจะกลับแข็งตัวเป็นก้อนเป็นแท่งตามเดิม ในการแข็งตัวของวัตถุธาตุเหล่านี้ เป็นการแข็งตัวของ
ปถวีธาตุ ทำให้เป็นการแข็งตัวของอาโปธาตุไม่

ข. อาโปธาตุ ที่มีปกติเป็น ปัคฆณลักษณะ คือ ลักษณะไหลไป แต่เมื่อถูกสึดเตโชแล้ว อา
พันธณลักษณะ ปรากฏ คือ เกาะกุ่ม ได้แก่ อาโปธาตุที่อยู่ในน้ำ หมายความว่า ธรรมดาน้ำเป็นวัตถุเหลว
อยู่แล้ว แต่ถ้าเอาน้ำนั้นไปใส่ในที่ที่มีความเย็นสูงถึง ๐ องศาแล้ว น้ำนั้นจะกลายเป็นก้อนน้ำแข็งไปและ
เมื่อเอาก้อนน้ำแข็งออกจากในที่ที่มีความเย็นนั้นแล้ว ก้อนน้ำแข็งนั้นถูกอากาศภายนอกที่มีอุณหเตโช
ก้อนน้ำแข็งนั้นก็ละลายเป็นวัตถุเหลวไปตามเดิม

๓. เตโช เป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น ลักษณะร้อนชื่อว่า
อุณหเตโช ลักษณะเย็นชื่อว่า สึดเตโช แต่เตโชธาตุทั้ง ๒ ชนิดนี้มี สภาวะลักษณะ คือ มีสภาพที่เป็นไอ
เป็นลักษณะ (อุณหตตลกขณา) หมายความว่า อุณหเตโชก็มีไอร้อนเป็นลักษณะ สึดเตโชก็มีไอยเย็นเป็น
ลักษณะ และเตโชธาตุทั้ง ๒ ชนิดนี้ มีหน้าที่ทำให้วัตถุต่างๆ สุกและทำให้ละเอียดนุ่มนวล ดังจะแลเห็น
ได้ว่า วัตถุต่างๆ ส่วนมาก เช่น อาหาร เป็นต้น ทำให้สุกด้วยความร้อน แต่อาหารบางอย่างก็ทำให้สุก
ด้วยความเย็นได้เหมือนกัน ดังมี วจนัตถะ แสดงว่า เตเชติ ปริปาเจตติ = เตโช ธรรมชาติใดที่ทำให้สุก
ธรรมชาตินั้นชื่อว่า เตโช

เตโชธาตุ มี ๕ อย่าง คือ^๔

ก. อุกฺมาเตโช	คือ เตโชธาตุที่มีประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย (ไออุ่น)
ข. สนตปฺปนเตโช	คือ เตโชธาตุที่มีความร้อนมาก
ค. ทหนเตโช	คือ เตโชธาตุที่มีความร้อนสูงสุด สามารถเผาผลาญร่างกาย ให้วิปริตไปได้
ฆ. ชิรณเตโช	คือ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมแก่ลง
ง. ปาจกเตโช	คือ เตโชธาตุที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร

ในเตโชธาตุทั้ง ๕ อย่างนี้ เตโชธาตุที่มีเป็นประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์นั้น ได้แก่ อุกฺมาเตโช
กับ ปาจกเตโช สำหรับ สนตปฺปนเตโช ทหนเตโช ชิรณเตโช ทั้ง ๓ นี้ไม่มีอยู่ประจำ ที่ปรากฏขึ้นก็เป็น
เพราะ อุกฺมาเตโช นั้นเอง มีอาการวิปริตไป เช่น คนที่เป็นไข้ตัวร้อน ก็คือ อุกฺมาเตโช ได้เปลี่ยนสภาพ

^๔ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม : ๓๕ หน้า : ๑๓๖.

เป็น สันตปนเตโช หรือถ้ามีไข้สูงตัวร้อนจัดจนเพื่อคลั่ง ก็คือ อุสมมาเตโช มีสภาพวิปริตมากขึ้นจาก สันตปนเตโช กลายเป็น “ทหนเตโช” (ทะหะนะเตโช) คือ เตโชธาตุที่มีความร้อนสูงจัดสามารถเผาผลาญร่างกายให้วิปริตไปได้และในคนที่มิโรคภัยเบียดเบียนอยู่เสมอ หรือผู้ที่ล่วงเข้าเขตปัจฉิมวัยแล้ว อุสมมาเตโชนั้นแหละเปลี่ยนสภาพเป็นชิรณเตโช ทำให้ปรากฏอาการทรุดโทรมของร่างกายเกิดขึ้น เช่น ผมหงอก ฟันหัก ตามัว เนื้อหนังเหี่ยว เป็นต้น

๔. วาโย เป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุลม^๙ มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว (วิตถมณฑลกษณา หรือสมิรณลกษณา) ธาตุลมที่เรียกว่า วิตถมณฑลวาโยๆ ที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น ไม่ให้คลอนแคลนเคลื่อนไหวไปได้ ในร่างกายของคนเรา ถ้าวิตถมณฑลวาโยปรากฏแล้วผู้นั้นจะรู้สึกว่า ตึง เมื่อย ปวด ไปทั่วร่างกาย หรือ เมื่อเวลาที่เราแก๊งข้อ แขน ขา และเพ่งตาอยู่นานๆ โดยไม่กะพริบตา เวลานั้นวิตถมณฑลวาโย ก็ปรากฏโดยความพยายามของตนเอง สำหรับภายนอกนั้น วัตถุสิ่งของต่างๆ ที่ตั้งอยู่ได้อย่างมั่นคง หรือทำให้ตั้งขึ้นก็ด้วยอำนาจของวิตถมณฑลวาโยนั่นเอง เช่น ลูกบอลที่อัดเอาลมเข้าไปอยู่ภายในนั้น ลูกบอลนั้นตั้งขึ้นก็เพราะวาโยที่เป็นวิตถมณฑลวาโย หรืออมกรกที่สำหรับกรองน้ำเมื่อกดกรกลงในน้ำ น้ำเข้าไปอยู่ในนั้นแล้ว เวลายกขึ้นเอามือปิดรูอมกรกแล้ว วาโยธาตุที่อยู่ข้างนอกก็หนุนรอน้ำที่อยู่ในรูกรกไม่ให้ไหลออกมา เช่นเดียวกับโลกที่สัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่นี้ พื้นแผ่นดินตั้งอยู่เหนือน้ำๆ ตั้งอยู่เหนือลมที่เรียกว่า เหมฐิมอชฎากาศๆ นี้หนุนรอน้ำไว้ ให้น้ำและพื้นแผ่นดินตั้งมั่นอยู่ได้ เช่นนี้ก็เป็นด้วยอำนาจวิตถมณฑลวาโย ดังแสดงวจนัตถะว่า วายติ สหชาตธมเม อปตมานเ กตวา วหิตติ = วาโย ธาตุโดยย่อมาให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นไม่เคลื่อนคลอน ฉะนั้น ธาตุนี้ ชื่อว่า วาโย

ธาตุลมที่มีลักษณะเคลื่อนไหวเรียกว่า สมิรณวาโยๆ นี้ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไหวไปมาได้ เช่น สัตว์ทั้งหลายที่เคลื่อนไหวอริยาบถต่างๆ ได้ หรือกะพริบตา กลอกตา กระดิกมือ กระดิกเท้า การถ่ายสิ่งโสโครกออกจากร่างกาย การคลอदनุรูปต่างๆ เหล่านี้ เป็นไปได้ด้วยอำนาจสมิรณวาโยทั้งสิ้น ส่วนสมิรณวาโย ที่อยู่ภายนอกสัตว์นั้น ทำให้วัตถุสิ่งของต่างๆ เคลื่อนไหวจากที่เดิมไปได้ ดังแสดงวจนัตถะว่า วายติ เทสนตรูปปติ เหตุภาเวน ภูตสงฆมาต ปาเปตติ = วาโย ธาตุใด ย่อมทำให้หมู่มหาภูตรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไปที่อื่น โดยความเป็นเหตุให้เกิดความเคลื่อนไหวจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่ง ฉะนั้น ธาตุนี้ ชื่อว่า วาโย

^๙ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม : ๑๒ หน้า : ๓๓๐.

วาโยธาตุ มี ๖ อย่าง คือ

- ก. อุทงคมาวาโยคือ วาโยธาตุที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน
- ข. อโธคมาวาโย คือ วาโยธาตุที่พัดลงสู่เบื้องล่าง
- ค. กุจฉิฏฐวาโย คือ วาโยธาตุที่อยู่ในช่องท้อง
- ฆ. โภฏฐาสยาวาโย คือ วาโยธาตุที่อยู่ในลำไส้ใหญ่
- ง. องคฆงคานสาธาธาโย คือ วาโยธาตุที่อยู่ทั่วร่างกาย
- จ. อสสาสปสสาธาโย คือ วาโยธาตุลมหายใจเข้าออก

วาโยธาตุ ๖ อย่างที่กล่าวมานี้ เกิดอยู่ภายในร่างกายของสัตว์ เรียกว่า อัชฌัตตวาโย ก็ได้ ส่วนลมที่พัดไปมาอยู่ภายนอกนั้น เรียกว่า พหิททวาโย

ปถวี อาโป เตโช วาโย ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเป็นรูปใหญ่เป็นประธานแก่รูปอื่นและปรากฏชัด เช่น วัตถุสิ่งของต่างๆ ใหญ่ก็ตาม เล็กก็ตาม ที่ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานต่างๆ ได้ ก็คือ มหาภูตรูป นั้นเองและสี่สรรพวรรณะของวัตถุเหล่านั้นปรากฏมาก ปรากฏน้อย ก็ด้วยอาศัยมหาภูตรูปที่รวมกันอยู่ตามมากตามน้อยนั่นเอง ฉะนั้น มหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ เมื่อว่าโดยสัณฐานแล้วก็ใหญ่โตมาก เมื่อว่าโดยสภาวะแล้วก็ปรากฏชัดกว่ารูปอื่นๆ ดังแสดงวจนัตถะว่า มหนตานิ หุตวา ภูตานิ ปาตุภูตานิตี = มหาภูตานิ รูปเหล่าใด ว่าโดยสัณฐานและว่าโดยสภาวะแล้วเป็นใหญ่และปรากฏชัด ฉะนั้น รูปเหล่านั้นชื่อว่า มหาภูต

ปสาทรูป ๕^{๑๐}

๑. จักขุปสาท มีวจนัตถะว่า จักขุวิญญานธัญญิตฺ หุตวา สมวิสม จกขติ อาจิกขนต์ วิย โทตีติ = จักขุ รูปใดเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญานและมีสภาพเป็นอยู่คล้ายกับบอกให้จักขุวิญญานรู้ในอารมณ์ว่า อารมณ์นั้นดี อารมณ์นั้นไม่ดี ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า จักขุ ได้แก่ จักขุปสาท

^{๑๐} วินัย อ.วิชะกุล, พุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์ เพื่อความสุขขั้นสูงสุดของชีวิต คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมประยุกต์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุทธินิสารการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๗๕-๒๑๘.

ดวงตาทั้งหมดไม่ชื่อว่า จักขุปสาท ที่ชื่อว่า จักขุปสาท นี้คือ เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสดุจกระจกเงา เป็นเครื่องรับรูปรามณ์ ตั้งอยู่ในระหว่างกลางตา มีเยื่อตา ๗ ชั้น ขัวยู่ ประคองปลายล้าที่อาศัยน้ำมันชุ่มอยู่ทั้ง ๗ ชั้น โดประมาณเท่าหัวของเหา มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งจักขุทวาร วิถีจิตอย่างหนึ่ง

๒. โสตปสาท มีวจนัตถะว่า โสตวิญญานธัญญิตี หุตวา สทท์ สุนาตตี = โสต รูปใดเป็นที่ตั้งแห่ง โสตวิญญานจิตและยอมไต่ยินเสียง ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า โสตะ ได้แก่ โสตปสาท

อีกนัยหนึ่ง สทท์ สุนนติ เอเตนาติ = โสต (วา) สทเท สยยนติ เอเตนาติ = โสต จิต เจตสิก เหล่านั้นยอมไต่ยินเสียง โดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการไต่ยินของจิต เจตสิกเหล่านั้นชื่อว่า โสตะ ได้แก่ โสตปสาท (หรือ) สัตว์ทั้งหลายที่ไต่ยินเสียงโดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการไต่ยินของสัตว์เหล่านั้นชื่อว่า โสตะ ได้แก่ โสตปสาท

ในวจนัตถะข้อที่ ๑ เป็นการแสดงโดยฐานอุปการนัย คือ นัยโดยอ้อม ส่วนในวจนัตถะอีก ๒ ข้อนั้น เป็นการแสดงโดยมุขยนัย คือ นัยโดยตรง

โสตปสาทนี้เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับเสียงต่างๆ ตั้งอยู่ในช่องหูที่มีสัณฐานเหมือนวงแหวน เป็นที่งอกแห่งขนแดงเส้นละเอียดโสตปสาทแผ่อยู่ทั่วบริเวณนั้น มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญานจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งโสตทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๓. ขามปสาท มีวจนัตถะว่า ขายตตี = ขานํ รูปใดยอมสุดคมกลิ้ง รูปนั้นชื่อว่า ขานะ ได้แก่ ขานปสาท การแสดงวจนัตถะนัยนี้ เป็นการแสดงโดยฐานอุปการนัย คือ แสดงโดยอ้อม เพราะขามปสาทไม่สามารถคมกลิ้งได้ ขานวิญญานจิตที่เกิดขึ้น โดยการอาศัยขามปสาทต่างหากเป็นผู้คม และรู้กลิ้งได้ แต่ที่แสดง วจนัตถะ เช่นนี้ เป็นการแสดงที่มีความหมายว่า การคมกลิ้งของขานวิญญานจิตนั้น ตั้งอยู่ในขานปสาท แล้วยกเอาขานปสาทขึ้นมาแสดง เหมือนกับว่าขานปสาทนี้เป็นผู้คมกลิ้งนั่นเอง ซึ่งถ้าจะเปรียบเทียบกับคำพูดที่กล่าวว่า “บ้านนั้นเกะกะมาก” ที่กล่าวอย่างนี้ ก็มุ่งหมายเอาคนที่อยู่ในบ้านนั้น เพราะบ้านเกะกะไม่ได้ คนในบ้านนั้นเกะกะต่างหาก

อีกนัยหนึ่งแสดงว่า ฆยานติ เอเตนาติ = ฆานํ (วา) ฆายียนติ เอเตนาติ = ฆานํ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมสุดคมกลืนด้วยรูปใด ฉะนั้น รูปซึ่งเป็นเหตุแห่งการกัดคมกลืนของสัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่า ฆานะ (หรือ) สัตว์ทั้งหลายพึงคมกลืนด้วยรูปนั้น ฉะนั้นรูปที่เป็นเหตุแห่งการพิน্คมกลืนของสัตว์ทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า ฆานะ

วจนัตถะ ๒ นัยนี้ เป็นการแสดงโดยมุขยนัย (นัยโดยตรง)

ฆานปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับกลิ่น ต่างๆ ตั้งอยู่ภายในช่องจมูกที่มีสัณฐานดังกีบแพะ มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญานจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งฆานทวารวิถิจิตอย่างหนึ่ง

๔. ชิวหาปสาท มีวจนัตถะแสดงว่า ชีวิต อวหยตติ = ชิวหา รูปใดมีสภาพคล้ายกับว่าเรียกซึ่งรสที่เป็นเหตุให้อายุยืน ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ชิวหา

ชิวหานี้แยกออกเป็น ๒ บท คือ ชีวิต + อวหา คำว่า ชีวิต แปลว่า อายุ แต่ในที่นี้แปลว่า รส เพราะอายุที่จะตั้งอยู่ได้นั้นก็ต้องอาศัยรส คือการกินอาหารต่างๆ มีเปรี้ยว หวาน เป็นต้น อายุจึงจะตั้งอยู่ได้นาน ฉะนั้น จึงยกเอาชีวิตที่เป็นชื่อของอายุอันเป็นผลของรสนั้นขึ้นตั้งไว้ในเหตุ คือ รส แล้วเรียก รสต่างๆ นั้นว่า ชีวิต แต่เป็นการเรียกโดย ผลิตจาจนัย คือ นัยโดยอ้อม

คำว่า อวหา แปลว่า เรียก เมื่อรวมอยู่กับคำว่า ชีวิตแล้ว ก็หมายถึงเรียกรสต่างๆ นั้นเอง เพราะธรรมชาติชิวหาปสาทนี้ย่อมล้อมอยู่ในรสต่างๆ ซึ่งเป็นที่พอใจของชิวหาวิญญานให้มาสู่ตน

เมื่อรวมบทว่า ชีวิต กับบทว่า อวหา เข้าด้วยกันแล้ว ก็เป็นชิวหา คือบทว่า ชีวิต นั้น แปลง ี เป็น อี, วิ กับ ตะ ทั้ง ๒ นี้ ลับออก คำว่า อวหา ลบเอา อะ ออก เหลือแต่ วหา ฉะนั้น เมื่อรวมแล้วจึงเป็นชิวหา

ชิวหาปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับรส ต่างๆ ตั้งอยู่ในท่ามกลางลิ้นที่มีสัณฐานเหมือนปลายกลีบดอกอุบล มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่างคือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญานอย่างหนึ่งและเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งชิวหาทวารวิถิจิตอย่างหนึ่ง

๕. กายปสาท มีวจนัตถะแสดงว่า กุจฉิตานํ เกสาทินํ ปาปถมมานถย อาโยติ = กาโย รูปใด เป็นที่ประชุมแห่งส่วนต่างๆ มีผมเป็นต้น ที่นำเกลียดและเป็นที่ประชุมแห่งอกุศลธรรม ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า กายะ ได้แก่ ร่างกายทั้งหมด

สำหรับกายปสาทชื่อว่า กายะ นั้น เป็นการแสดงโดยอ้อม เรียกว่าเอกเทศยูปจารนัย คือ ยกเอาคำว่า กายะ ที่เป็นชื่อของร่างกายทั้งหมดนั้นมาตั้งในกายปสาท ที่เป็นส่วนหนึ่งของร่างกายนั้น

หรืออีกนัยหนึ่ง กายปสาท ชื่อว่า กายะ นั้น เป็นการแสดงโดยฐานะปจารนัยคือ ยกเอาคำว่า กายะ ที่เป็นชื่อของร่างกายซึ่งเป็นที่เกิดแห่งกายปสาทมาตั้งในกายปสาทที่เป็นผู้อาศัยเกิด

กายปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับสัมผัสต่าง ๆ มีเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กายปสาทนี้เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป ยกเว้นแต่ปลายผม ขน เล็บ หนังกี่หนาและที่รวมแห่งอาหารใหม่ได้ใส่ใหญ่ อันเป็นสถานที่ของปจกตฺโข มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณอย่างหนึ่งและเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิถิจิตอย่างหนึ่ง

จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ ทั้ง ๕ รูปนี้ชื่อว่า ปสาทรูป เพราะมีสภาพใส สามารถรับอารมณ์ของตนๆ ได้ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ปสัทตติ = ปสาโท รูปใดมีความใส ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ปสาท

วิสัยรูป หรือ โจรรูป^{๑๑}

๑. รูปารมณฺ ฌมีวจนัตถะแสดงว่า รูปยติ ททงคตภาวํ ปกาเสตติ = รูปิ รูปิโดย้อมแสดงถึงความรู้สึกของจิตใจให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า รูปารมณฺ หรือ รูปยติ ททพํ ปกาเสตติ = รูปิ รูปิโดย้อมแสดงวัตถุสิ่งของ รูปารมณฺให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า รูปารมณฺ

อธิบายว่า คนที่กำลังมีความดีใจ เสียใจ กลุ้มใจ กลัว อาย เป็นต้น เหล่านี้ ผู้อื่นเมื่อแลเห็นหน้าตาท่าทางของผู้นั้นแล้ว ก็รู้ได้ว่าผู้นั้นกำลังดีใจ เสียใจ กลุ้มใจ กลัว อายอยู่ ในการที่ผู้อื่นรู้ได้ ก็เพราะรูปารมณฺนั้นเองเป็นผู้แสดงความรู้สึกของผู้นั้นให้ปรากฏออกมา หรืออีกนัยหนึ่ง วัตถุสิ่งของต่างๆ ก็ดี รูปารมณฺของสิ่งที่มีชีวิต ไม่มีชีวิตก็ดี ที่ปรากฏให้รู้ได้นั้น ก็เพราะอาศัยรูปารมณฺนั้นเองเป็นผู้กระทำให้ปรากฏ รูปารมณฺที่เป็นผู้กระทำให้สิ่งต่างๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตปรากฏให้ผู้อื่นรู้ได้นั้น ก็ได้แก่สิ่งต่างๆ นั้นเอง

^{๑๑} กอทฺถนธรรมนินิ, อภิธัมมัตถสังคหะและคำอธิบาย : ปริจเฉทที่ ๒ รูปสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๗).

๒. สัททวารมณฺ์ มีวจนัตถะแสดงว่า สทฺที่ยติ อุจจาเรียตติ = สทฺโท รูปใดที่เปล่งออกมาได้ ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า สัททหะ ได้แก่เสียงที่สัตว์ทั้งหลายเปล่งออกมา หรือสปีติ โสตวิญญูญายภาวํ คจจตติ = สทฺโท รูปใดยอมถึงสภาพที่ทำให้โสตวิญญูญานรู้ได้ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า สัททหะ

ในวจนัตถะข้อแรก มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่เสียงของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดที่ต้องใช้เปล่งออกมา เช่น เสียงที่คนพูดและเสียงที่สัตว์ต่างๆ ร้องส่วนในวจนัตถะข้อหลัง หมายถึง เสียงของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมด เพราะเสียงเหล่านี้เป็นอารมณ์ของโสตวิญญูญานได้ คือ ได้ยินได้ฉันเอง

๓. คันธารมณฺ์ มีวจนัตถะแสดงว่า คนุชยติ อตฺตโน วตฺตุ สุจตฺติ = คนุชฺ รูปใดยอมแสดงให้ที่อาศัยของตนปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า คันธะ

อธิบายว่า กลิ่นต่างๆ ชื่อว่า คันธารมณฺ์ เพราะเป็นรูปที่แสดงถึงวัตถุสิ่งของที่ตนอาศัยอยู่นั้นให้ปรากฏรู้ได้ เช่น ดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม หรือน้ำหอมต่างๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะอยู่ในที่ใดก็ตาม เมื่อคันธารมณฺ์ได้มีโอกาสแผ่ตัวออกมาแล้วย่อมทำให้คนทั้งหลายรู้ได้ทันทีว่า นี่เป็นกลิ่นดอกไม้นี้เป็นกลิ่นน้ำหอมและรู้ด้วยว่าดอกไม้หรือน้ำหอมนั้นอยู่ที่ไหนคล้ายๆ กับว่า คันธารมณฺ์นี้เมื่อได้สมาคมนกับวาโยธาตุแล้ว ก็ไปกระจายข่าวให้คนทั้งหลายรู้ว่า ดอกไม้อยู่นั้น น้ำหอมอยู่ที่นี้ ด้วยเหตุนี้ท่านฎีกาจารย์บางท่านจึงแก้คำว่า ‘สุจตฺติ’ ว่า “อิทเมตถ อตฺตติ เปสฺสนญฺ กโรนตฺ วิย โหติ” คันธารมณฺ์นี้มีสภาพคล้ายกับสัตว์วัตถุสิ่งของอื่นๆ อยู่ที่นี้

๔. รสารมณฺ์ มีวจนัตถะแสดงว่า รลียติ อสสาสทฺยตติ = รโส รูปใดชีวหาวิญญูญานพึงยินดีพอใจ ฉะนั้น รูปที่เป็นที่พอใจของชีวหาวิญญูญานนั้น ชื่อว่า รสชะ

อธิบายว่า รสารมณฺ์ อันได้แก่รสต่างๆ นั้น จะเป็นรสที่ตีกก็ตาม ไม่ตีกก็ตามยอมเป็นที่พอใจแก่ชีวหาวิญญูญานทั้งสิ้น คำว่า พอใจ ในที่นี้หมายถึงการรู้รสนั้นเอง มิได้มุ่งหมายถึงบุคคล เพราะธรรมชาติบุคคลนั้นยอมพอใจแต่ในรสที่ตีก เท่านั้น รสที่ไม่ตีกก็ยอมไม่พอใจสำหรับชีวหาวิญญูญานนั้นรสที่ตีกก็ตามไม่ตีกก็ตาม ก็ยอมยินดีที่จะลิ้มรสนั้นๆ ทั้งสิ้น

๕. ฅฎฐัพพารมณฺ์ มีวจนัตถะแสดงว่า ฅฐิตพฺพนติ = ฅฎฐัพพํ รูปใด ฅกายปสาทพึงถูกต้อง ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า ฅฎฐัพพะ

ฅฎฐัพพารมณฺ์ มี ๓ อย่าง คือ

- ๑.) ปถวีฅฎฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ อ่อน แข็ง
- ๒.) เตโชฅฎฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ เย็น ร้อน

๓.) วาโยโผฏฐัพพารมณฺ ๓ ได้แก่ หย่อน ดิ่ง

ฉะนั้น โผฏฐัพพารมณฺทั้ง ๓ นี้ ก็ได้แก่ มหาภูตรูป ๓ เว้นเอาโพนั่นเอง สำหรับเอาโพนั่น ภาย
ปสาทกระทบไม่ได้ ฉะนั้น จึงไม่เข้าอยู่ในโผฏฐัพพารมณฺ

ในน้ำธรรมดาหรือน้ำแข็ง มีอาโปธาตุมากที่สุด แต่ในเวลาที่เราเอามือไปจุ่มน้ำและรู้สึกว่ายเย็น
ร้อน อ่อน แข็ง ได้นั้น ก็เป็นเพราะปถวี เตโชที่อยู่ในน้ำนั่นเอง สำหรับเอาโปที่อยู่ในน้ำนั้น ไม่ใช่เป็นรูป
ที่กระทบได้ ฉะนั้น จึงรู้ด้วยการวิญญานไม่ได้ รู้ได้โดยการนึกคิดเอาเท่านั้น ดังเช่นในเวลาที่เราแลเห็น
วัตถุสิ่งของที่มีรูปร่างเหลี่ยม กลม ยาว ได้นั้น ความจริงเราไม่ได้แลเห็นเหลี่ยม กลม ยาว ของวัตถุนั้นๆ
เลย เราเห็นแต่สีต่างๆ ที่อยู่ในวัตถุนั้นๆ ต่างหาก และที่รู้ได้ว่าวัตถุนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยม วัตถุนั้นเป็นรูป
กลมเหล่านี้ เรารู้ได้ด้วยการนึกคิดเอานั่นเอง เพราะเหลี่ยมหรือกลมเหล่านี้ไม่ใช่เป็นรูปารมณฺ เป็น
ธรรมารมณฺ ฉะนั้น จึงเห็นด้วยตาไม่ได้ รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น

ดังที่ยกตัวอย่างแสดงมานี้ ก็ทำให้เห็นว่าอาโปธาตุที่อยู่ในน้ำก็เช่นเดียวกัน คือ กระทบไม่ได้
เพราะไม่ใช่เป็นโผฏฐัพพารมณฺ แต่เป็นธรรมารมณฺ ซึ่งจะรู้ได้ด้วยอาศัยการคิดนึกเท่านั้น นี้อีกว่า วิสย
รูป เพราะเป็นรูปชนิดที่เป็นอารมณ์ของจิต เจตสิก ที่เกิดทางตา หู จมูก สิ้น ภายโดยตรงและที่เรียกว่า
โคจรรูป นั้น ก็เพราะเป็นที่โคจรแห่งจิต เจตสิก ที่เกิดในทวารทั้ง ๖ ดังแสดง วจันตถะว่า คาโว จรนต์
เอตถาติ = โคจรโ, โคจรสทิสชาติ = โคจรา โคทั้งหลายย่อมท่องเที่ยวไปในที่นั้น ฉะนั้น ที่นั้นจึงชื่อว่า
โคจร ได้แก่ สถานที่ที่โคทั้งหลายท่องเที่ยวไป รูปเหล่าใดเป็นที่เที่ยวไปแห่ง ฉววาริกจิต เหมือนเป็นที่
เที่ยวไปแห่งโคทั้งหลาย ฉะนั้น รูปเหล่านั้น ชื่อว่า โคจร

วจันตถะตามที่แสดงมานี้ เป็นการแสดงโดย สทิสูปจรรย์ คือ แสดงโดยการเปรียบเทียบอีก
นัยหนึ่ง แสดงโดยมุขยนัย ดังนี้

คาโว จรนต์ เอตถาติ = โคจร อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุนทรีย์เป็นต้น ย่อมท่องเที่ยวอยู่ใน
อารมณ์มีรูปารมณฺเป็นต้นนั้น ฉะนั้น อารมณฺมีรูปารมณฺเป็นต้นนั้น ชื่อว่า โคจร

ในที่นี้คำว่า ‘โค’ แปลว่า อินทรีย์ คำว่า ‘โคจร’ กับ ‘อารมณฺ’ มีความหมายอย่างเดียวกัน

ถาวรรูป ๒^{๑๒}

๑. อิตถิภาวะ มีวจนัตถะแสดงว่า อิตถิภา ภาโว = อิตถิภาโว รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า อิตถิภาวะ

๒. ปุริสภาวะ มีวจนัตถะแสดงว่า ปุสส ภาโว = ปุสสภาโว รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นชาย ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า ปุสสภาวะ หรือ ปุริสภาวะ

ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ ที่จะรู้ได้ว่าเป็นเพศหญิงหรือเพศชายนั้น ก็อาศัยมี เครื่องแสดงให้รู้ ๔ อย่าง คือ

๑. ลិងค์ รูปร่างสัณฐาน มีแขน ขา หน้า ตา เพศ เป็นต้น
๒. นิमितต เครื่องหมาย เช่น หนวด เครา เป็นต้น
๓. กุตต นิสัย เช่น การเล่น การกระทำต่างๆ
๔. อากัปป์ กิริยาอาการ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การกิน การพูด เป็นต้น

เครื่องแสดงให้รู้ถึงเพศ ๔ อย่างนี้ ย่อมปรากฏเป็นไปตาม ภาวะรูปทั้ง ๒ ถ้าทั้ง ๔ อย่างนี้ เกิดขึ้น โดยอาศัยอิตถิภาวะรูปเป็นผู้ปกครองแล้ว ก็ย่อมมีรูปร่างสัณฐานกิริยาอาการเป็นหญิงและถ้า ทั้ง ๔ อย่างนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยปุริสภาวะรูปเป็นผู้ปกครองแล้ว ก็มีรูปร่างสัณฐาน กิริยาอาการเป็นชาย

หทยรูป ๑^{๑๓}

มีวจนัตถะแสดงว่า หทนต์ สุตตา ตตฺ อตถฺ วา อนตถฺ วา ปุเรนติ เอเต = หทย สัตว์ทั้งหลาย ย่อมทำสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์จึงชื่อว่า หทยรูป

การทำงานของสัตว์ทั้งหลายที่กระทำกันอยู่ทุกวันนี้ ถ้าทำในสิ่งที่ดีที่เป็นประโยชน์ก็เรียกว่า กุศลกรรม ถ้าทำในสิ่งที่ไม่ดีไม่เป็นประโยชน์ก็เรียกว่า อกุศลกรรม กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตามจะเกิดขึ้นได้ก็ต่ออาศัยหทยวัตถุรูปเกิด สำหรับในปัญญาโวการภูมินั้น ถ้าไม่มีหทยวัตถุรูปแล้ว ผู้นั้นย่อมทำ

^{๑๒} วินัย อ.ศิวะกุล, พุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์เพื่อความสุขขั้นสูงสุดของชีวิต คู่มือการศึกษาพระ อภิธรรมประยุกต์, อ่างแก้ว, หน้า ๑๗๕-๒๑๘.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕-๒๑๘.

การทำงานต่างๆ ตลอดจนการนึกคิด รู้เรื่องราวต่างๆ ไม่ได้เลย คล้ายกับเป็นรูปหุ่นไป ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้สำเร็จในการทำงานต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงชื่อว่า หทยรูป

หทยรูปนี้ มี ๒ อย่าง คือ

มังสหทยรูป ได้แก่ รูปหัวใจมีลักษณะคล้ายดอกบัวตูม

วัตถุหทยรูป ได้แก่ กัมมชรูปชนิดหนึ่งที่เกิดอยู่ภายในมังสหทยรูป

คำว่าหทยรูปในที่นี้ มุ่งหมายเอาวัตถุหทยรูป หรือที่เรียกว่า หทยรูป ที่ตั้งของหทยรูป ตั้งอยู่ในช่องที่มีลักษณะเหมือนบ่อ โต้ประมาณเท่าเมล็ดดอกบุนนาค ภายในหัวใจ ภายในช่องนี้มีโลหิตหล่อเลี้ยงอยู่ประมาณ ๑ ขงมือ เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ

หทยรูป (มุ่งเอา วัตถุหทยรูป) หทยวัตถุรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ตั้งอยู่ภายในช่องเนื้อเยื่อหัวใจโตเท่าเมล็ดดอกบุนนาค เป็นที่อาศัยเกิดของจิต (จิตประเภทมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ) เพื่อการรู้ธรรมารมย์ หทัยมี ๒ คือ มังสหทยรูป ได้แก่ รูปหัวใจมีลักษณะคล้ายดอกบัวตูม และวัตถุหทยรูป ได้แก่ กรรมชรูปชนิดหนึ่งที่เกิดอยู่ในมังสหทยรูป ปสาทรูป ๕ เป็นรูปที่เกิดจากกรรม ปสาทรูป หมายถึง รูปที่มีความใสเป็นที่อาศัยเกิดของจิตประเภทปัญญาญาณ รูปที่มีความใสนี้มีอยู่ ๕ อย่าง คือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป ตำแหน่ง รูปร่าง สัณฐานและการเรียงตัวของเนื้อเยื่อเฉพาะๆ ของรูปทั้ง ๕ ไม่เหมือนกัน ปสาทรูป ๕ จึงเป็นที่อาศัยเกิดของจิตได้เพียงบางดวงและไม่ก้าวากัน เช่น จักขุปสาทรูป เป็นที่ตั้งของจักขุวิญญาณเพื่อทำหน้าที่เห็นเท่านั้น ส่วนโสตปสาทรูปจะเหมาะสำหรับเป็นที่อาศัยเกิดของโสตวิญญาณเพื่อทำหน้าที่ได้ยินเท่านั้น จักขุวิญญาณจะไปอาศัยเกิดที่โสตปสาทรูป เพื่อทำหน้าที่เห็น หรือแม้แต่ทำหน้าที่ได้ยินก็ได้ ปสาทรูปอื่นก็เช่นเดียวกัน คือ เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเฉพาะดวง โดยจิตนั้นมีความสามารถรับอารมณ์ได้เฉพาะอารมณ์ของตนๆ ไม่ปะปนกัน

ในวิสุทธิมรรคอรรถกถากล่าวว่า

คน รากจริด น้ำเลี้ยงหัวใจ สีแดง โทสจริด มีสีดำ โมหจริด มีสีหม่นเหมือนสีน้ำตาลเนื้อ
วิตกจริด มีสีเหมือนน้ำเยื่อแก้วหู ทรทธจริด สีเหลืองอ่อน พุทธิจริด สีขาว

ชีวิตรูป ๑

มีจันตยะแสดงว่า ชีวิติ สหชาตธมมา เอเตนาคี = ชีวิติ สหชาตรูปทั้งหลายย่อมเป็นอยู่ได้ด้วย การอาศัยรูปนั้น ฉะนั้นรูปที่เป็นเหตุให้สหชาตรูปทั้งหลายเป็นอยู่ได้ นั้น จึงชื่อว่า ชีวิติรูป

คำว่า สหชาตรูปทั้งหลายในที่นี้ได้แก่ กัมมชรูปและกัมมชรูปทั้งหลายเกิดขึ้นติดต่อกันได้และตั้งอยู่ได้ นั้น ก็เพราะมีชีวิติรูปเป็นผู้รักษาและกัมมชรูปนี้แม้ว่าจะป็นรูปที่เกิดจากกรรมก็จริง แต่กรรมไม่ใช่เป็นผู้รักษา เพราะกรรมที่เป็นสมุฏฐานของรูปเหล่านี้ เป็นอดีตล่วงไปแล้ว จึงไม่มีอำนาจในการรักษารูปที่เกิดจากตนได้ ฉะนั้น จึงต้องมีรูปโดยเฉพาะเป็นผู้รักษา คือ ชีวิติรูปนั่นเอง

ส่วนจิตตชรูป อุดชรูป อาหารชรูป นั้นไม่ต้องมีรูปโดยเฉพาะ เป็นผู้รักษาเพื่อให้เกิดขึ้นติดต่อกัน และตั้งอยู่ได้จนถึงอายุของตน เพราะรูปเหล่านี้มีสมุฏฐานของตนๆ นั้นแหละเป็นผู้รักษา

อาหารรูป^{๑๔}

มีจันตยะแสดงว่า กพฬิ กรียตติ = กพฬิกาโร โภชนะใด อันบุคคลกระทำให้เป็นคำ หรือกระทำให้เป็นของกิน ฉะนั้น โภชนะนั้นชื่อว่า กพฬิการ

อาหริตติ = อาหาโร โภชนะใดอันบุคคลกลืนกิน ฉะนั้น โภชนะนั้นชื่อว่า อาหาร

กพฬิกาโร จ โส อาหาโร จาติ = กพฬิการาหาโร โภชนะอันบุคคลกระทำให้เป็นคำนั้นด้วยกลืนกินได้ด้วย ฉะนั้น โภชนะนั้นชื่อว่า กพฬิการาหาร

คำว่า กพฬิการาหาร นี้เป็นชื่อของอาหารทั้งหมด แต่ในที่นี้กำลังแสดงถึงอาหารรูป ฉะนั้น กพฬิการาหารจึงได้แก่โอชา ที่อยู่ในอาหารต่างๆ

วจนัตถะของคำว่า โอชา อตตโน อุทยานนตรี รูปิ ชเนตติ = โอชา ธรรมชาติโดยังรูปให้เกิดขึ้นติดต่อกันพร้อมกับความเกิดขึ้นของตน ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า โอชา

โอชารูปนี้ เมื่อเข้าไปอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายแล้ว ย่อมทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นทันที หมายความว่า โอชารูปนี้ทำให้ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายมีกำลังและเติบโตขึ้นได้ส่วนร่างกายของสัตว์ที่เจริญเติบโตสุดขีด ไม่โตต่อไปอีกแล้ว โອชานี้ก็ทำหน้าที่นำมาจากอาหารรูป ทำให้ร่างกายสมบูรณ์และมีชีวิตอยู่ได้

^{๑๔} อ้างแล้ว, หน้า ๑๗๕-๒๑๘.

ปริงเฉทรูป^{๑๕}

มีวจนัตถะแสดงว่า น กสสตีติ อกาโส, อกาโสเยว อกาโส ที่ใดขีดเขียนไม่ได้ ฉะนั้น ที่นั่นชื่อว่า อากาศ, ที่ที่ขีดเขียนไม่ได้นั่นแหละ ชื่อว่า อากาศ ได้แก่ ท้องอากาศ

อากาศมี ๔ อย่าง คือ

๑) อชฎากาส ได้แก่ อากาศที่ว่างเปล่า ข้างล่างนับตั้งแต่พื้นแผ่นดินและน้ำที่รองรับพื้นแผ่นดินนั้นลงไป ข้างบนนับตั้งแต่อรุณภูมิขึ้นไป

๒) ปริจฉินนาทาส ได้แก่ ช่องว่างที่มีขอบเขตกำหนดไว้ เช่น ช่องประตู ช่องหน้าต่าง ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก เป็นต้น

๓) กลินุคฆาฎิมากาส ได้แก่ อากาศที่เพิกแล้วจากกลินทั้ง ๔

๔) ปริงเฉทากาส ได้แก่ ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป คือ ปริงเฉทรูปนั่นเอง

ในอชฎากาสก็ดี ปริจฉินนาทาสก็ดี กลินุคฆาฎิมากาสก็ดี เหล่านี้ ย่อมมีปริงเฉทากาส คือ ปริงเฉทรูป อยู่ด้วยเสมอ

อนึ่งในบรรดาสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ถ้าไม่มีช่องว่าง คือ ปริจฉินนาทาส แล้วสิ่งเหล่านั้นก็จะไม่สามารถทำให้รู้ถึงรูปร่างสัณฐานและจำนวนได้เลย ที่เราได้ถึงรูปร่างสัณฐานและนับจำนวนได้นั้น ก็ด้วยปริจฉินนาทาสนั่นเอง ฉะนั้นก็ตี บรรดารูปที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ถ้าไม่มีปริงเฉทรูปแล้ว จำนวนรูปกลาปก็มีไม่ได้ ที่สุดของรูปก็มีไม่ได้ เขตแดนของรูปก็มีไม่ได้ รูปเหล่านั้นจะติดกันเป็นพืดไปหมด เมื่อเป็นเช่นนี้อุทัยพพญาณและกังคญาณ ที่เกี่ยวกับรูปธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะไม่สามารถจะแลเห็นความเกิดดับของรูปได้

วิญญูติรูป ๒

มีวจนัตถะแสดงว่า อธิปายั วิญญาเปตตีติ = วิญญุตติ รูปใด ทำให้ผู้อื่นรู้ถึงความประสงค์ ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า วิญญูติ หรือวิญญาตตีติ = วิญญุตติ รูปที่พึงรู้ได้ด้วยตนเอง ฉะนั้น ชื่อว่า วิญญูติ หรือ วิญญาเปนติ ชนา วิญญายนติ วา ชเนหิ อณญมณญสส จิตตานิ เอตยาติ = วิญญุตติ ชนทั้งหลาย

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖). หน้า ๑๖๐-๑๖๓.

ทำให้รู้จิตใจซึ่งกันและกันได้โดยอาศัยรูปนั้น หรือชนทั้งหลายรู้จิตใจซึ่งกันและกันได้โดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้นรูปนั้นชื่อว่า วิญญาณ

ผู้ใดผู้หนึ่งเมื่อเวลาแสดงกิริยาอาการกวัมือ หรือพูดขึ้นแล้ว ผู้อื่นย่อมรู้ความมุ่งหมายของผู้ นั้นได้ ก็เพราะว่าการกวัมือหรือการพูดนั้น มีอาการพิเศษเกิดอยู่ด้วย อาการพิเศษนี้เรียกว่า วิญญาณ รูป และถ้าไม่มีวิญญาณรูปแล้ว การเคลื่อนไหวของสัตว์ทั้งหลายก็ไม่ผิดอะไรกับการเคลื่อนไหวของใบไม้ และเสียงที่พูดของสัตว์ทั้งหลาย ก็ไม่ผิดอะไรกับเสียงฟ้าร้องฝนตก เมื่อเป็นเช่นนั้นชนทั้งหลายก็จะรู้ จิตใจซึ่งกัน และกันไม่ได้ ฉะนั้นอาการพิเศษที่เกิดอยู่ในการเคลื่อนไหวและการพูดของสัตว์ทั้งหลาย จึง ชื่อว่า วิญญาณรูป

๑. กายวิญญาณรูป มีวจนัตถะว่า กายเนน วิญญาณติ = กายวิญญาณติ อาการพิเศษที่ทำให้รู้ความ ประสงค์ได้ด้วยการเคลื่อนไหว ฉะนั้นอาการพิเศษ คือการเคลื่อนไหวร่างกายนั้น จึงชื่อว่า กายวิญญาณ

๒. วจิวินยานรูป มีวจนัตถะว่า วจียา วิญญาณติ = วจิวินยานติ อาการพิเศษที่ทำให้รู้ความ ประสงค์ได้ด้วยการพูด ฉะนั้นอาการพิเศษคือการพูดนั้นจึงชื่อว่า วจิวินยาน

วิญญาณรูป มี ๒ อย่างคือ

๑. โทธนวิญญาณติ หมายถึง การเคลื่อนไหวของร่างกายหรือวาจาที่ทำให้คนอื่นรู้ถึงความ ประสงค์ของตน

๒. ปวัตตนวิญญาณติ หมายถึง การเคลื่อนไหวของร่างกายหรือวาจาที่เป็นไปตามปกติได้มุ่ง หมายให้คนอื่นรู้ความประสงค์ของตน

ฉะนั้น ในวิญญาณรูปทั้ง ๒ นั้น จึงแบ่งออกได้เป็น ๔ คือ

๑) โทธนกายวิญญาณติ

๒) ปวัตตนกายวิญญาณติ

๓) โทธนวจิวินยานติ

๔) ปวัตตนวจิวินยานติ

vikararūpa ๓

วิเสโส อากาโร = วิกาโร อากาโรอันเป็นพิเศษของนิปผันนรูป ชื่อว่า วิการ

วจนัตถะนี้แสดงให้เห็นว่า วิการรูปไม่มีโดยเฉพาะ เป็นอาการพิเศษของนิปผันนรูปที่เกิดขึ้น
นั่นเอง ได้แก่

๑. รูปลหุตตา^{๑๖} มีวจนัตถะว่า ลหุโน ภาโว = ลหุตตา อากาโรที่เบา ชื่อว่า ลหุตตา, รูปสส ลหุตตา =
รูปลหุตตา อากาโรเบาของนิปผันนรูป ชื่อว่า รูปลหุตตา

๒. รูปมุตตา^{๑๗} มีวจนัตถะว่า มุทุโน ภาโว = มุตตา อากาโรที่อ่อน ชื่อว่า มุตตา, รูปสส มุตตา
= รูปมุตตา อากาโรอ่อนของนิปผันนรูป ชื่อว่า รูปมุตตา

๓. รูปกัมมัญญุตตา^{๑๘} มีวจนัตถะว่า กมฺมนิ สาธุ = กมฺมณฺญู ความดีในการงานต่างๆ ชื่อว่า
กัมมัญญู, กมฺมณฺญูสส ภาโว = กมฺมณฺญุตตา สภาพที่เป็นความดีในการงานต่างๆ ชื่อว่า พัมมัญญุตตา
รูปสส กมฺมณฺญุตตา = รูปกมฺมณฺญุตตา สภาพที่เป็นความดีในการงานต่างๆ ของนิปผันนรูป ชื่อว่า
รูปกัมมัญญุตตา

วิญญูตรูป ๒ ที่แสดงไปแล้วนั้นก็นับเข้าในvikararūpaเหมือนกัน ฉะนั้น vikararūpaจึงมี ๕ และvikararūpa
รูปทั้ง ๕ นี้ เป็นรูปที่เกิดเฉพาะแต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น สำหรับvikararūpa ๓ คือ รูปลหุตตา มุตตา
กัมมัญญุตตา ทั้ง ๓ นี้ เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน และเมื่อเกิดขึ้นแล้วแสดงให้รู้ว่ากริยาอาการ
ต่างๆ มีการเคลื่อนไหวอริยาบถใหญ่น้อย หรือการพูด ย่อมเป็นไปได้โดยสะดวกสบาย ไม่มีการขัดข้อง
อย่างหนึ่งอย่างใด

lakṣaṇarūpa ๔

ลกฺขณฺยนิ วิญญฺยนิ ตมฺมา อิมฺ สงฺขตฺติ เอเตนาคฺติ = ลกฺขณํ ธรรมทั้งหลายอันบังเกิดกำหนด
วินิจฉัยได้ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นสังขติด้วยการอาศัยรูปนี้ ฉะนั้นรูปที่เป็นเหตุแห่งการกำหนดวินิจฉัยได้
นั้น จึงชื่อว่า ลักขณะ

^{๑๖} อภิ.อฎ. ๖๓๘-๖๔๐/๓๘๔-๓๘๕.

^{๑๗} อภิ.อฎ. ๖๓๘-๖๔๐/๓๘๕, วิสุทฺธิ ๒/๔๔๓/๘๘.

^{๑๘} วิสุทฺธิ ๔๔๓/๘๘, อภิ.อฎ. ๖๓๘-๖๔๐/๓๘๕.

ธรรมมี ๒ อย่าง คือ สังฆตธรรมอย่างหนึ่ง อสังฆตธรรมอย่างหนึ่ง สังฆตธรรม หมายความว่า ธรรมทั้งหลายที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตฺต อาหาร ได้แก่ จิต เจตสิก รูป

อสังฆตธรรม^{๑๙} หมายความว่า ธรรมทั้งหลายที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ นิพพาน บัญญัติและในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ นั้น ย่อมมีการเกิดขึ้น คือ ขาดิ การตั้งอยู่ คือ ขตาและการดับไป คือ อนิจจตา ซึ่งเป็นเครื่องหมายของธรรมนั้นๆ

ส่วนธรรมทั้งหลายที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ ย่อมไม่มีเครื่องหมายทั้ง ๓ ดังกล่าวแล้วนั้น เครื่องหมายทั้ง ๓ นี้แหละเป็นเหตุให้รู้ได้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นสังฆตธรรม ธรรมเหล่านี้เป็น อสังฆตธรรม ฉะนั้นจึงเรียกว่า ลักษณะ

ลักษณะของนามธรรม คือ จิตและเจตสิก มี ๓ อย่าง ดังกล่าวแล้วนั้น ส่วนลักษณะของ รูปธรรม มี ๔ อย่าง คือ ขาดิ แยกเป็น ๒ ได้แก่ อุปจยะ สันตติ สำหรับ ขรตาและอนิจจตา นั้น เหมือนกัน ดังจะอธิบายต่อไปนี้

๑. อุปจयरูป^{๒๐} มีวจนตถะว่า อาทิตฺตฺ อฺปริตฺตฺ จ จโยติ = อุปจโย การเกิดขึ้นครั้งแรกและการเกิดครั้งหลังๆ จนครบรูปที่ควรเกิดขึ้นได้ของนิปผันนรูปชื่อว่า อุปจยะ

ในปฏิสนธิขณะของสัตว์ทั้งหลาย กัมมชรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกนั้นก็ชื่อว่า อุปจยะและต่อจาก ปฏิสนธิขณะเป็นต้นมา การเกิดขึ้นแห่งกัมมชรูป ที่ยังเกิดไม่ครบของคัพภเสยยกสัตว์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นอยู่เรื่อยๆ ไปจนกระทั่งถึงสัปดาห์ที่ ๑๑ กัมมชรูปจึงเกิดขึ้นครบบริบูรณ์ ฉะนั้นการเกิดขึ้นของกัมมชรูปในตอนหลังที่ต่อจากปฏิสนธิขณะเป็นต้นมา จนกระทั่งเกิดขึ้นครบบริบูรณ์นั้นก็ชื่อว่า อุปจยะ

ส่วนพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทหกกำเนิดและโอปปาติกกำเนิดนั้น ในปฏิสนธิขณะกัมมชรูปเกิดครบ อยู่แล้ว ฉะนั้นกัมมชรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะเท่านั้นเรียกว่า อุปจยะ ส่วนกัมมชรูปที่เกิดขึ้นครั้ง หลังๆ ต่อจากปฏิสนธิขณะเป็นต้นมานั้น ไม่เรียกว่า อุปจยะ

๒. สันตติรูป^{๒๑} มีวจนตถะว่า สํ ปฺนปฺนํ ตติ = สันตติ ความเกิดขึ้นของนิปผันนรูปบ่อยๆ ชื่อว่า สันตติ หรือ สมพณา ตติ = สันตติ ความเกิดขึ้นสืบต่อกันของนิปผันนรูป ชื่อว่าสันตติ เมื่อกัมมชรูป เกิดขึ้นครบแล้ว ต่อจากนั้น กัมมชรูปที่เกิดขึ้นติดต่อกันไปจนตลอดชีวิตนั้น เรียกว่า สันตติรูป

^{๑๙} อัง.ติก. ๒๐/๔๘๗/๑๙๒.

^{๒๐} อภิ.อฎ. ๖๔๒/๓๘๖, วิสุทธิ ๒/๔๔๔/๘๘.

จิตตชรูป อุดชรูป อาหารชรูป ก็เช่นเดียวกัน คือเมื่อเกิดขึ้นครั้งแรกก็ดี เมื่อเกิดตอนหลัง จนกระทั่งอวัยวะของสัตว์นั้นครบบริบูรณ์ก็ดี ชื่อว่าอุปจยรูป ต่อจากนั้นนับตั้งแต่อวัยวะครบถ้วนเป็น ต้นมา รูปเหล่านี้เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อยๆ มาจนตลอดชีวิต ชื่อว่า สันตติรูป

ในอัฐฐสาลินีและวิสุทธิมรรคอรรถถา แสดงอุปมา อุปจยรูป และสันตติรูปทั้ง ๒ นี้ว่า เหมือน หนึ่งบ่อน้ำที่ขุดขึ้นใกล้ๆ แม่น้ำ เมื่อขุดเสร็จใหม่ๆ มีน้ำเริ่มไหลเข้ามาในบ่อเป็นครั้งแรก นี้เปรียบเหมือน อุปจยรูปที่เกิดขึ้นในตอนแรก ต่อมาน้ำนั้นก็ไหลเข้ามาในบ่อเรื่อยๆ จนกระทั่งเต็มบ่อ นี้เปรียบเหมือน อุปจยรูปที่เกิดในตอนหลัง ที่ต่อจากปฏิสนธิขณะเมื่อน้ำเต็มบ่อแล้วก็ไหลล้นออกจากบ่อไปตามพื้นดิน นี้เปรียบเหมือนสันตติรูป

๓. ชรตารูป^{๒๑} มีวจนัตถะว่า ชรานํ ภาโว = ชรตา ภาวะแห่งความแก่ของนิปผันนรูป ชื่อว่า ชร ตา เมื่อจุดขนิปผันนรูปทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว อายุของจุดขนิปผันนรูปเหล่านั้นมีอายุอยู่ได้ ๕๑ ขณะเล็ก ในจำนวน ๕๑ ขณะนี้ เป็นขณะเกิด ๑ ขณะ คือขณะที่ ๑ นั้นเอง เป็นขณะดับ ๑ ขณะ คือขณะที่ ๕๑ ส่วนขณะที่ ๒ ถึงขณะที่ ๕๐ นั้น เป็นขณะตั้งอยู่ ในจำนวน ๔๙ ขณะที่เป็นขณะตั้งอยู่ของ จุดขนิ ปผันนรูปนั่นเอง ชื่อว่า ชรตารูป เพราะในระหว่างนี้มีสภาพที่เป็นความแก่เกิดอยู่ในนั้นแล้ว

๔. อนิจจตารูป^{๒๒} มีวจนัตถะว่า อนิจจานํ ภาโว = อนิจจตา ภาวะแห่งความดับของนิปผันนรูป ชื่อว่า อนิจจตา รูปที่ชื่อว่า อนิจจตารูปนี้ หมายเอาขณะดับของรูป

ชรตารูปและอนิจจตารูป ทั้ง ๒ นี้ มีอยู่ในนิปผันนรูปที่เกิดขึ้น นับตั้งแต่ปฏิสนธิขณะเป็นต้น ไป จนกระทั่งสัตว์นั้นตายลง

ลักษณะรูป ๔ ที่ได้แสดงมาแล้วนี้ แสดงตามปรมัตถนัย เรียกว่า ปรมัตถชาติ ชรา มรณะ ชาติ ชรา มรณะ ที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น ชื่อว่า สมมุติชาติ ชรา มรณะ คือสัตว์ทั้งหลายขณะที่เกิดอยู่ใน ครรภมารดา เรียกว่า ชาติ ขณะตายเรียกว่า มรณะ ในระหว่างเกิดกับตายนั้น เรียกว่า ชรา

ชรา มี ๒ อย่าง คือ

ปฏิจณนชรา	หมายความว่า ความชราที่ไม่ปรากฏ
ปากฎชรา	หมายความว่า ความชราที่ปรากฏ

^{๒๑} อภิ.อญ. ๖๔๒/๓๘๖, วิสุทธิ ๒/๔๔๔/๘๘.

^{๒๒} อภิ.อญ. ๖๔๓/๓๘๗, วิสุทธิ ๒/๔๔๔/๘๙.

^{๒๓} อภิ.อญ. ๖๔๔/๓๘๘, วิสุทธิ ๒/๔๔๔/๘๙.

สัตว์ทั้งหลาย เมื่อคลอตจากกรรมมารดาแล้ว จนกระทั่งเติบโตขึ้นเป็นหนุ่มเป็นสาวและยังไม่ปรากฏอาการผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นนั้น ในระหว่างนี้ความชราก็มีอยู่แล้ว แต่เป็นความชราชนิด ปฏิจณนชรา คือความชราที่ไม่ปรากฏ เมื่อผู้นั้นพ้นจากวัยที่เป็นหนุ่มเป็นสาว เข้าสู่วัยที่มีอาการผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น ปรากฏขึ้นแล้ว ความชราในตอนนี้เรียกว่า ปรากฏชรา คือ ความชราที่ปรากฏ

แม้ในบรรดารูปทั้งหลายที่เป็น อนินทริย พัทธรูป คือ รูปที่ไม่มีชีวิต เช่น ภูเขา ต้นไม้ ดิน น้ำ และวัตถุสิ่งของต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ ก็ย่อมมีความชราเข้าครอบงำอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น และความชราของ บรรดา อนินทริยพัทธรูปเหล่านี้ก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ปฏิจณนชรา และปากฎชรา ในความชราทั้ง ๒ อย่างนี้ รูปบางพวกก็มีแต่ปฏิจณนชราอย่างเดียว ไม่มีปากฎชรา เช่น ดิน น้ำ ภูเขา พระอาทิตย์ พระจันทร์ ทอง เพชร แก้ว เป็นต้น ชราที่อยู่ในรูปเหล่านี้เรียกว่า อวิจิชรา คือ ชราที่รู้ได้ยาก เพราะไม่มีโอกาสที่จะได้เห็นความชราของรูปประเภทนี้

ส่วนต้นไม้ และวัตถุสิ่งของต่างๆ ที่นอกจากดิน น้ำ ภูเขา พระอาทิตย์ พระจันทร์ ทอง เพชร แก้ว เหล่านี้ มีทั้งปฏิจณนชราและปากฎชรา ฉะนั้นชราที่อยู่ในรูปประเภทนี้เรียกว่า สวิจิชรา คือ ชราที่รู้ได้ง่ายเพราะมีโอกาสได้เห็น

รูปปรมัตถ์แท้และไม่แท้ คืออะไร

ในรูป ๒๘ มีทั้งส่วนที่เป็นรูปปรมัตถ์แท้และส่วนที่ไม่ใช่รูปปรมัตถ์แท้ รูปปรมัตถ์แท้ คือ รูปที่มี สภาวะลักษณะประจำตัวเฉพาะของตนแน่นอน มีทั้งหมด ๑๘ รูป ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ สัททรูป ๑ เอกันตกัมมชรูป ๙

ส่วนที่เหลืออีก ๑๐ รูป คือ วิการรูป ๓ วิญญูติรูป ๒ ลักษณะรูป ๔ ปริจเฉทรูป ๑ ทั้ง ๑๐ รูป ไม่ใช่รูปปรมัตถ์แท้ เพียงแต่เป็นรูปพิเศษที่เกิดขึ้นเพื่อแสดงอาการเคลื่อนไหวของรูปปรมัตถ์แท้เท่านั้น ไม่มีมีสภาวะลักษณะประจำของตน รูปที่ไม่ใช่รูปปรมัตถ์แท้ เช่น ความเบา ความอ่อน ความควรแก่การทำงาน ในการเคลื่อนไหวร่างกาย การพูด เป็นต้น รูปเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามความนึกคิดที่จะเปลี่ยนแปลงไปตามอายุของแต่ละรูป จึงไม่มีลักษณะเฉพาะของตน ในเนื้อเยื่อร่างกายของคนเราจะมีรูปได้มากที่สุด ๒๗ รูป กล่าวคือ ถ้าเป็นหญิงก็ต้องยกเว้นไป ๑ รูป ที่แสดงลักษณะเพศชาย (ปฐิสภาวะ) ถ้าเป็นชายก็จะยกเว้น ๑ รูปที่แสดงลักษณะของหญิง (อิตถิภาวะ) ถ้าพิการ เช่น ประสาทตาหรือหูพิการ จำนวนรูปก็จะลดลงอีก

อวินิพโกกรุป ๘ และเอกัณตกัมมชรูป ๙ ซึ่งเป็นโครงสร้างสำคัญของชีวิตในมนุษย์ภูมิ โดยเฉพาะกลุ่มเอกัณตกัมมชรูป ๙ เป็นรูปที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยกรรมในอดีต เป็นตัวสร้างรูปเหล่านี้ขึ้นและเป็นที่มาของพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ ส่วนสัทรูป (เสียง) เป็นรูปปรมาตม์แท้ ซึ่งเกิดจากจิตและอุตุ ในปัจจุบันภาพ ไม่ได้เกิดจากกรรมในอดีต องค์ประกอบพื้นฐานของรูปทุกชนิดต้องมีอย่างน้อย ๔ ธาตุ เป็นประธานของรูปอื่นๆ เรียกว่า มหาภูตรูป ๔ ส่วนที่เหลืออีก ๒๔ รูป จะต้องอาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิด เรียกว่า อุปาทายรูป ธาตุประธานหรือมหาภูตรูป ๔ นั้น

แนวการอธิบายรูปที่มีชื่อเรียกตามสภาวะ ๘ ชื่อ ดังนี้

ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ ทั้งนี้ก็เพราะว่าเหตุ ๖ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ นั้น เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นประกอบกับสเหตุกจิตเท่านั้น จะไม่ประกอบกับรูป ๒๘ เลย

ชื่อว่า สปัจจัยะ^{๒๔} เพราะมีปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร เช่น

รูป ๒๘ ที่ในกามภูมิ ๑๑ มีปัจจัย ๔ กรรม จิต อุตุ อาหาร

รูป ๒๓ ที่ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัสตตภูมิ) มีปัจจัย ๓ คือ กรรม จิต อุตุ (เว้นอาหาร)

รูป ๑๗ ที่ในอสังขยัสตตภูมิ ๑ มีปัจจัย ๒ คือ กรรม อุตุ (เว้นจิต อาหาร)

ชื่อว่า สาสวะ^{๒๕} เพราะเป็นอารมณ์ของอาสวะ อาสวะ มี ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ รูป ๒๘ นั้น เป็นอารมณ์ให้กับอาสวะได้ทั้งหมดเลย

ชื่อว่า สังขตะ^{๒๖} เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ สังขตธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป เพราะฉะนั้น รูป ๒๘ ยังเป็นสังขตธรรมอยู่

ชื่อว่า โลภียะ^{๒๗} เพราะเป็นธรรมที่สงเคราะห์เข้าไปในสังขารโลก สังขารโลก ว่าโดยบุคคลาธิษฐาน ได้แก่หมู่สัตว์ทั้งหลาย ว่าโดยธัมมาธิษฐาน ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ฉะนั้น รูป ๒๘ จึงสงเคราะห์เข้าไปในสังขารโลก

^{๒๔} พระไตรปิฎก, เล่มที่ ๔๔ พระอภิธรรมปิฎก, เล่มที่ ๑๑ ปุฏฐานปกรณ์, ภาค ๕.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. อ่างแก้ว, หน้า ๑๓๕.

^{๒๖} อัง.ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

ชื่อว่า กามาวจร^{๒๘} เพราะเป็นอารมณ์ของกามตัณหา ตัณหา มี ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหา แปลว่า ความยินดี กามตัณหา แปลว่า ความยินดีในกาม และกามอารมณ์ที่เป็นอารมณ์ให้แก่งามตัณหา นั้น ก็ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ เพราะฉะนั้นรูป ๒๘ จึงเป็นอารมณ์ให้เฉพาะแก่งามตัณหาเท่านั้น

ชื่อว่า อนารัมมณะ^{๒๙} เพราะไม่สามารถรู้อารมณ์ได้ ธรรมที่จะรู้อารมณ์ที่เรียกว่า สारัมมณะ นั้นได้แก่ จิต เจตสิก เท่านั้น ส่วนรูปและนิพพาน นั้น เป็นอนารัมมณธรรม

ชื่อว่า อัปพาทัพพะ^{๓๐} เพราะไม่ใช่เป็นธรรมที่ควรประหาม ธรรมที่ควรประหาม เรียกว่า ปาหัตัพพะธรรม ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗, ธรรมที่ควรเจริญ เรียกว่า ภาวะตัพพะธรรม ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘, ธรรมที่ไม่ควรประหาม และไม่ควรถวาย เรียกว่า อัปพาทัพพะธรรม ได้แก่ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูป ๒๘ นิพพาน ฉะนั้น รูป ๒๘ จึงชื่อว่า อัปพาทัพพะ

รูป ๒๘ นี้ เมื่อจำแนกโดยชื่อ ๘ ชื่อ มี อเหตุกะ สปัจจยะ เป็นต้นแล้วย่อมมีแต่เพียงประเภทเดียว ไม่มีประเภทที่ตรงกันข้าม คือ รูปที่ชื่อว่า อเหตุกะ นั้นแหละ ชื่อว่า สปัจจยะ ด้วย ชื่อว่า สาสวะ สังขตะ โลภะ กามาวจร อนารัมมณะ อัปพาทัพพะ ด้วย แต่ถ้าจำแนกโดยความเป็นอัมมัตติกะ วัตถุ เป็นต้นแล้ว ย่อมมีประเภทที่ตรงกันข้ามได้เช่น เมื่อจำแนกรูป ๒๘ โดยความเป็นอัมมัตติกะแล้ว รูปที่เป็นพาหิระก็ย่อมมี และเมื่อจำแนกโดยความเป็นวัตถุแล้ว รูปที่เป็น วัตถุย่อมมีเป็นคู่ๆ กันไป มีอยู่ ๑๑ คู่ด้วยกัน ดังต่อไปนี้

อธิบายในรูป ๑๑ คู่ ตามลำดับ

คู่ที่ ๑ อัมมัตติกรูป กับ พาหิรรูป

รูปภายในกับรูปภายนอก คำว่า รูปภายในนี้ มิได้มุ่งหมายว่ารูปที่เกิดอยู่ภายในร่างกาย มุ่งหมายถึงประโยชน์ เพราะปสาทรูปทั้ง ๕ นี้ มีประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายมาก ร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ถ้าไม่มีปสาทรูปทั้ง ๕ แล้ว ก็ไม่สามารถจะทำอะไรได้ซึ่งไม่ผิดอะไรกับท่อนไม้หรือตุ๊กตา ฉะนั้น

^{๒๘} พระไตรปิฎก, อ้างแล้ว. เล่ม ๓๑/๑๗๑/๑๒๒.

^{๒๙} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตสังเขป และภาคผนวก. (กรุงเทพฯ: ธรรมะอินทเรนต์, ๒๕๕๕). หน้า ๗๒-๗๓.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๗๓.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๗๓.

ปสาทรูป ๕ เหล่านี้จึงนับว่าเป็นรูปที่มีประโยชน์มาก จึงตั้งชื่อว่า รูปภายใน เหมือนกับคนที่มีประโยชน์ช่วยเหลือในกิจการงานต่างๆ ได้มากเราก็มักเรียกคนเหล่านั้นว่า คนภายในเช่นเดียวกัน

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๓ รูป เรียกว่า พาหิรรูป รูปภายนอกนั้นไม่มีความสำคัญในร่างกายเท่ากับปสาทรูป ฉะนั้นจึงตั้งชื่อว่า พาหิรรูป ซึ่งเปรียบเหมือนกับคนภายนอก ช่วยเหลือในกิจการงานไม่มากเท่ากับคนภายใน

คู่ที่ ๒ วัตถุรูป กับ อวัตถุรูป

ธรรมาคาจิต เจตสิกของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในปัจจุโวการภูมินั้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีที่อาศัย เกิด มิฉะนั้น จิต เจตสิกนั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ และที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิกนั้นก็แค่ ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑ นั้นเอง ฉะนั้นรูปทั้ง ๖ รูปนี้จึงได้ชื่อว่า วัตถุรูป ถ้าจะอุปมาก็เหมือนหนึ่งคนธรรมดาที่ต้องการจะเดินทางไปทางอากาศ จำเป็นต้องอาศัยเครื่องบินเป็นพาหนะพาไปจึงจะไปได้ ขอนี้ฉันใด วัตถุรูปก็เป็นไปในทำนองเดียวกันฉันนั้น

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๒ รูปนั้น มิได้เป็นที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิก ฉะนั้นจึงชื่อว่า อวัตถุรูป

คู่ที่ ๓ ทวารรูป กับ อทวารรูป

การเกิดขึ้นของวิถิจิตกิติ การเกิดขึ้นของกายกรรม วจกรรมกิติ เหล่านี้ต้องอาศัยทวารรูป ๗ เป็นเหตุ กล่าวคือการเกิดขึ้นของ ปัญจทวารวิถิจิตนั้น ต้องมีปสาทรูป ๕ เป็นเหตุให้เกิด ฉะนั้น ปสาทรูป ๕ นี้ จึงได้ชื่อว่า อุปัตติทวาร หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถิ

ส่วนการเกิดขึ้นของการกระทำต่างๆ จะเป็นสุจริตก็ตาม พุจจริตก็ตาม ยกเว้นกายวิญญูติเสียแล้ว การกระทำนั้นๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้เป็นส่วนมากและการกล่าววาจาต่างๆ ที่เป็นสุจริตหรือพุจจริตนั้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยวิวิญญูติ ยกเว้นวจวิญญูติเสียแล้ว การพูดต่างๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น วิญญูติรูปทั้ง ๒ นี้ จึงได้ชื่อว่า กัมมทวาร หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุให้เกิด กายกรรม วจกรรม

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๑ นั้น ไม่ใช่เป็นรูปที่ให้เกิด กายกรรม วจกรรม ฉะนั้น จึงชื่อว่า อทวารรูป

คู่ที่ ๔ อิทธิยรูป กับ อนินทริยรูป

การเห็นจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยจักขุปสาทเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง ถ้าขาดจักขุปสาทเสียแล้ว การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง การเห็นนี้จะเห็นชัดหรือไม่ชัด เห็นได้ไกลหรือไม่ไกลนั้นก็แล้วแต่จักขุปสาท ถ้าจักขุปสาทดีมีกำลังมาก ก็แลเห็นได้ชัดเจนและเห็นได้ไกล สิ่งของที่เล็กๆ น้อยๆ ก็สามารถเห็นได้ ฉะนั้น จักขุปสาทนี้จึงเป็นใหญ่ในการเห็นทั้งหมด จึงได้ชื่อว่า อินทริยรูป โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

อิตถิถาวรूप เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในร่างกายของเพศหญิง

ปฐิสถาวรूप^{๓๑} เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในร่างกายของเพศชาย เพราะร่างกายและอวัยวะของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมเกิดขึ้นตามถาวรूपทั้ง ๒ นี้ ถ้าสัตว์ใดในขณะที่แรกนั้นมี อิตถิถาวรूप เกิดอยู่ด้วยแล้ว ร่างกายและอวัยวะของสัตว์ที่เกิดขึ้นในตอนหลังๆ นั้นก็จะเป็นไปตาม อิตถิถาวรूप และถ้าสัตว์ใดในขณะที่แรกมีปฐิสถาวรूपเกิดอยู่ด้วยแล้ว ร่างกายและอวัยวะของสัตว์ที่เกิดขึ้นในตอนหลังๆ นั้นก็จะเป็นไปตามปฐิสถาวรूप ฉะนั้น ถาวรूपทั้ง ๒ นี้ จึงได้ชื่อว่าเป็น อินทริยรูป

ชีวิตรูป^{๓๒} เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในการรักษากัมมชรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ให้ตั้งอยู่ได้จนถึง ๕๑ ขณะเล็ก แต่การเกิดขึ้นของกัมมชรูปนั้นมิได้เกิดขึ้นโดยอาศัยชีวิตรูปเป็นผู้ให้เกิด เกิดขึ้นได้ด้วย การอาศัยอดีตกรรม ต่อเมื่อกัมมชรูปปรากฏเกิดขึ้นแล้ว ชีวิตรูปจึงทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดขึ้นนั้นแทนอดีตกรรมทันที ฉะนั้น ชีวิตรูปนี้จึงเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในการรักษากัมมชรูป และได้ชื่อว่า อินทริยรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๐ เหล่านั้น ไม่มีการเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในกิจใดๆ เลย ฉะนั้นจึงชื่อว่า อนินทริยรูป

คู่ที่ ๕ โอสถาริกรูป กับ สุขุมรูป

ปสาทรูป ๕ กับวิสัยรูป ๗ รวม ๑๒ รูป เหล่านี้ ชื่อว่าเป็นรูปหยาบ แต่คำว่ารูปหยาบในที่นี้ ไม่ได้หมายความว่าความหยาบของรูป หมายถึงปรากฏชัด คือ รูปเหล่านี้ เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วก็ปรากฏชัดเจนมาก จึงชื่อว่า โอสถาริกรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วก็ไม่ปรากฏชัด ฉะนั้นจึงชื่อว่าสุขุมรูป

คู่ที่ ๖ สันติเกรูป กับ พุเรรูป

^{๓๑} สังคหบาลี ๕๑/๔๑.

^{๓๒} ส.ข. ๑๗ / ๙๕-๙๖ / ๕๘-๖๐.

ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปเหล่านี้ เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วรู้ได้ง่าย ฉะนั้นจึงชื่อว่า สันติเกรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วก็รู้ได้ยาก ฉะนั้นจึงชื่อว่า พุเรูป

คู่ที่ ๗ สัปปฏิขรูป กับ อัปปฏิขรูป

ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปเหล่านี้ เป็นรูปที่กระทบซึ่งกันและกันตามสภาวะได้ เช่น จักขุปสาท กับรูปารมณฺ์ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ โสตปสาท กับสัททารมณฺ์ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ ฆานปสาท กับคันธารมณฺ์ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ ชิวหาปสาท กับรสารมณฺ์ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ ภายปสาท กับโฆฏฐัพพารมณฺ์ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ ฉะนั้นรูปเหล่านั้น จึงชื่อว่า สัปปฏิขรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เป็นรูปที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้ตามสภาวะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัปปฏิขรูป

คู่ที่ ๘ อุปาทินรูป กับ อนุปาทินรูป

กัมมชรูป ๑๘ ชื่อว่า อุปาทินรูป ก็เพราะเป็นผลที่เกิดมาจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม อันมีต้นเหตุ และทิฏฐิ เข้าไปกระทำให้เป็นอารมณฺ์ ฉะนั้น กัมมชรูป ๑๘ เหล่านี้ จึงชื่อว่า อุปาทินรูป ส่วน จิตตชรูป ๑๕ อุตตชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒ เหล่านี้ ไม่ใช่เป็นผลที่เกิดจากอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรม เป็นผลที่เกิดจาก จิต อุตฺ และอาหาร ฉะนั้นจึงชื่อว่า อนุปาทินรูป

คู่ที่ ๙ สนิทฺสสนรูป กับ อนิทฺสสนรูป

รูปารมณฺ์ คือ สีต่างๆ อย่างเดียวเท่านั้น เป็นรูปที่เห็นได้ด้วยตา ฉะนั้นจึงชื่อว่า สนิทฺสสนรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๗ นั้น ไม่ใช่เป็นรูปที่เห็นได้ด้วยตา ฉะนั้นจึงชื่อว่า อนิทฺสสนรูป

คู่ที่ ๑๐ โคจรคคาหกรูป กับ อโคจรคคาหกรูป

ปสาทรูป ๕ ^{๓๓}ชื่อว่า โคจรคคาหกรูป เพราะเป็นรูปที่รับ ปัญจารมณฺ์ ได้แก่ จักขุปสาทรับรูปารมณฺ์ ทำให้เกิดการเห็นได้ โสตปสาทรับสัททารมณฺ์ ทำให้เกิดการได้ยินได้ฆานปสาทรับ คันธารมณฺ์ ทำให้เกิดการรู้สึกกลิ่นได้ ชิวหาปสาทรับรสารมณฺ์ ทำให้เกิดการรู้รสได้ ภายปสาท รับโฆฏฐัพพารมณฺ์ ทำให้เกิดการรู้ถูกต้องได้

^{๓๓} พระนิติเกษตรสุนทร (ช.เลง), พระอภิธรรมสังเขปและธรรมบางประการที่น่าสนใจ. (กรุงเทพฯ: มหานคร: โรงพิมพ์ไพศาลวิทยา ๒๕๐๘). หน้า ๓๘-๔๒.

ในบรรดาโคจรคคาหกฐรูปทั้ง ๕ นั้น แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือ

๑. อสัมปัตตโคจรคคาหกฐรูป หมายความว่า รับอารมณืที่ยังมาไม่ถึง ได้แก่ จักขุปสาท โสตปสาท ๑

๒. สัมปัตตโคจรคคาหกฐรูป หมายความว่า รับอารมณืที่มาถึงแล้ว ได้แก่ ฆานปสาท ชิวหาปสาท ภายปสาท ๒

อธิบายว่า จักขุปสาทย่อมรับได้แต่เฉพาะรูปารมณืที่ยังมาไม่ถึงเท่านั้น ถ้ารูปารมณืนั้นเข้ามาถึงแล้ว จักขุปสาทก็ไม่สามารถรับรูปารมณืนั้นได้ หมายความว่า ไม่แลเห็นนั่นเอง เช่นเมื่อเรายกมือขึ้นตรงหน้าเราในระยะอันสมควร ตาของเราก็มองเห็นมือได้ แต่ถ้าเราเอามือนั้นเข้ามาจนถึงตาแล้ว เราก็ไม่สามารถมองเห็นมือได้

โสตปสาทก็เช่นเดียวกัน ย่อมรับได้แต่เสียงที่ยังมาไม่ถึง ถ้าเสียงนั้นเข้าถึงโสตปสาทที่อยู่ภายในช่องหูนั้นแล้ว โสตปสาทก็สามารถรับเสียงนั้นได้ คือไม่ได้ยิน ที่ได้ยินนั้นไม่ใช่เสียงที่เข้าถึงโสตปสาท เป็นเสียงที่อยู่ในระยะอันสมควรแก่การได้ยินเท่านั้น ฉะนั้นจักขุปสาทและโสตปสาททั้ง ๒ นี้ จึงชื่อว่า อสัมปัตตโคจรคคาหกฐรูป

ส่วนฆานปสาท ชิวหาปสาท ภายปสาท ทั้ง ๓ นี้ ต้องรับเอาอารมณืที่มาถึงแล้ว ถ้าอารมณืนั้นยังไม่มาถึงก็ไม่สามารถรับได้ เช่น ฆานปสาทต้องรับเอา คันธารมณื ที่เข้ามาถึงแล้วจึงจะรู้จักกลิ่นได้ ถ้า คันธารมณืหรือกลิ่นนั้นยังไม่เข้ามากระทบถึงฆานปสาทแล้ว ก็ไม่สามารถรู้จักกลิ่นได้

(พระอภิธรรมพินิตสาร โดย ส.สายเกษม ภาค ๒ หน้า ๓๑) มีใจความเกี่ยวกับเรื่องนี้ ดังนี้ ตามมหาอรรถกถาเดิมอธิบายว่า ปสาททั้ง ๕ รูปนี้เป็นสัมปัตตคคาหะ คือรับอารมณืที่มาถึง แต่ความเห็นของท่านพระพุทธโฆสาจารย์แสดงว่า จักขุกับโสตะ ทั้ง ๒ นี้รับอารมณืที่มาถึงก็ได้ (สัมปัตตคคาหะ) และรับอารมณืที่ไม่มาถึงก็ได้ (อสัมปัตตคคาหะ) เช่น พระอาทิตย์ และพระจันทร์ ซึ่งเป็นรูปารมณื ที่มีแสงสว่าง อารมณืที่มาถึงนั้นเป็นแสงสว่างของพระอาทิตย์หรือพระจันทร์ แต่รูปดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ที่ปรากฏอยู่บนท้องฟ้า นั้น เป็นอารมณืที่ไม่มาถึง จักขุก็สามารถรับอารมณืนี้ได้ ส่วนหान ชิวหา ภายนั้นรับเฉพาะอารมณืที่มาถึงได้เท่านั้น

ชิวหาปสาทต้องรับเอาอารมณืที่มาถึงแล้ว จึงจะรับรู้ได้ ถ้าารมณืหรือรสนั้นยังไม่เข้ามากระทบถึงชิวหาปสาทก็ไม่สามารถรับรู้รสนั้นได้

กายปสาทต้องรับเอาโณภูฏัพพารมณฺ์ที่มาถึงแล้ว จึงจะรู้สึก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ได้ ถ้าโณภูฏัพพารมณฺ์นั้นยังไม่เข้ามากกระทบถึงกายปสาทแล้ว ก็ไม่สามารถรู้ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ได้ ฉะนั้น ปสาทรูปทั้ง ๓ นี้ จึงชื่อว่า สัมปัตตโคจรคคาหกรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า อโคจรคคาหกรูป เพราะไม่สามารถรับอารมณ์ได้

คู่ที่ ๑๑ อวินิพโกครูป กับวินิพโกครูป

มหาภูตรูป ๔ รูปรามณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ อาหารรูป รวม ๘ รูปนี้ ชื่อว่า อวินิพโกครูป เพราะทั้ง ๘ รูปเหล่านี้ แยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอยู่ร่วมกันเสมอ แม้ในรูปที่เล็กที่สุด เช่น ปริมาณเม็ดหนึ่ง ก็ต้องประกอบด้วยอวินิพโกครูป ๘ นี้ รวมความว่าในบรรดารูปทั้งหมดที่มีอยู่ในโลกนี้ จะขาดเสียซึ่ง อวินิพโกครูป ๘ ไม่ได้เลย อย่างน้อยที่สุดก็ต้องประกอบด้วยรูป ๘ รูปนี้เสมอไป

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๐ รูปนั้น เป็นรูปที่แยกจากกันเกิดขึ้นได้ ไม่ได้เกิดรวมกันทั้ง ๒๐ รูป คงเกิดขึ้นร่วมกันได้แต่เฉพาะหมู่ของตนเท่านั้น ฉะนั้น รูป ๒๐ รูปเหล่านี้ จึงชื่อว่า วินิพโกครูปและวินิพโกครูปเหล่านี้แม้ว่าจะแยกกันเกิดขึ้นก็จริง แต่ก็ต้องเกิดรวมกันกับอวินิพโกครูป ๘ เสมอไป

(คัดมาจาก ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬอภิรธรรมิกะตรีรจนาโดย พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ)

รูปปรมัตถ์

รูปปรมัตถ์เป็นสภาวะธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ [ธรรมสังคณีปกรณ์ รูปกัณฑ์ ข้อ ๕๐๓] มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเกิดขึ้นและดับไปเช่นเดียวกับจิตและเจตสิก

รูปปรมัตถ์มี ๒๘ รูป หรือ ๒๘ ประเภทและมีความหมายไม่มีเหมือนที่เข้าใจกันว่า โตะเป็นรูปหนึ่ง แก้วนี้เป็นรูปหนึ่ง หนังสือเป็นรูปหนึ่ง อย่างนี้เป็นต้น ในรูปปรมัตถ์ ๒๘ ประเภทนั้น มีรูปที่จิตรู้ได้ทางตา คือ มองเห็นได้เพียงรูปเดียว คือ สิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น ส่วนอีก ๒๗ รูปนั้น จิตเห็นไม่ได้ แต่รู้ได้ทางอื่นตามประเภทของรูปนั้นๆ เช่น เสียงรู้ได้ทางหู เป็นต้น

ถึงแม้ว่าจะเห็นจิตและเจตสิกด้วยตาไม่ได้ เช่นเดียวกับรูป ๒๗ รูปที่มองไม่เห็น แต่จิตและเจตสิกก็ไม่ใช่อรูปปรมัตถ์ เพราะจิตและเจตสิกเป็นปรมัตถธรรมที่รู้อารมณ์ ส่วนรูปเป็นปรมัตถธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ รูปปรมัตถธรรมเป็นสังขารธรรม มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้น รูปๆ หนึ่งอาศัยรูปอื่นเกิดขึ้น ฉะนั้น จะมีรูปเกิดขึ้นเพียงรูปเดียวไม่ได้ ต้องมีรูปที่เกิดพร้อมกันและอาศัยกันเกิดขึ้นหลายรูปรวมกันเป็น ๑ กลุ่มเล็กๆ ซึ่งแยกออกจากกันไม่ได้เลย ภาษาบาลีเรียกว่า ๑ กลาป

รูปเป็นสภาพธรรมที่เล็กละเอียดมาก เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา รูปกลาปหนึ่งเกิดขึ้น จะดับไปเมื่อจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ ซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก เพราะจิตที่เห็นและจิตที่ได้ยินขณะนี้ ซึ่งปรากฏเสมือนว่าพร้อมกันนั้น ก็เกิดดับห่างไกลกันเกินกว่า ๑๗ ขณะจิต ฉะนั้น รูปที่เกิดพร้อมกับจิตที่เห็น ก็ดับไปก่อนที่จิตได้ยินจะเกิดขึ้น

รูปแต่ละรูปเล็กละเอียดมาก ซึ่งเมื่อแตกย่อยรูปที่เกิดดับรวมกันอยู่ออกจนละเอียดยับ จนแยกต่อไปไม่ได้อีกแล้วนั้น ในกลุ่มของรูป (กลาปหนึ่ง) ที่เล็กที่สุดที่แยกอีกไม่ได้เลยนั้น ก็มีรูปรวมกันอย่างน้อยที่สุด ๘ รูป เรียกว่า อวินิพโกรูป ๘ คือ

มหาภูตรูป (รูปที่เป็นใหญ่เป็นประธาน) ๔ ได้แก่

ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เป็นรูปที่อ่อนหรือแข็ง ๑ รูป

อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เป็นรูปที่เอิบอาบ หรือเกาะกุม ๑ รูป

เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) เป็นรูปที่ร้อน หรือเย็น ๑ รูป

วาโยธาตุ (ธาตุลม) เป็นรูปที่ไหวหรือตึง ๑ รูป

มหาภูตรูป ๔ นี้ต่างอาศัยกันเกิดขึ้น จึงแยกกันไม่ได้เลยและมหาภูตรูป ๔ นี้เป็นปัจจัย โดยเป็นที่อาศัยเกิดของรูปอีก ๔ รูปที่เกิดร่วมกับมหาภูตรูปในกลาปเดียวกัน คือ

วิณโณ (แสงสี) เป็นรูปที่ปรากฏทางตา ๑ รูป

คันโธ (กลิ่น) เป็นรูปที่ปรากฏทางจมูก ๑ รูป

รโส (รส) เป็นรูปที่ปรากฏทางลิ้น ๑ รูป

โอชา (อาหาร) เป็นรูปที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป ๑ รูป

รูป ๘ รูปนี้แยกกันไม่ได้เลย เป็นกลุ่มของรูปที่เล็กที่สุด ที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกันอย่างรวดเร็ว จะมีแต่มหาภูตรูป ๔ โดยไม่มี อุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด) ๔ รูปนี้ไม่ได้เลย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย โดยเป็นที่อาศัยของอุปาทายรูปที่เกิดร่วมกันในกลาปเดียวกัน แต่แม้ว่าอุปาทายรูปจะเกิดพร้อมกับมหาภูตรูปในกลาปเดียวกัน แต่อุปาทายรูปก็ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหาภูตรูปเกิด ฉะนั้น มหาภูตรูป ๔ จึงเกิดพร้อมกับอุปาทายรูป โดยมหาภูตรูปเป็นปัจจัย คือเป็นที่อาศัยของ

อุปาทายรูป และอุปาทายรูปเกิดพร้อมกันมหาภูตรูปโดยอาศัยมหาภูตรูป แต่ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหาภูตรูปเกิด

รูปทั้งหมดมี ๒๘ รูป เป็นมหาภูตรูป ๔ เป็นอุปาทายรูป ๒๔ เมื่อมหาภูตรูป ๔ ไม่เกิด อุปาทายรูป ๒๔ ก็ไม่มีได้เลย

การกล่าวถึงรูป ๒๘ รูปนั้นกล่าวได้หลายนัย แต่จะขอกกล่าวโดยนัยที่สัมพันธ์กัน เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจและการจำดังนี้ คือ

กลุ่มของรูปแต่ละกลุ่ม หรือแต่ละกลาป นั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วยังไม่ดับไปทันที สภากรูป มีอายุเท่ากับจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ เมื่อรูปเกิดขึ้นขณะแรกนั้นเป็น อุปจยรูป ๑

ขณะที่รูปเจริญขึ้นเป็น สันตติรูป ๑

ขณะที่รูปเสื่อมลงเป็น ชรตารูป ๑

ขณะที่รูปดับเป็น อนิจจตารูป ๑

รวมเป็น ลักษณะรูป ๔

ลักษณะรูป ๔ นี้เป็นสภากรูป คือ เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะต่างหากเฉพาะของตน แต่สภากรูปทุกรูปนั้น ย่อมมีลักษณะที่ต่างกันเป็น ๔ ลักษณะ คือ ขณะที่รูปเกิดขึ้นไม่ใช่ขณะที่รูปเจริญขึ้นและขณะที่รูปเสื่อมก็ไม่ใช่ขณะที่กำลังเจริญ และขณะที่ดับก็ไม่ใช่ขณะที่เสื่อม กล่าวได้ว่าอุปจยรูปและสันตติรูปคือขณะที่เกิดแล้วยังไม่ดับ ส่วนชรตารูปและอนิจจตารูปนั้นคือ ขณะที่กำลังจะดับและขณะดับรวมอวินิโหครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ เป็น ๑๒ รูป

นอกจากนั้นยังมี ปริจเฉทรูป คือ อากาศรูป ซึ่งคั่นอยู่ระหว่างกลาปต่างๆ กลาป ทำให้รูปแต่ละกลาปไม่ติดกัน ไม่ว่าจะรูปจะปรากฏเล็ก ใหญ่ขนาดใดก็ตาม ให้ทราบว่ามีอากาศรูปคั่นอยู่ระหว่างทุกๆ กลาปอย่างละเอียดที่สุด ทำให้รูปแต่ละกลาปแยกออกจากกันได้ ถ้าไม่มีปริจเฉทรูปคั่นแต่ละกลาป รูปทั้งหลายก็ติดกันหมดแตกแยกกระจัดกระจายออกไม่ได้เลย แต่แม้รูปที่ปรากฏว่าใหญ่โต ก็สามารถแตกย่อยออกได้อย่างละเอียดที่สุดนั้น ก็เพราะมีอากาศธาตุ คือ ปริจเฉทรูปคั่นอยู่ทุกๆ กลาปนั่นเอง ฉะนั้น ปริจเฉทรูปจึงเป็นอสภากรูปอีกรูปหนึ่ง ซึ่งไม่มีลักษณะเฉพาะของตนที่เกิดขึ้นต่างหาก แต่เกิดคั่นอยู่ระหว่างกลาปต่างๆ ที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กันนั่นเอง

รวมอวินิโหครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ เป็น ๑๓ รูป

ไม่ว่ารูปจะเกิดที่ใด ภพภูมิใดก็ตาม จะเป็นรูปที่มีใจครอง หรือไม่มีใจครองก็ตาม จะปราศจากรูป ๑๓ รูปนี้ไม่ได้เลย ส่วนรูปที่มีใจครอง ซึ่งเป็นรูปของสัตว์ บุคคลต่างๆ ในภพภูมิที่มีชั้น ๕ นั้นมีปสาทรูปซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมมุติฐาน (ปัจจัย) ดังนี้ คือ

จักขุปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับสิ่งที่ปรากฏทางตาได้ ๑ รูป

โสตปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับเสียงได้ ๑ รูป

ฆานปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับกลิ่นได้ ๑ รูป

ชีวหาปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับรสได้ ๑ รูป

กายปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับเย็น ร้อน (ธาตุไฟ) ๑ อ่อน แข็ง (ธาตุดิน) ๑ ตึง ไหว (ธาตุลม) ๑

รวมอวินิพโกครูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ เป็น ๑๘ รูป

รูปที่มีใจครองคือมีจิตเกิดกับรูปนั้น จิตทุกขณะจะต้องเกิดที่รูปตามประเภทของจิตนั้นๆ คือ จักขุวิญญาณทำกิจเห็น เกิดที่จักขุปสาทรูป โสตวิญญาณทำกิจได้ยิน เกิดที่โสตปสาทรูป ฆานวิญญาณทำกิจได้กลิ่น เกิดที่ฆานปสาทรูป ชิวหาวิญญาณทำกิจลิ้มรส เกิดที่ชีวหาปสาทรูป กายวิญญาณทำกิจรู้ โผฏฐัพพะ (ธาตุ ดิน ไฟ ลม) เกิดที่กายปสาทรูป

จิตอื่นๆ นอกจากนี้เกิดที่รูปๆ หนึ่ง เรียกว่า หทยรูป เพราะเป็นรูปซึ่งเป็นที่เกิดของจิต

รวมอวินิพโกครูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ เป็น ๑๙ รูป

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมมุติฐานทุกๆ กลาป จะต้อง มี ชีวิตินทรีย์รูป เกิดร่วมด้วยทุกกลาป ชีวิตินทรีย์รูปรักษารูปที่เกิดร่วมกันในกลาปหนึ่งๆ ให้เป็นรูปที่ดำรงชีวิต ฉะนั้น รูปของสัตว์บุคคลที่ดำรงชีวิตจึงต่างกับรูปทั้งหลายที่ไม่มีใจครอง

รวมอวินิพโกครูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทรีย์รูป ๑ เป็น ๒๐ รูป

การที่สัตว์บุคคลทั้งหลายโดยทั่วไปต่างกัน เป็นหญิงและชายนั้นเพราะภาวะรูป ๒ คือ

อิตถิภาวะรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อาการ กิริยา ท่าทางของเพศหญิง

บุริสภาวะรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อาการ กิริยา ท่าทางของเพศชาย

ในแต่ละบุคคลจะมีภาวะรูปหนึ่งภาวะรูปใด คือ อิตถิภาวะรูป หรือบุริสภาวะรูปเท่านั้น และบางบุคคลก็ไม่มีภาวะรูปเลย เช่น พรหมบุคคลในพรหมโลก และผู้ที่เป็นกระเทย

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทริयरูป ๑ + ภาวะรูป ๒ เป็น ๒๒ รูป

การที่รูปของสัตว์บุคคลทั้งหลายเคลื่อนไหวไปได้เพราะมีจิตนั้น ก็จะต้องมีรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมภูฐานด้วย เพราะถ้ามีเพียงรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น จะเคลื่อนไหวไปมาทำกิจอะไรก็ได้ ไม่ได้เลย การที่รูปร่างกายจะเคลื่อนไหวทำกิจการงานต่างๆ ได้นั้น จะต้องมี วิการรูป ๓ รูป คือ

ลหุตา रूप เป็นภาวะที่เบา ไม่หนักของรูป ดังเช่น อาการของคนไม่มีโรค

มุตตา रूप เป็นภาวะที่อ่อน ไม่กระด้างของรูป ดังเช่น หนังที่ขยำไว้ดีแล้ว

กัมมัญญตา रूप เป็นภาวะที่ควรแก่การงานของรูป ดังเช่น ทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว

วิการรูป ๓ รูปนี้เป็นอสภาวะรูป เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะต่างหากเฉพาะของตน เป็นอาการวิการของมหาภูตรูปคือ เบา อ่อนและควรแก่การงาน วิการรูป ๓ เป็นรูปที่เกิดภายในสัตว์บุคคลเท่านั้น รูปที่ไม่มีใจครองไม่มีวิการรูป ๓ เลย และวิการรูป ๓ นี้ไม่แยกกันเลย ในกลาปใดมีลหุตา रूप กลาปนั้นก็มิมุตตา रूपและกัมมัญญตา रूपด้วย นอกจากนั้น เมื่อจิตต้องการเคลื่อนไหว ส่วนหนึ่งส่วนใดของร่างกาย ร่างกายส่วนนั้นจะต้องมีวิการรูปที่เกิดจากอตุ (ความสม่ำเสมอของธาตุเย็นร้อน) เป็นสมภูฐานและมีวิการรูปที่เกิดจากอาหาร (โอชา रूप) เป็นสมภูฐานด้วย มิฉะนั้นแล้ว แม้จิตต้องการจะเคลื่อนไหว รูปก็เคลื่อนไหวไม่ได้ เช่น ผู้ที่เป็นอัมพาตหรือเคล็ดยอกซ์ัด กระปลกกระเปลี้ย เป็นต้น

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทริयरูป ๑ + ภาวะรูป ๒ + วิการรูป ๓ เป็น ๒๕ รูป

รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกาย ตามที่จิตรู้ในอาการนั้นขณะใด ขณะนั้นจิตเป็นสมภูฐานให้ กายวิญญูติรูป คือ อาการพิเศษที่มีความหมายของรูปเกิดขึ้น ตามที่จิตรู้ในอาการนั้นทางตา หรือทางหน้าหรือท่าทาง เช่น ถลิ่งตา ยิ้มเยาะ เหยียดหยาม หรือห้ามปราม เป็นต้น เมื่อจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงความหมาย กายวิญญูติรูปก็ไม่เกิด

ขณะใดที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดเสียงทางวาจา ซึ่งเป็นการพูด การเปล่งเสียงให้รู้ความหมาย ขณะนั้นจิตเป็นสมภูฐาน คือ เป็นปัจจัยให้ วจวิญญูติรูป เกิดขึ้นกระทบฐานที่เกิดของเสียงต่างๆ เช่น ริมฝีปาก เป็นต้น ถ้าวจวิญญูติรูปไม่เกิด การพูด หรือการเปล่งเสียงต่างๆ ก็ไม่มีได้ กายวิญญูติรูปและวจวิญญูติรูป เป็นอสถาवरูปที่เกิดและดับพร้อมกับจิต

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + ทหฺยรูป ๑ + ชีวิตินทริยรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + วิการรูป ๓ + วิญญูติรูป ๒ เป็น ๒๗ รูป

ในบางแห่งจะรวมวิการรูป ๓ และวิญญูติรูป ๒ เป็นวิการรูป ๕ เสียงหรือ สัททรูป ไม่ใช่จิต วิญญูติรูป เสียงเป็นรูปที่กระทบกับโสตปสาทรูป เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญานจิต เสียงบางเสียงก็เกิดจากจิต และบางเสียงก็ไม่ได้เกิดจากจิต เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงลมพายุ เสียงเครื่องยนต์ เสียงกลอง เสียงวิทยุ เสียงโทรทัศน์ เป็นต้น รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักขณรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + ทหฺยรูป ๑ + ชีวิตินทริยรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + วิการรูป ๓ + วิญญูติรูป ๒ + สัททรูป ๑ เป็น ๒๘ รูป

ในบางแห่งแสดงจำนวนของรูปต่างกัน เช่น ในอัฐฐาสาลินี รูปกัมภ์ ปกิมณกกา แสดงรูป ๒๕ คือ รวมธาตุดิน ไฟ ลม เป็นโผฏฐัพพายตนะ (รูปที่กระทบกายปสาท) ๑ รูป รวมกับทหฺยรูปอีก ๑ รูป จึงเป็นรูป ๒๖ เมื่อรูปๆ หนึ่งเกิดขึ้นจะเกิดพร้อมกับรูปอีกก็รูป รวมกันเป็นกลาปหนึ่งๆ นั้นย่อมต่างกันไปตามประเภทของรูปนั้นๆ และการจำแนกรูป ๒๘ รูปมีหลายนัย

สรุปท้ายบท

ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือรู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน, รู้เรื่องบาปบุญคุณโทษ, รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่อมงาย

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงปัญญาไว้ถึง ๓ ระดับ ซึ่งปัญญาทุกประเภทนั้นต้องสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันไม่มีอะไรสำคัญมากนักน้อยไปกว่ากัน เนื่องจากการจะข้ามสะพานไปได้

ต้องเดินผ่านตั้งแต่ ต้นสะพาน ผ่านกึ่งกลางสะพาน แล้วจึงจะถึงปลายสะพาน ข้ามฟากได้ ปัญญา ๓ ระดับก็เป็นฉนั้นนั่น คือ เริ่มจาก เข้าใจว่าอะไร คือ กุศลและอกุศล, เข้าใจกระบวนการธรรมชาติ ตั้งแต่กฎแห่งกรรม ถึงไตรลักษณ์, และสุดท้ายจึงตระหนักถึงสภาวะของทุกซ์และแนวทางการดับทุกซ์ (อริยสัจ)

ปัญญา ๓ ประการที่วานี้ ได้แก่

๑. **สุตมยปัญญา** คือ ปัญญาที่สำเร็จโดยการฟัง หมายถึง เอาปัญญา ความรู้ ความเข้าใจจากการอ่านและการฟัง ทบทวนศึกษาซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งมีพื้นฐานความรู้ที่ถูกต้องและแม่นยำ ในอรรถและพยัญชนะ

๒. **จินตมยปัญญา** คือ ปัญญาที่สำเร็จโดยการคิดพิจารณา หมายถึง ปัญญาที่ได้จากการคิดใคร่ครวญ พินิจพิจารณา ให้เกิดความเข้าใจอย่างตกลึกตามขั้นตอนของเหตุผลและความสัมพันธ์ต่างๆ โดยมีใช้การจดจำเฉยๆ แต่สามารถมองสภาพปรมาัตถ์ธรรมออกด้วยจินตนาการ เข้าใจถึงเป้าหมายและรายละเอียดธรรมะได้ตรงทาง ไม่ว่าจะป็นนัยตรงหรือเชิงประยุกต์ เพียงแต่มิได้อยู่ในฐานะเป็น “ผู้เห็นด้วยตนเอง” ก็เท่านั้น

๓. **ภาวนามยปัญญา** คือ ปัญญาที่สำเร็จโดยการภาวนา หมายถึง ปัญญาของผู้ปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทางของมหาสติปัฏฐาน ๔ แล้วประจักษ์แจ้งในความมีใช้ ตัวตน สัตว์ บุคคล ของชั้นธู ๕ เพราะประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น แม้ “ใจ” หรือ “วิญญาณ” ก็ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเห็นแล้วก็จะไม่เหลือคุณค่าสาระใดๆ ที่จะต้องยึดถือให้เกิดความทุกข์ทรมาน ปับคั่นจิตใจอีกต่อไป

สรุปองค์ความรู้

จิต ในทางพุทธศาสนา เป็นหลักการทางวิทยาศาสตร์สาขาชีววิทยา (หมายเอาเฉพาะด้านซึ่ง ความจริงแล้ว จะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสาขาวิชาการด้านอื่นๆ อีกหลายด้าน) อันมีความหมายถึง “อวัยวะและระบบการทำงานของสรีระร่างกายทุกส่วน” อันทำให้เกิดธรรมชาติในการรับรู้อารมณ์ความรู้สึก ความคิดและอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับสรีระร่างกาย

พระพุทธศาสนาเน้นเรื่องการฝึกจิตเป็นสำคัญ เพราะมนุษย์มีจิตเป็นตัวนำการ กระทำทุกอย่าง จะต้องมีการพิจารณา คตินึกตรึกตรองเสียก่อน การฝึกจิตหรือการบริหารจิต จึงเป็นการกระทำเพื่อให้จิตมีสภาพตั้งมั่น มีสติระลึกรได้มีสัมปชัญญะรู้สึกตัวทั่วพร้อมตลอดเวลา

การบริหารจิต หมายถึง การฝึกฝนอบรมจิตให้เจริญและประณีตยิ่งขึ้น มีความปลอดโปร่ง มีความหนักแน่นมั่นคง โดยเริ่มจากการฝึกฝนจิตให้เกิดสติและสมาธิให้เกิดขึ้นในจิต ในการที่จะให้จิตเกิดสติได้นั้น ผู้ฝึกต้องมีวิธีการดังนี้ คือ การตั้งใจให้มีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ การคบกับคนผู้มีสติปัญญามั่นคงการไม่คบคนที่มีจิตใจฟุ้งซ่านปั่นป่วนและการมีใจโน้มไปในการมีสติคืออยากมีสติมั่นคง

องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีการฝึกสติให้สมบูรณ์ไว้ในสติปัฏฐาน ๘ อย่าง คือ การดำรงสติไว้ที่ฐานมี ๔ อย่าง ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม และกำหนดพิจารณาฐานทั้ง ๔ เหล่านี้ เช่น กายานุปัสสนา ตั้งสติกำหนดพิจารณากายเป็น อารมณ์ เวทนานุปัสสนา ตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์จิตตานุปัสสนา ตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตเป็นอารมณ์และอัมมานุปัสสนา ตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรมเป็นอารมณ์ ผู้เจริญสมถกัมมัฏฐาน ย่อมเกิดสมาธิส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมเกิดปัญญา ประโยชน์ของสมถวิปัสสนา แยกได้ ๒ ประการ คือ

๑. ประโยชน์ของสมาธิ ผู้ที่มีสมาธิมั่นคงย่อมมีจิตใจที่พร้อมจะกระทำสิ่งต่างๆ ให้สำเร็จได้โดยง่าย เช่น ทางด้านการศึกษาเล่าเรียน เมื่อมีสมาธิที่ตั้งมั่นการศึกษาย่อมจะได้ผลดีขึ้นนอกจากนี้ยังมีประโยชน์ในการทำงาน ควบคุมกิเลสและที่สำคัญคือ เป็นประโยชน์ต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิต ทั้งนี้เพราะเมื่อสุขภาพดีแข็งแรงสมบูรณ์ก็จะส่งผลให้สุขภาพจิตคุณภาพดียิ่งขึ้น เช่นเดียวกัน

๒. ประโยชน์ของปัญญา จิตที่สงบดีแล้วย่อมเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง คือ การเกิดปัญหาซึ่งประโยชน์ของปัญญานั้นมีหลายลักษณะด้วยกัน เช่น ก่อให้เกิดความเจริญแก่โลก โดยการสร้างวิทยาการสมัยใหม่ขึ้นมาจากนี้ยังก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองและความสำเร็จในชีวิต คือ สามารถที่จะวิเคราะห์วางแผนเพื่อปฏิบัติให้สำเร็จตามเป้าหมายของชีวิตและประการสุดท้าย ปัญญาทำให้เกิดความสุขในชีวิต คือสามารถที่จะรู้ถึงเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เมื่อเกิดปัญหาผู้ที่มีปัญญาก็สามารถที่จะแก้ไขให้สำเร็จไปได้ด้วยดี

คำถามท้ายบท

ให้นัก์สิตตอบคำถามดังต่อไปนี้

๑. ให้อธิบายถึงคำว่า ปัญหา อย่างละเอียดโดยใช้หลักการในบทเรียนนี้
๒. ให้อธิบายถึงความสำคัญของคำว่า มนสิการ ความตั้งใจ
๓. ให้อธิบายถึงคำว่า สุตมยปัญญา
๔. ให้อธิบายถึงคำว่า จินตามยปัญญา
๕. ให้อธิบายถึงคำว่า ภาวนามยปัญญา

เอกสารอ้างอิงประจำบท

- การศาสนา, กรม, **คู่มืออักษรธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.
- . **พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๗.
- . **ศาสนพิธี ฉบับกรมการศาสนา (แก้ไขปรับปรุง) พ.ศ.๒๕๓๓**. พิมพ์ครั้งที่ ๖ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓
- . **ศาสนพิธี สำหรับครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.
- คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. **วันสำคัญโครงการปිරณรงคัวัฒนธรรมไทย และ แนวทางในการจัดกิจกรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗.
- คุณ โทซันต์, **พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน**. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗.
- ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, **ปรัชญา ๒๐๑ พุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.
- เทวินทร์ เทวินโท, พระ, **พุทธจริยศาสตร์**. นนทบุรี : สหมิตรพรีนติ้ง, ๒๕๔๔.
- บุญมา จิตจรัส, **มงคล ๓๘ ประการ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.
- พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๓ อรรถกถา เอกนิบาต ภาค ๒**, กาญจนบุรี : สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.
- พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๔ อรรถกถา เอกนิบาต-ทุกนิบาต ภาค ๒-๓**, กาญจนบุรี : สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พระพุทธศาสนาในสถานการณ์โลกปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :

สหธรรมิก, ๒๕๓๙.

——— ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๓.

——— พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

——— พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

——— พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พุทธทาสภิกขุ. **วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา.** กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ม.ป.ป.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **อนุพุทธประวัติ (หลักสูตรนักเรียนและธรรมศึกษาชั้นโท).** พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

วิชาการ, กรม. **การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ, ๒๕๔๕.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **คำบรรยายพระไตรปิฎก.** กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐฉบับที่ ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____ . พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา

มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬา

ลจกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลวิทยุภูมิ

(๑) หนังสือ:

กันยา สุวรรณแสง, **จิตวิทยาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๒.

การศาสนา, กรม, **คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๓๘.

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารค, มก. เล่มที่ ๖๘.

ขุททกนิกาย มหานิทเทส มก. เล่มที่ ๖๕.

ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส, มก. เล่มที่ ๖๗.

ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท, มก. เล่มที่ ๔๓.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,สำนักงาน, **วันสำคัญโครงการปිරณรงคัวัฒนธรรมไทยและ**

แนวทางในการจัดกิจกรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,
๒๕๓๗.

คุณ โทซันธ, **พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน**, กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗.

ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ, กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก,
๒๕๔๓.

คบธรรม ัมมานุกรม, พ.อ. ทวิช เปล่งวิทยา, ๒๕๑๕.

คบธรรม ัมมานุกรม,พ.อ. ทวิช เปล่งวิทยา, ๒๕๑๕.

คู่มือมนุษย์, กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๘.

จิราภา เต็งไตรรัตน์, นพมาศ อึ้งพระ (ธีรเวคิน), รังริ นพเกตุ, รัตนา ศิริพานิช, วารุณี ภูวสรกุล,
ศรีเรือน แก้วก้างวาล และคนอื่นๆ, **จิตวิทยาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐.

เดโช สวานานนท์, **ปทานุกรมจิตวิทยา**, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐.

เดิมศักดิ์ คทวนิช, **จิตวิทยาทั่วไป**, กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดดูเคชั่น, ๒๕๔๖.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, ปรัชญา ๒๐๑ พุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

ทรงพล ภูมิพัฒน์, จิตวิทยาทั่วไป. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีปทุม, ศูนย์เทคโนโลยีการศึกษา.
๒๕๓๘.

เทวินทร์ เทวินโท, พระพุทธจริยศาสตร์. นนทบุรี : สหมิตรพริ้นติ้ง, ๒๕๔๔.

นิลภา สุขเจริญ, “การฝึกงานการปรึกษาเชิง จิตวิทยา ณ กรมการสารวัตรทหารบก (ผลของกลุ่ม
พัฒนาตนและการปรึกษาเชิงจิตวิทยาแนวพุทธที่มีต่อเขาวนักรมณัของทหารกรมการ
สารวัตรทหารบก).” วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการปรึกษา บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๐.

บวร สุวรรณผา, รายงานการวิจัย เรื่อง สัมมาทิฐิของนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏ นครราชสีมาหลัง
การเข้ากลุ่มการศึกษาเชิงจิตวิทยาแนวพุทธ. นครราชสีมา : มหาวิทยาลัยราชภัฏ
นครราชสีมา. ๒๕๕๑.

บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนการเพื่อความเข้าใจชีวิตในปฏิจจสมุปาบาท, กรุงเทพมหานคร:
ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

บุญมา จิตจรัส, มงคล ๓๘ ประการ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

ปราณี रामสูต, จิตวิทยาทั่วไป. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาบันราชภัฏธนบุรี. ๒๕๔๒.

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิ วิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร: อรุณวิทยา,ม.ป.ป.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๗.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๔ อรรถกถา เอกนิบาต-ทุกนิบาต ภาค ๒-๓, กาญจนบุรี:
สหાયการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๓ อรรถกถา เอกนิบาต ภาค ๒, กาญจนบุรี: สหાયการพิมพ์,
๒๕๓๙.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต), พระพุทธศาสนาในสถานการณ์โลกปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร :
สหธรรมิก, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), จิตวิทยาสู่จิตภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร :
มูลนิธิพุทธธรรม. ๒๕๓๙.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙., พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด วัดราช
โอรสาราม. กรุงเทพมหานคร : ๒๕๔๘.

สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) และคณะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๗,
กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรสจำกัด, ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๗.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๕.

พันเอกปิ่น มุกข์นิตย์, ประมวลศัพท์ศาสนา, กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๒๖.

พันเอกปิ่น มุกข์นิตย์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา,
๒๕๑๔.

พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและ ขยายความ: มัชฌิมสูตรเทศนา/มัชฌิมมา ปฏิปทา หรือ กฎ

ธรรมชาติและคุณค่า สำหรับชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหา

จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๖.

พระคันธสารากวีวงศ์ แบล, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ตาลกุล

๒๕๔๖.

พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา. ๒๕๒๙.

ยุพิน กาญจนารัตน์, การวิเคราะห์เนื้อหาวารสารทางด้านจิตวิทยาาระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๒-๒๕๕๑.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (บรรณารักษศาสตร์และสารนิเทศศาสตร์). มหาวิทยาลัยรามคำแหง. ๒๕๓๓.

ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊ค.

๒๕๔๒.

ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์จิตวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร :

ผู้แต่ง. ๒๕๕๐.

เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท : ปฏิจจสมุปปาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ.

กรุงเทพมหานคร: ๒๕๔๐.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. อนุพุทธประวัติ (หลักสูตรนักรธรรมและ ธรรม

ศึกษาชั้นโท). พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,

๒๕๓๘.

วิชาการ, กรม, การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ, ๒๕๔๕.

วิทยาการ เชียงกูล, อธิบายศัพท์จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง. กรุงเทพมหานคร : สายธาร. ๒๕๕๒.

วิไลวรรณ ศรีสงคราม และคณะ, จิตวิทยาทั่วไป. กรุงเทพมหานคร : ทริปปี้ลกรุ๊ป. ๒๕๔๙.

วัดปากน้ำภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดปากน้ำ, มรดกธรรมหลวงพ่อดปากน้ำ (พระมงคล

เทพมณี), กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๗.

ศาสนพิธี ฉบับกรมการศาสนา (แก้ไขปรับปรุง) พ.ศ. ๒๕๓๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓

ศาสนพิธี สำหรับครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘.

สงกรานต์ ก่อธรรมนิเวศน์, **คัมภีร์ทางจิตเวช**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

สิทธิ์จิตต์ นิลวงค์, “รายงานการฝึกงานการ **ปรึกษาเชิงจิตวิทยา ณ มหาวิทยาลัยราชภัฏ จันทรเกษม**.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

เสถียรพงษ์ วรรณปก, **คำบรรยายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

สุปรานี สนธิรัตน์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์, ภาควิชาจิตวิทยา, ๒๕๓๗.

สุชีราภรณ์ บริสุทธิ์, (ผู้รวบรวม) **มงคลชีวิต ๓๘**. กรุงเทพมหานคร : ทิพย์วิสุทธิ์, ม.ป.ป.

โสริช โทธิแก้ว, “**การปรึกษาเชิงจิตวิทยาใน แนวพุทธธรรม**.” ในเอกสารการสอนการ ปรึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธ ศาสนา, กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

เอกสารรวบรวมพระธรรมเทศนา (พระเทพมงคลมุนี), กรุงเทพมหานคร : อาคารทิวสินคอมเพล็กซ์, ๒๕๓๙.

ฤทธิรงค์ หาญรินทร์และสมพร รุ่งเรืองกลกิจ, “**การให้การปรึกษารายบุคคลแนวพุทธศาสนา ใน ผู้ป่วยเรื้อรังที่มีภาวะซึมเศร้า**.” วารสารสุขภาพจิตแห่งประเทศไทย ๑๖, ๑, ๒๕๕๑.

๒. ภาษาอังกฤษ

Beitel, Mark., et al. “**Reflection by Inner-City Drug Users on a Buddhist-Based Spirituality Focused Therapy: A Qualitative Study**.” *American Journal of Orthopsychiatry* ๗๗, ๒๐๐๗.

Carlson, E. D. **A case study in translation methodology using the health promotion lifestyle profile II**. *Public Health Nursing*, ๒๐๐๐.

Robert A, **Psychology The Essential Science**. Boston: Renslaer Polytechnic Institute. ๑๙๘๙.

- De Silva, Padmasiri. **An Introduction to Buddhist Psychology**. ୫th ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Marlatt, Alan G. “**Buddhist Philosophy and the Treatment of Addictive Behavior**.” *Cognitive and Behavioral Practice* ୯. ୨୦୦୧.
- Somporn Rungreangkulkij, and Wiwat Wongtakee. “**The Psychological Impact of Buddhist Counseling for the Patients Suffering From Symptoms of Anxiety**.” *Archives of Psychiatric Nursing*. ୨୦୦୫.
- Ushiroyama, Takahisa. “**Clinical Efficacy of Psychotherapy Inclusive of Buddhist Psychology in Female Psychosomatic Medicine**” *International Congress Series* ୧୨୫୩. ୨୦୦୬.

ภาคผนวก

ประวัติและผลงาน

ผศ.ดร.จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์

- มัธยมศึกษา : ร.ร.อำนวยการศิลปพระนคร
- ปริญญาตรี (ศน.บ) ศาสนศาสตรบัณฑิต (พุทธศาสนศึกษา) : ม.มหามกุฏราชวิทยาลัย
- ปริญญาโท (ศน.ม) ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต (พุทธศาสตร์) : ม.มหามกุฏราชวิทยาลัย
- ปริญญาเอก PH.D (Buddhist) : Magadh Universit
- ธรรมศึกษาชั้นเอก : แม่กองธรรมสนามหลวง
- ครูสมาธิขั้นสูง : สถาบันพลังจิตตานุภาพ
- หลักสูตรผู้บริหารระดับสูง รุ่น ๓ : สถาบันการสร้างชาติ

- สังกัด คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: ตำแหน่ง ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
วิทยาลัยสงฆ์เลย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- โทรศัพท์ ๐๘๕-๔๑๙-๓๕๙๕
- Mail: Jirakitpon@hotmail.com

ประสบการณ์ในการด้านบริการสังคม

- วิทยากรประจำสถาบันพลังจิตตานุภาพ
- ผู้ช่วยประธานคณะกรรมการยุทธศาสตร์ คณะทำงานยุทธศาสตร์ภาคกลาง
ผู้ช่วยรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี (พลตรี นพรัตน์ แป้นแก้ว)
- ประธานสำนักสนับสนุนวิชาการ สภาวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อมไทย
- วิทยากรพิเศษ กรมราชทัณฑ์
- วิทยากรพิเศษ กรมรักษาดินแดน จังหวัดเลย
- สมาพันธ์เกษตรพลังงานอาเซียน ประธานจังหวัดเลย

-
- นายกสมาคมศิษย์เก่าโรงเรียนบ้านโนนเมืองพิม จังหวัดหนองบัวลำภู
 - อุปนายกสมาคมศิษย์เก่ามคอแห่งประเทศไทย
 - ผู้ทรงคุณวุฒิวิชาการ (ศาสนาและปรัชญา) มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย
 - ผู้ทรงคุณวุฒิวิชาการ (ศาสนาและปรัชญา) มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ผลงานทางวิชาการ

งานวิจัย

๑.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์ และคณะ, (๓๑/๓/๒๕๖๐) “การอยู่ร่วมกันอย่างสันติในประชาคมอาเซียนบนวิถีพหุวัฒนธรรมทางภาษา : กรณีศึกษา” (The Peaceful Co-existence in ASEAN Community of The Way of Linguistics Multiculturalism: Case Study) .วารสารสืบเนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๔. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น. ทุนสนับสนุนจาก สถาบันวิจัยอาเซียนศึกษา มจร. ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๕๙ (หัวหน้าโครงการ)

๒.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์ และคณะ, (๒๕๖๑) “การสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอำเภอเชียงคานจังหวัดเลย และ เมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว” (The Building of cultural Tourist Network between Chiang Khan province, Thailand and Luang Prabang City, Laos) ทุนสนับสนุนจาก สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มจร. ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๐ (หัวหน้าโครงการ)

๓.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์ และคณะ, (๒๕๖๑) “นิเวศวิทยาวัฒนธรรม แนวคิดและการจัดการเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของจังหวัดเลย” (Ecology culture, Concept and Management for the Sustainable Development in Loei Province) ทุนสนับสนุนจาก สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มจร. ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๐ (ผู้ร่วมโครงการ)

๔.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์ และคณะ, (๒๕๖๒) “การสร้างเสริมจิตสำนึกความเป็นพลเมืองดีด้วยทุนทางวัฒนธรรมตามแนวพุทธศาสนา” (Creating the Consciousness of good Citizenship by The Buddhism) ทุนสนับสนุนจาก สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มจร. ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๑ (หัวหน้าโครงการ)

๕. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, พระมหาสุภวิชัย ปภสฺสโร (วิราม), พัทธนันท์ นวลน้อย, เอกลักษณ์ คงทิพย์, “กระบวนการสร้างจิตสำนึกเชิงพุทธในการป้องกันและเฝ้าระวังปัญหาหายาเสพติดตามแนวชายแดนจังหวัดเลย” The process of building a Buddhist consciousness in the prevention and surveillance of drug problems along the border Loei Province. ทุนสนับสนุนจาก สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มจร. ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๒ (ร่วมโครงการ)

๖. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, ดร.อุตร จันทวัน, พระทีศกดิ์ นรินโท แผนงานวิจัย เรื่อง “การขับเคลื่อนงานสุขภาพวิถีพุทธในการดูแลผู้สูงอายุ ในจังหวัดเลย” Promoting Buddhist health care work for the elderly in Loei Province ทุนสนับสนุนจาก ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากกองทุนส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สทสว.) ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๖ (หัวหน้าโครงการ)

บทความทางวิชาการ

๑. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๕๙), “The Culture Transform Native of the New Generation in Loei Province Thailand: Concepts of Buddhism” : Shodh Drishti An Internatinal Refereed Research Date : July - September ๒๐๑๖ issue. (Shodh Drishti having ISSN NO. ๐๙๗๖ – ๖๖๕๐).

๒. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๕๙), “Bringing The Buddhist doctrine’s application in the adjustment, emotional state: A Case Study of Male Prisoners at Loei Provincial Prison” : Shodh Drishti An Internatinal Refereed Research Date : January - March ๒๐๑๖. (Shodh Drishti having ISSN NO. ๐๙๗๖ – ๖๖๕๐).

๓. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๕๙), “พุทธธรรมน้อมนำจิต : ศึกษากรณีผู้ต้องขังหญิง เรือนจำเลย จังหวัดเลย” ๒๕๕๙. งานประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๓ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ๒๘ มีนาคม ๒๕๕๙.

๔. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๕๘), “การสร้างและการใช้วิถีวัฒนธรรมของชาวอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย” ๒๕๕๙. งานประชุมวิชาการระดับชาติ “มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ครั้งที่ ๑” มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย ๔-๖ มีนาคม ๒๕๕๙.

๕. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๕๘), “การสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย” งานประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๕. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๔ – ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๘.

๖. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, การศึกษาหลักทินนาทานกับการได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินโดยการครอบครองปรปักษ์ “AN ANALYTICAL STUDY OF PRINCIPLE OF ADINNADANA AND THE OWNERSHIP OF ESTATE OWNEL BY HOSTILE POSSESSION” งานประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่, ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๖๐.

๗. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, มองวัฒนธรรมไทยในสังคมเมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว “A culture in Thailand society Luang Prabang City, Laos”งานประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน, ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๖๐.

๘. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, พุทธธรรมกับนิเวศวิทยา“Buddhism and Ecology” งานประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๕. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๘-๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๑.

๙. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๖๒), “การสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม อำเภอเชียงคานจังหวัดเลย และ เมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว” วารสาร มจร. อุบลปริทรรศน์ หน้า ๑๕๘-๑๖๙. ISSN ๒๖๙๗-๔๑๕๐.

๑๐. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์ (๒๕๖๒) “การพัฒนาทุนทางวัฒนธรรมตามพุทธศาสนากับการสร้างพลเมืองดี” วารสาร SPU ศรีปทุมปริทัศน์ หน้า ๑๑๐-๑๒๒ ISSN ๑๕๑๓-๗๒๘๗.

๑๑. จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, พระมหาประพันธ์ สิริปัญญา,ผศ.ดร. (๒๕๖๒) “นิเวศวิทยาวัฒนธรรม แนวคิดและการจัดการเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของจังหวัดเลย” วารสารพิบูล คณะมนุษยศาสตร์ และสังคม มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร ISSN ๐๘๕๕๘-๕๒๗X หน้า ๓๓-๕๐.

จารุกิตต์ภณ พิริยสุวัฒน์, (๒๕๕๙), “พุทธธรรมน้อมนำจิต : ศึกษากรณีผู้ต้องขังหญิง เรือนจำเลยจังหวัดเลย”

๑๒. ดร.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, ผศ.ดร.ประสงค์ ทัศรินทร์, ดร.อุตร จันทวัน, “พระพุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงวิถีวัฒนธรรมของคอนรุ่นใหม่ จังหวัดเลย” Buddhism and the change in cultural ways of the new generation, Loei Province. วารสารวิชาการ มจร.อุบลปริทัศน์ (TCI) ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๖๔).

๑๓. พระปลัดธนากร สนมมโน,ดร.,พระราชปริชามณี,ดร.,ดร.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, นายพิทยพล กองพงษ์, “การปฏิวัติระบบวรรณะ (ศักดินา) ของพระพุทธเจ้า” BUDDHA'S REVOLUTION OF THE CASTE SYSTEM (FEUDAL). วารสารวิชาการ มจร.อุบลปริทัศน์ (TCI) ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๖๔). วารสารวิชาการ มจร.อุบลปริทัศน์ (TCI) ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๖๔).

๑๔. ดร.จารุกิตต์ พิริยสุวัฒน์, พระราชปริชามณี,ดร., พระปลัดธนากร สนมมโน,ดร., พระครูสิทธิธรรมาภรณ์, “วัฒนธรรมอาเซียนยุคโลกาภิวัตน์: เมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว” Asean culture in the globalization era: Luang Prabang Lao People's emocratic Republic. วารสารวิชาการ มจร.อุบลปริทัศน์ (TCI) ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๖๔).

หนังสือ

๑. จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์. ข้าวบรมสุข, โรงพิมพ์บ้านนาอ้อ : เลย, ๒๕๖๑. ISBN. ๙๗๘-๖๑๖-๙๓๐๔๓-๐-๒
๒. จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์. จิตวิทยาในพระไตรปิฎก. (พิมพ์ครั้งที่ ๖). โรงพิมพ์บ้านนาอ้อ : เลย, ๒๕๖๔. ๒๒๙ หน้า. ISBN. ๙๗๘-๖๑๖-๔๖๘-๕๖๓-๕
๓. จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์. พุทธปรัชญาเถรวาท. (พิมพ์ครั้งที่ ๑). โรงพิมพ์บ้านนาอ้อ : เลย, ๒๕๖๖. ๒๔๕ หน้า. ISBN. ๙๗๘-๖๑๖-๓๐๐-๘๖๖-๔ ๒๕๖๖.

เอกสารประกอบการสอน

๑. จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์. วิชาเทศกาลและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา. เอกสารประกอบการสอนรายวิชา รหัสวิชา ๐๐๐ ๑๐๑. คณะพุทธศาสตร์ (มจร.). สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, วิทยาลัยสงฆ์ เลย, ๒๕๖๖.
๒. จารุกิตติ์ พิริยสุวัฒน์. วิชาสารัตถะพุทธปรัชญาในพระไตรปิฎก. เอกสารประกอบการสอนรายวิชา GS ๓๐๐๕ บัณฑิตวิทยาลัย คณะพุทธศาสตร์ (มจร.), ๒๕๖๐.

วิทยาลัยสงฆ์มหาสารคาม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ร่วมกับ
คณะกรรมการประกันคุณภาพการศึกษาภายใน มหาวิทยาลัยราชภัฏ (คปภ.)
ขอมอบวุฒิบัตรฉบับนี้ เพื่อแสดงว่า

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จรรูกิตติ์ พิริยสุวัฒน์

ได้ผ่านการฝึกอบรมตามหลักสูตร
“พัฒนาผู้ประเมินคุณภาพการศึกษาภายใน ระดับหลักสูตร สำหรับผู้ไม่มีประสบการณ์”

ระหว่างวันที่ ๒๘ - ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๖

ขอให้มีความสุข ความเจริญ มุ่งมั่นพัฒนาตน และนำความรู้ไปใช้ให้เป็นประโยชน์แก่สังคมสืบไป

ให้ไว้ ณ วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๖๖

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เฉลิมเกียรติ คุณสัมพันธ์)
ประธานคณะกรรมการประกันคุณภาพการศึกษาภายใน
มหาวิทยาลัยราชภัฏ

(พระธรรมวิฑูรดาจารย์)
ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์มหาสารคาม
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

จังหวัดเลย

มอบเกียรติบัตรนี้ไว้เพื่อแสดงว่า

ดร.จรรูกิตติ์ พิริยสุวัฒน์

ได้รับรางวัล “ครูดีศรีเมืองเลย” ประจำปี พ.ศ. ๒๕๖๔

ในฐานะเป็นผู้ครองตน ครองคน ครองงาน จนเป็นแบบอย่างผู้มีจิตวิญญาณครู
เนื่องในวันครู ครั้งที่ ๖๕ ประจำปี พ.ศ. ๒๕๖๔

ขอให้มีความสุข ความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงานสืบไป

ให้ไว้ ณ วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๔

(นายชัยจักษ์ เพ็ญศรี)

ผู้อำนวยการจังหวัดเลย

02729/2564

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มอบวุฒิบัตรนี้ไว้เพื่อแสดงว่า

ดร.จรรูกิตติ พิริยสุวัฒน์

ได้เข้าร่วมอบรมในโครงการบริการวิชาการ
“การวิจัยเชิงเอกสารและการวิจัยเชิงคุณภาพ”
ผ่านระบบออนไลน์ ZOOM Meetings จำนวน ๑๔ ชั่วโมง
ระหว่างวันที่ ๑-๑๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔

ของเจริญงอกงามในพระพุทธศาสนาและหน้าที่การงานเป็นหลัก เกอญ
ให้ไว้ ณ วันที่ ๑๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, รศ. ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

03570/2564

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มอบเกียรติบัตรนี้ไว้เพื่อแสดงว่า

ดร.จรรูกิตติ พิริยสุวัฒน์

ได้เข้าร่วมงานสัมมนาทางวิชาการ
เรื่อง “มหาวิทยาลัยส่งเสริมกับการพัฒนาปัญญาและคุณธรรม”
เนื่องในพิธีประสาทปริญญา ประจำปี ๒๕๖๔ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วันที่ ๘ - ๑๒ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔

ของเจริญงอกงามในพระพุทธศาสนาและหน้าที่การงานเป็นหลัก เกอญ
ให้ไว้ ณ วันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔

(พระธรรมวิธานนิตฺ, ศ.ดร.)
อธิการบดี

“ แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยา
เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับจิตและกระบวนการทำงานของจิตที่
พระพุทธศาสนาสอนว่าจิตนั้นมีพลังในการ
ควบคุมกายแต่ถึงอย่างนั้นจิตก็ไม่ได้เป็นเอกเทศจากกาย
เพราะจิตกับกาย
จะต้องทำงานแบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ”

พระครูปลัดจตุรวิมล วรมงคลโต, ผศ.ดร.

